

146565

T.C
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

146565

HAREZM TÜRKÇESİNDE İSİM

Tezi Hazırlayan
Lütfiye GÜVENÇ

Tezi Yöneten
Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

EYLÜL 2004
KAYSERİ

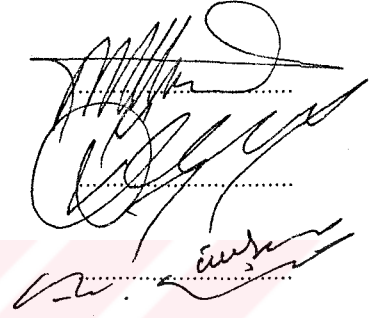
Bu çalışma, jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü **Türk Dili ve Edebiyatı** Anabilim Dalında **yüksek lisans** tezi olarak kabul edilmiştir.

24.12. 2004

Üye: Prof.Dr.Mustafa ARGUNŞAH(Danışman)

Üye:Prof.Dr.Nevzat ÖZKAN

Üye: Yrd.Doç.Dr.Ahmet GÜNŞEN(Gazi Üni)

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun ..11.02.2005.. tarih ve .....sayılı kararı ile onaylanmıştır.

ÖN SÖZ

Yüzyıllar boyunca, geniş bir coğrafyada gerek yazı dili, gerekse konuşma dili olarak var olagelen Türkçenin bir bütün olarak ele alınabilmesi ve tamamının değerlendirilebilmesi için muhtelif devirlerine ait çalışmaların yapılması gereklidir.

Harezmi Türkçesi 13. yüzyıl ile 14. yüzyıla içine alan ve çeşitli dil unsurlarını bünyesinde bulunduran bir dönem olması bakımından önemlidir. Bu dönemin eserlerini bütün olarak ele alıp incelemek, hem dönem içinde hem de Türkçenin bütünü içinde bazı noktaların aydınlatılmasına katkıda bulunacaktır. Bu çalışmanın temel amacı, Harezmi Türkçesindeki isimleri inceleyerek devrin dili ile ilgili özelliklerini ortaya koymaktır.

Çalışmanın esasını, isimlerin yapı ve çekim bakımından ele alınması oluşturmaktadır. Yapı bölümünde isimler basit, türemiş, birleşik olmak üzere üç ana başlıkta ele alındı. Eklemeli bir dil olan Türkçede kelime türetiminin öneminden hareketle isim yapan ekler etraflıca incelendi. Bu yapılırken de, Harezmi Türkçesi eserlerinden fişlenmiş olan ekler esas olmak üzere söz konusu eklerin Eski Türkçe ve Türkiye Türkçesindeki karşılıkları da gösterildi. Yapım ekleri ve onlara ilişkin kelime örnekleri alfabetik olarak sıralandı. Ayrıca basit ve birleşik isimlere ait örneklerin sıralanışında da bu sistem kullanıldı.

Çekim bölümünde ise isim çekim ekleri ve bu eklerin Harezmi Türkçesindeki örnekleri temel alınarak Eski Türkçe ve Türkiye Türkçesindeki görünüşleriyle fonksiyonları tespit edilmeye çalışıldı. Bu bölümde çokluk eki, iyelik ekleri, aitlik eki, hâl ekleri ve soru eki üzerinde durularak belirlenen şekil ve fonksiyon özellikleri ortaya konulmaya çalışıldı.

Harezmi Türkçesi metinlerinden örnek olarak alınan kelime ve cümlelerin Türkiye Türkçesine aktarılmasında metindeki anlamları esas alındı. Kullandığımız kaynak eserlerde farklılık gösteren çeviriyazı işaretleri ortak bir sistemde birleştirildi. Ünsüzlerin gösteriminde farklı olarak kullanılan işaretlerden q→q̇; ñ, ŋ→ŋ̇; v→w gibi şekillerle karşılandı. Ünlülerde ise “a, e, é, e, ı, i, o, ö, u, ü” işaretlerine yer verildi.

Harezmi Türkçesine ait kaynak metinlerin yanı sıra Eski Türkçe, Harezmi Türkçesi ve Türkiye Türkçesine ait gramerler ile diğer bilimsel yayınlardan da mümkün olduğu kadar istifade edilmeye çalışıldı.

Bu çalışma ile, elde ettiğimiz verileri Türk diline hizmet amacıyla bilgimiz ve yeteneğimiz derecesinde değerlendirmeye gayret ettik. Çalışma sırasında bilim adamlığıyla bana her zaman yol gösterici olan değerli danışman hocam Prof. Dr. Mustafa Argunşah’a; sabrı ve desteğinden dolayı eşim Cahit Güvenç’e ve sevgili arkadaşım Yasemin Aydın’a teşekkürü bir borç bilirim.

HAREZM TÜRKÇESİNDE İSİM ÖZET

Harezmi Türkçesinde İsim adlı bu çalışma Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı'na yüksek lisans tezi olarak sunulmak amacıyla hazırlanmıştır.

Harezmi Türkçesi çeşitli dil unsurlarını (Karahanlı, Kıpçak, Oğuz, Kanglı, yerli ağız özellikleri) bünyesinde taşıyan ve Orta Türkçenin temsilcisi sayılan bir dönemdir.

Bu çalışmada, Harezmi Türkçesi verimlerinden olan Nehcü'l-Feradis, Kıssas-ı Enbiya, Mukaddimetü'l-Edeb, Mu'înü'l-Mürid, Satırası Kur'an Tercümesi, Hüsrev ü Şirin ve Muhabbet-Name adlı metinlerden kaynak olarak yararlanılmıştır.

Çalışmamızın giriş kısmında dönemin tarihi ve dili hakkında bilgi verdik, kaynak metinlerimizi tanıttık. Daha sonra, dönemin eserlerinden elde ettiğimiz isimleri; 1. Yapı, 2. Çekim bakımından inceledik. Yapı bölümünde isimleri basit, türemiş ve birleşik olmak üzere üç bölüme ayırdık. İsim yapan ekleri de bu bölümde Türemiş İsimler başlığında alarak Eski Türkçeden beri geçirdikleri fonomorfolojik ve fonksiyonel değişiklikler çerçevesinde ele aldık. Çekim bölümünde ise isim çekim eklerini inceledik ve onları da Harezmi Türkçesindeki kullanımlarını biçim ve fonksiyon bakımından Eski Türkçe ve Türkiye Türkçesi ile karşılaştırdık. Çalışmamızın sonunda ekler diziniyle birlikte kaynakçayı da verdik.

Anahtar kelimeler: 1. Harezmi Türkçesi, 2. İsimler, 3. Ekler, 4. Eski Türkçe, 5. Türkiye Türkçesi.

**NAME IN HAREZM TURKISH
ABSTRACT**

The theses called Name in Harezmi Turkish prepared for presenting to Erciyes University Social Sciences Institute, Turkish Language and Literature Main Science Branch, Turkish Science Branch.

Harezmi Turkish is as an agent of Middle Turkish and this era supports various language characteristics (Karaahanlı, Kıpçak, Oğuz, Kanglı and local dialects properties) in its structure.

In this study, these texts; *Nehcü'l-Feradis*, *Kıyas-ı Enbiya*, *Mukaddimetü'l-Edeb*, *Muinü'l-Mürid*, *Hüsrev ü Şirin*, *Muhabbet-Name*, *Satırarası Kur'an Tercümesi* have been profited as a source.

In introduction part of our study we submitted history and the language of the century and we introduced source texts. Then we examine the names in to point of views: 1. Structure, 2. Inflection. In the structure part we took up names in three section; simple, derivate and compound. Affixes that make noun are in the title of Derivate Nouns. We studied these affixes with their fonomorphological and functional changes. In the inflection part we concerned with noun inflection affixes and compared their usages, functions and forms in Harezmi Turkish with Old Turkish and Turkey Turkish. We gave index of affixes and bibliography at the end of study.

Key words: 1. Harezmi Turkish, 2. Nouns, 3. Affixes, 4. Old Turkish, 5. Turkey Turkish.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	i
ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER.....	v
KISALTMALAR.....	ix
1. GİRİŞ.....	1
Harezmi ve Tarihi.....	2
Harezmi Türkçesi.....	3
2. YAPI BAKIMINDAN İSİMLER.....	9
2.1. BASİT İSİMLER.....	9
2.1.1. İki Sesten (Ünlü+Ünsüzden) Oluşan Basit İsimler.....	13
2.1.2. Üç Sesten (Ünsüz+Ünlü+Ünsüzden) Oluşan Basit İsimler.....	15
2.1.3. Üç Sesten (Ünlü+Ünsüz+Ünlüden) Oluşan Basit İsimler.....	18
2.1.4. Üç Sesten (Ünlü+Ünsüz+Ünsüzden) Oluşan Basit İsimler.....	19
2.1.5. Dört Sesten (Ünsüz+Ünlü+Ünsüz+Ünlüden) Oluşan Basit İsimler.....	19
2.1.6. Dört Sesten (Ünsüz+Ünlü+Ünsüz+Ünsüzden) Oluşan Basit İsimler.....	20
2.1.7. Beş sestem (Ünsüz+Ünlü+Ünsüz+Ünlü+Ünsüzden) Oluşan Basit İsimler.....	20
2.1.8. Yabancı Dillerden Geçen (Ödünçleme Olan) Basit İsimler.....	20
2.2. TÜREMİŞ İSİMLER.....	21
2.2.1. İsimden İsim Yapan Ekler.....	23
2.2.1.1. +aç.....	23
2.2.1.2. +AgU / +ev.....	24
2.2.1.3. +AK.....	26
2.2.1.4. +An.....	27
2.2.1.5. +Ar, +şAr.....	28
2.2.1.6. +Ay.....	31
2.2.1.7. +CA.....	32

2.2.1.8. +cek, +çak.....	33
2.2.1.9. +çI.....	35
2.2.1.10. +çuk.....	40
2.2.1.11. +dAş.....	43
2.2.1.12. +dem.....	46
2.2.1.13. +duk, +duruk.....	47
2.2.1.14. +GA, +KA.....	47
2.2.1.15. +GInA, +kıya.....	50
2.2.1.16. +gU.....	52
2.2.1.17. +I.....	52
2.2.1.18. +IAG, +IAK.....	54
2.2.1.19. +Ienç, +Iençi.....	56
2.2.1.20. +II / +IU... +II / +IU.....	57
2.2.1.21. +IIG, +IUG; +II, +IU.....	60
2.2.1.22. +IİK, +IUK.....	68
2.2.1.23. +mtul.....	81
2.2.1.24. +nç, +nçi.....	81
2.2.1.25. +rAK.....	85
2.2.1.26. +sA.....	90
2.2.1.27. +sAK.....	91
2.2.1.28. +sI.....	92
2.2.1.29. +suk.....	95
2.2.1.30. +sIz, +sUz.....	95
2.2.1.31. +tuk.....	100
2.2.1.32. +z.....	100
2.2.2. Fiilden İsim Yapan Ekler.....	102
2.2.2.1. -A.....	102
2.2.2.2. -alak.....	105
2.2.2.3. -An, -GAn.....	105
2.2.2.4. -anak.....	108
2.2.2.5. -Ar, Ur.....	109
2.2.2.6. -Ca, -çe.....	111
2.2.2.7. -CAK.....	111

2.2.2.8. -CI, -CU.....	113
2.2.2.9. -ç.....	115
2.2.2.10. -DU, -di.....	118
2.2.2.11. -duk.....	121
2.2.2.12. -eç, -ç.....	123
2.2.2.13. -G.....	124
2.2.2.14. -GA, -KA.....	130
2.2.2.15. -GAK, -AK.....	133
2.2.2.16. -GI, -GU.....	136
2.2.2.17. -güç.....	141
2.2.2.18. -Guçl.....	143
2.2.2.19. -GIn, -GUn; -kun.....	147
2.2.2.20. -I, -U.....	150
2.2.2.21. -K.....	153
2.2.2.22. -l.....	160
2.2.2.23. -m.....	162
2.2.2.24. -mA.....	167
2.2.2.25. -maç.....	170
2.2.2.26. -mAK.....	171
2.2.2.27. -men.....	178
2.2.2.28. -mİş.....	179
2.2.2.29. -mUr.....	180
2.2.2.30. -n.....	181
2.2.2.31. -sığ.....	184
2.2.2.32. -(I)ş, -(U)ş.....	185
2.2.2.33. -t.....	189
2.2.2.34. -vul.....	191
2.2.2.35. -z.....	192
2.3. BİRLEŞİK İSİMLER.....	194
3. İSİM ÇEKİM EKLERİ.....	203
3.1. Çokluk Eki.....	203
3.2. İyelik Ekleri.....	209
3.3. Aitlik Eki.....	224

3.4. Hâl Ekleri.....	227
3.4.1. Yalın Hâl.....	229
3.4.2. İlgi Hâli.....	230
3.4.3. Yükleme Hâli.....	234
3.4.4. Yönelme Hâli.....	242
3.4.5. Bulunma Hâli.....	253
3.4.6. Ayrılma Hâli.....	262
3.4.7. Eşitlik Hâli.....	275
3.4.8. Yön Gösterme Hâli.....	281
3.4.9. Vasıta Hâli.....	285
3.5. Soru Eki.....	291
SONUÇ.....	294
EKLER DİZİNİ.....	298
KAYNAKÇA.....	299
ÖZ GEÇMİŞ.....	304

KISALTMALAR

DLT	: Divanü Lugati't-Türk
EDPT	: An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish
HŞ	: Hüsrev ü Şirin
KE	: Kısasü'l-Enbiyâ
M	: Muhabbet-Name
ME	: Mukaddimetü'l-Edeb
MEB	: Millî Eğitim Bakanlığı
MM	: Mü'înü'l-Mürîd
NF	: Nehcü'l-Ferâdis
OTWF	: Old Turkic Word Formation
SAKT	: Satırarası Kur'an Tercümesi
TDAY-B	: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten
TDK	: Türk Dil Kurumu
TKAE	: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TM	: Türkiyat Mecmuası
Ar.	: Arapça
bk.	: bakınız
Far.	: Farsça
krş.	: karşılığı
öz. is.	: özel isim
T.	: Türkçe
Yay.	: Yayınları

1.GİRİŞ

Harezmi ve Tarihi

Harezmi, Ceyhun (Amu Derya) Irmağının Aral Gölüne döküldüğü yerde oluşturduğu deltanın civarındaki bölge için Arap tarihçileri tarafından kullanılan bir yer adı olmuş; bu bölgede yaşayan halka da Harezmi denmiştir. Harezmi bölgesi bugün Özbekistan ve Türkmenistan sınırları içerisinde yer almaktadır.

Batı Türkistan'ın ortasında, Semarkant ve Buhara gibi merkezlerin dışında geniş bozkır ve çöl arazisinde önemli bir yerleşim merkezi olan bölge; doğusundaki Kırgız bozkırları ve Kızıl Kum Çölü; batısındaki Karakum Çölünün ortasında bulunan Ceyhun Irmağı vasıtasıyla verimli topraklara sahip olarak tarih boyunca diğer halkları kendine çekmiştir.¹

Harezmi'nin bünyesinde bulunan Kat (Harezmi), Ürgenç, Hezaresb, Kerder, Hemcerd, Hive gibi şehirler, bölgenin kültür ve medeniyetinin gelişmesinde önemli rol oynamışlardır. Pers İmparatorluğu yıllarından başlayıp 995'e kadar bölgeye hâkim olan Afrigoğulları Hanedanlığının ayrı bir dili ve dini bulunduğu; takvim, ölçü ve para sistemi kullandıkları; Arapların bölgeyi işgal etmesiyle bu kültürün yok olduğu kaydedilmiştir.² Harezmlilere ait olan bu dilin Avesta, Soğd, Yagnob ve Osset dilleri gibi bir doğu İran dili olduğu, kavmin dili üzerinde yapılan çalışmalar sonucunda ortaya çıkmıştır.³

717'de bölgeyi ele geçiren Emeviler, Afrigoğulları Hanedanından İskecmük'ü yetkileri kısıtlı, yalnız şahlık unvanı olan bir Harzemşah olarak bırakmıştır. Daha sonra

¹ Aysu Ata, Harezmi-Altınordu Türkçesi (Yayımlayan: Mehmet Ölmez), Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 36, İstanbul 2002, s. 9.

² Ata, Harezmi ..., s. 10.

³ Nuri Yüce, Mukaddimetü'l-Edeb Hıvârizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası, Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks, TDK Yay., Ankara 1993, s. 3.

Samanoğulları 995'te Ürgenç'e kendilerine bağlı bir vali atamış; ilerleyen zamanda hâkimiyet sahalarını genişleterek Kat şehrini ele geçirmiş ve Afrigoğullarının son temsilcisini de yok etmek suretiyle yeni bir hanedanlık kurmuşlardır.

Bölgede Türk varlığı 10. yüzyıldan itibaren hissedilmeye başlanmıştır. Bir taraftan *kılavuz, kara tigin, bağırkan, barkan, çakıroguz, karasu, temirtaş, gürlen, gürlendi* gibi Türkçe kelimelerin varlığı, diğer taraftan da Kaşgarlı'nın Harezmde bir *Küçet* Türk boyundan bahsetmesi⁴, Türklerin bu bölgede bulunuşunun ilk belgeleri sayılmaktadır.⁵ Ayrıca bölgede Abbasiler döneminde Basra valisi olarak adı geçen El-Hacib el-Harezmî et-Türk ve Selçuklu beylerinden Atsız bin İnak el-Harezmî gibi komutanların adlarından da o devirde burada Türk boylarının var olduğu anlaşılmaktadır.⁶

1017 yılında Gazneliler Harezm'i ele geçirerek Altuntaş'ı buraya vali atamışlar ve yeni bir Harzemşahlar dönemini başlatmışlardır. 1041 yılına gelindiğinde Cend emiri Ürgenç'e girerek Gazne hükümdarı Sultan Mesut ve kendi adına hutbe okutmuştur. Bu tarihten itibaren idare, Kıpçak ve Kanglı boylarından olan komutanların eline geçmiş; bölgede bir süreden beri var olan Oğuz Türklerinin yanı sıra Kıpçak ve Kanglıların da yerleşmesiyle etnik yapı Türklerin lehine değişmiştir. Çağrı Beyin Harezm'e girmesinden sonra, Anuşigin ve Harezmşah unvanını taşıyan Ekinci bin Koçkar zamanlarında Türkleşme işi tamamlanmış, böylece Harezm'de Kıpçak, Kanglı, Oğuz Türkçelerinin karışımı olan Harezm Türkçesi oluşmuştur.⁷

1097'de Selçuklu hükümdarı Sultan Sencer, Anuşigin'in oğlu Kutbüddin Muhammed'i "Harzemşah" olarak tayin ettiğinde, Harezm'in en parlak devri de başlamış oldu. Bu devir 1231 yılına kadar sürmüştür. Atsız döneminde yarı müstakil bir devlet hâline gelmiş olan Harezm, İl Arslan ve Alâeddin Tekiş zamanında güçlenip gelişmiş, Alâeddin Muhammed zamanında da imparatorluk olmuştur. Harezm 1220-1231 yıllarında hükümdar olan Celâeddin Muhammed zamanında kötü idare edilmiş ve bunun sonucu olarak Moğol istilâsına uğrayıp Cengiz Han'ın yönettiği güçlere yenilmiştir.⁸

⁴ Besim Atalay (Hazırlayan), *Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi*, Cilt I, TDK Yay., Ankara 1986, s. 357.

⁵ Yüce, *Mukaddimetü'l ...*, s. 4.

⁶ Yüce, *Mukaddimetü'l ...*, s. 4.

⁷ Yüce, *Mukaddimetü'l ...*, s. 4.

⁸ Ata, *Harezm ...*, s. 12.

Harezm bölgesi özellikle 13. yüzyılda ekonomi ve kültür bakımından son derece yükselmiş; sınırlarını Gürcistan'dan Fergana'ya, Hindistan'dan kuzey Arap topraklarına kadar genişletmiştir. Ürgenç şehri, refahı ve intizamı bakımından önemli bir merkez olmuş; birçok bilgin ve düşünür her yerden akın ederek burada hükümdarın himayesi altına girmişlerdir.⁹

Moğol istilâsı döneminde bile Harezm refah seviyesini kaybetmemiş; bu istilâya kadar uzak doğuyla ilgilenmemiş olan Avrupa'nın dikkatini çekerek Rusya'dan Avrupa'ya kadar uzanan kervan yolunun geçiş noktası olarak kalkınmasına devam etmiştir.¹⁰

Cengiz Han'ın ölümünden sonra ikiye ayrılan ülkenin batı kısmı Coçi Hanlığının yönetimine; Kat ve Hive şehirlerinin bulunduğu doğu kısmı ise Çağatay ulusunun yönetimine geçmiştir. 14. yüzyılda Coçi Hanlığının yönetimine Kongrat Türkleri gelmişlerdir. Kongratlardan Hüseyin Sûfi, Kat ve Hive'yi işgal edince Timur Harezm seferine çıkmış ve bölgeyi yağmalamıştır. Timur'un ölümünden sonra ise Özbekler ülkeyi ele geçirmişlerdir.¹¹

Harezm, 16-19. yüzyıllar arasında gerileme dönemine girmiştir. Özbek Beyliğinin yıkılmasıyla kurulan Hive Hanlığı döneminde, bölgenin ilim ve kültür hayatı gerileyerek 17. yüzyılda Kalmuk saldırılarına uğramış; 1873'te de Rusların eline geçmiştir. Batı Harezm Hanlığı Ruslara bağlanmış, Bolşevik ihtilâlinden sonra da 1920'de Harezm Halk Cumhuriyeti, 1921'de Harezm Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur. 1924'te ise Hive Hanlığı ikiye bölünerek doğusu Özbekistan, batısı Türkmenistan sınırları içine girmiştir.¹²

Harezm Türkçesi

Harezm Türkçesi, yazı dili olarak Aral Gölü ile Hazar Denizi arasındaki coğrafi bölgede, özellikle de Aral'ın güneyinde kullanılmıştır. Söz konusu bölgenin Türkleşmesi 12. yüzyıldaki kaynaşma ve etkileşimlere dayanır. Kuzeyden güneye

⁹ Ahmet Caferoğlu, Türk Dili Tarihi, Enderun Kitabevi, Cilt II, İstanbul 1984, s. 104-105.

¹⁰ Caferoğlu, Türk ..., s. 105.

¹¹ Ata, Harezm ..., s. 12.

¹² Ata, Harezm ..., s. 12.

uzanan Oğuz ve Kıpçak göçlerinden dolayı, Oğuz ve Kıpçak Türkçeleri, bu boyların yerleşik hayata geçmeleriyle karışık kaynaşmıştır.

Harezmi Türkçesi Karahanlı yazı dilini temel almakla birlikte Oğuz, Kıpçak ve yerli ağız özelliklerini de bünyesinde barındıran karma bir dil özelliğine sahiptir. Harezmi Türkçesi terimini Ali Şîr Nevâî, Mecâlisü'n-Nefâis adlı eserinde kullanarak Harezmi bilgini Hüseyin Harezmi'nin Kasîde-i Bürde'ye Harezmi Türkçesi ile şerh yazdığını söyler. Nevâî dönemin Türkçesini *Hârezmîçe Türk tili* şeklinde adlandırır.¹³

Eckmann, Harezmi Türkçesi için şu görüşleri bildirir: "13. yy'dan itibaren, Harezmi ve Sir Derya'nın aşağı kesiminde kısmen Oğuz (Türkmen) ve Kıpçak yerli ağızlarının tesiri altında Karahanlıcadan teşekkül eden, Orta Asya Türkçesi (Doğu Orta Türkçesi) edebiyat dilinin inkişaf merhalesine Harezmi Türkçesi adını veriyoruz."¹⁴

Bünyesinde çeşitli lehçeleri ve yerli ağız özelliklerini barındırmakla, karışık dil olma özelliğini taşıyan Harezmi Türkçesi sadece Harezmi bölgesinde değil, Altın Ordu'nun merkezlerinde de kullanılmıştır.

Korkmaz, *Eski Türk Yazı Dilinden Yeni Yazı Dillerine Geçiş Devri ve Özellikleri* adlı makalesinde: "Harezmi'nin Türkleşmesinde yukarıda belirtildiği gibi Oğuzlar kadar Kıpçakların da büyük katkısı olmuştur. Altınordu bölgesinin 14. yüzyılda Kıpçakçanın ağır bastığı bir yazı dilini geliştirebilmesi, Kıpçakların Harezmi'yi Türkleştiren bu katkılarının eseridir. Görülüyor ki, yeni yazı dillerinin kuruluş ve gelişmesine kaynaklık etmiş olan Harezmi bölgesi, XI-XIII. yüzyıllar arasındaki Türkleşme hareketine paralel olarak *Oğuz, Kıpçak, Kalaç, Kanglı* gibi çeşitli Türk boylarının karışık kaynaşmasına sahne olmuş bir bölgedir. Bu bakımdan etnik yapısı mütecanis değildir."¹⁵ şeklinde görüş bildirerek, bölgedeki çeşitli Türk topluluklarının varlığının dil üzerinde de etkili olduğunu vurgulamıştır.

¹³ Agah Sırrı Levend, Ali Şîr Nevâî Divanlar ile Hamse Dışındaki Eserler, Cilt IV, Ankara 1968, s. 72.

¹⁴ Mehmet Akalın, Tarihî Türk Şiveleri, TKAE Yay., Ankara 1988, s. 173.

¹⁵ Zeynep Korkmaz, Türk Dili Üzerine Araştırmalar, Birinci Cilt, TDK Yay., Ankara 1995, s. 301-303.

11-12. yüzyıllarda Türkleştirilen Harezmi bölgesinde var olan bu lehçe, Eckmann'a göre yerini Çağataycaya bırakmak üzere sönlüp gitmiştir.¹⁶

Harezmi Türkçesiyle yazılmış olan eserler konusunda bilim adamları arasında tam bir fikir birliği bulunmamaktadır. Bu eserler üzerine yapılacak olan çalışmalar zannımızca, Harezmi Türkçesi eserlerini de aydınlatmaya yardımcı olacaktır,¹⁷ fakat bu gün için söz konusu eserleri birbirinden ayıran ölçütler tam olarak ortaya konulmuş değildir.

Çalışmamızda yararlandığımız Harezmi Türkçesi eserleri şunlardır:

1. Kıssaşü'l-Enbiyâ

Peygamber kıssalarını konu alan siyer-i nebevî türünden bir eserdir. Başta Hz. Muhammed olmak üzere Kur'an'da hikâyesi geçen peygamberler ile Avac bin Annak, Harut ve Marut gibi Kur'an'da sözü edilen bazı kıssalar eserde bulunmaktadır. Kıssaşü'l-Enbiya, Nasirüddin bin Burhanüddin Rabguzî tarafından 1310 yılında yazılmış ve Nasirüddin Tok Buğa'ya sunulmuştur. Yazarın Rabguzî mahlası Oğuzların yerleşik bulunduğu Ribat adlı yerden gelmekte olup *Ribat Oğuzluğ* 'un bozulmuş şeklidir. Mensur bir eser olan Kıssaşü'l-Enbiya'nın içerisinde yazar, söz ettiği kıssalarla ilgili olarak Arapça ve Türkçe şiirlere de yer vermiştir. Eserin şu nüshaları bulunmaktadır: 1. Londra British Museum nüshası, 2. Leningrad nüshaları, 3. İsveç nüshaları, 4. Paris nüshası, 5. Bakü nüshası.

2. Nehcü'l-Ferâdis

Nehcü'l-Feradis, dünyada ve ahirette mutlu olmanın yollarını ortaya koyan dinî bilgileri içerir. Eser dört bap ve her bap da onar fasıldan oluşur. İçerik bakımından kırk hadis tercümesi türündendir. Yazar, bilgilerini ortaya koyarken sanatlı bir üslup tavrı takınmamış, sade bir dil kullanmıştır.

Eserin yazarı olarak genellikle Kerderli Mahmut bin Ali, yazılış yeri olarak da Harezmi kabul edilmektedir. Yazılış tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte Mercani nüshasındaki 1358 ve Yeni Cami nüshasındaki 1360 olarak bildirilen istinsah tarihlerine

¹⁶ Akalın, Tarihî ..., s. 173.

bakılarak NF'nin bu tarihlerden önce yazılmış olduğu kabul edilir. Eserin nüshaları: 1. İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami nüshası, 2. Ş. Mercanî nüshası, 3. Paris Bibliothèque Nationale nüshası, 4. Yalta nüshası, 5. Kazan nüshaları, 6. Leningrad nüshaları.

3. Muḳaddimetü'l-Edeb

Arapça öğretmeyi amaçlayan eser, bir sözlüktür. DLT'den sonra Orta Türkçe döneminin en zengin kelime hazinesini içine alır. Ünlü tefsirci Mahmud bin Ömer Zemahşerî tarafından yazılmış ve Harezmsah Atsız bin Muhammed bin Anuşigin'e sunulmuştur. Yazılış tarihi bilinmemektedir; fakat Atsız'ın hükümdar olduğu 1127-1156 yılları ve Zemahşerî'nin ölüm tarihi 1144 göz önünde bulundurulursa eserin yazılış tarihinin 1128-1144 yılları arasında olduğu söylenebilir. Mukaddimetü'l-Edeb'in 20 nüshası bulunmaktadır.

4. Mu'înü'l-Mürîd

Dinî tasavvufî konuları ele alan ve bu konularda bilgi vermeyi amaçlayan manzum bir eserdir. Dörtlüklerle yazılmıştır. Eserin yazarı İslâm adlı bir şahıstır. Eserin yazılış tarihi 1313'tür ve bilinen tek nüshası Bursa Orhan Kütüphanesi 1605 numarada bulunmaktadır.

5. Satır Arası Kur'an Tercümesi

Satır arası kelime kelime tercüme şeklinde olan eser harekesizdir ve her sayfada dokuz satır bulunan metnin bütünü 583 varaktır. Harezmi Türkçesiyle yapılmış olan bu tercüme Kur'an'ın diğer tercümeleri gibi dil incelemeleri bakımından son derece önemlidir. Metnin kutsallığı tercüme yapanın çok titiz davranmasına sebep olacağından, metin hususunda karşılaşılan yanlışlar bu gibi eserlerde yer almamaktadır. Ayrıca halkın anlaması için Türkçe kelimelere ağırlık verilmiş, bu da değerini bir kat daha artırmıştır. Eser Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa Camii numara 2'de kayıtlı ve 1363 istinsah tarihli Harezmi Türkçesiyle yapılmış tercümedir.

6. Hüsrev ü Şîrin

Altın Ordu şairi Kutb tarafından hükümdar Tini Beg ve eşi Melike Hatun adına yazılmış bir mesnevidir. Nizamî'nin aynı adlı mesnevisinden tercüme edilmiştir. Ancak şair sadece tercüme etmekle kalmamış; esere kendi ilâvelerini de yapmıştır. Hüsrev ü Şîrin'in bugüne kadar bilinen tek nüshası Paris Bibliothéque Nationale'dedir. Edebiyatımızda ilk Hüsrev ü Şîrin mesnevisi olması bakımından önemlidir. Ayrıca yazıldığı dönemde din dışı bir eser olmasıyla da dikkat çekicidir.

7. Muhabbet-Nâme

1353 yılında Harezmi tarafından Muhammed Hâce Beg'in Sıgnak'taki sarayında yazılmıştır. Manzum bir eserdir, 4 nüshası bulunmaktadır: 1. British Museum Or 8193'te Uygur harfli metin bir mecmuanın yaprakları arasındaki nüsha, 2. British Museum Add. 7914'te bulunan metin Arap harfli bir mecmuanın yaprakları arasındaki nüsha, 3. İstanbul Millet Kütüphanesi Arabi 86 numarada kayıtlı Arapça tefsirin haşiyesindeki nüsha, 4. İstanbul Millet Kütüphanesi Ali Emiri Manzum no 949'da bulunan nüsha.

Tezimizde, Harezmi Türkçesi dönemine ait olan bu eserlerden aşağıdaki çalışma metinlerini kaynak olarak kullandık:

1. Aysu Ata, Nâşirü'd-dîn bin Burhânü'd-dîn Rabgûzî Kıssaşü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları), I Giriş-Metin-Tıpkıbasım, TDK Yayınları, Ankara 1997.
2. János Eckmann (Hazırlayan), Nehcü'l-Ferâdis, Uşmağlarının Açık Yolu-Cennetlerin Açık Yolu, I.Metin, II.Tıpkıbasım, (Yayınlayanlar: Semih Tezcan, Hamza Zülfikar), TDK Yayınları, Ankara 1995.
3. Necmettin Hacıeminoğlu, Kutb'un Hüsrev ü Şîrin'i ve Dil Hususiyetleri, İstanbul Üniversitesi Yayınları: 1378, İstanbul 1968.

4. Glden Sağol, An Interliner Translation of the Qur'an Into Khwarazm Turkish, I. Introduction- Text, Turkish Sources XIX, Harvard University 1993, XL+369 [2]s; III. Facsimile, Harvard University 1996.
5. Osman Fikri Sertkaya, "Harezmi'nin Muhabbet-namesi'nin İki Yeni Yazma Nüshası zerine", TM XVIII, 1972.
6. Recep Toparlı, Mu'ın'l-Mrd, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No:15, Erzurum 1988.
7. Nuri Yüce, Mukaddimetü'l-Edeb, H'arizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası (Giriş-Dil zellikleri-Metin-İndeks), TDK Yayınları, Ankara 1993.

2.YAPI BAKIMINDAN İSİMLER

2.1. BASİT İSİMLER

Basit isimler, tek başına kullanılarak varlık ve kavramları karşılamakla birlikte daha fazla parçalanamayan, kök durumundaki kelimelerdir. Bu kök durumundaki kelimeler yine dilde var olan çeşitli yapım eklerini alarak genişler ve yeni kavramların, varlıkların adları olurlar.

Harezmi Türkçesinde belirlediğimiz basit isimlere geçmeden önce, çeşitli bilim adamlarının basit isimler hakkındaki görüşlerine yer vermek istiyoruz:

Muharrem Ergin, kökü “bir kelimenin manası ve yapısı bozulmadan parçalanamayan şekli”¹⁷ biçiminde; isim kökünü de “varlıkları ve mefhumları karşılayan kökler”¹⁸ biçiminde tanımlar.

Ergin’e göre kelime kökleri genellikle tek hecelidir. Kelimelerin çoğunda kök tek heceye kadar indirilebilmektedir, birden fazla heceli kelime kökleri ise genellikle iki heceden oluşur. Üç heceli olanlar hemen hemen yok gibidir. Ancak tabiat taklidi kelimelerde kökler çoğunlukla birden fazla hecelidir.¹⁹ Ergin, isim köklerinin tek başlarına kelime olarak kullanılabileceğini, bir kökün hem isim hem de fiil kökü olamayacağını belirtir.²⁰ Dilde görülen hem isim, hem de fiil kökü olarak kullanılan kelimelerin sonradan ortaya çıkmış şekiller olduğunu “tat” ve “boya” kelimelerinin geçirdiği değişiklikleri açıklayarak ortaya koyar. Eski Türkçe döneminde de hem isim, hem fiil kökü olarak kullanılan kelimelerin, daha eski dönemlere inildiğinde birbirlerinden ayrılacaklarına kesin gözüyle baktığını söyler.²¹ İsim köklerinin, kelime

¹⁷ Muharrem Ergin, Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yayınları, İstanbul 1989, s. 101.

¹⁸ Ergin, Türk ..., s. 103.

¹⁹ Ergin, Türk ..., s. 102.

²⁰ Ergin, Türk ..., s. 104.

²¹ Ergin, Türk ..., s. 105-106.

olarak tek başlarına kullanıldıkları için yazıda da tek başlarına müstakil bir hüviyet içinde gösterileceklerini ifade eder.²² Ayrıca Ergin, “Türkçede isim gövdelerinin büyük bir kısmının fiil kökünden yapılmış olması, bazı isim köklerinin kendilerinden daha az veya kendileri kadar ses ihtiva eden fiil kökleri ile ilgili görünmeleri fiil köklerinin daha aslî oldukları ihtimalini hatıra getirmektedir. Fakat dilin doğuşunda nesnelere ve hareketler seslendirilirken hareketin nesneden önce düşünülmüş olması akla daha yakın görünmüyor. Bazı nesnelere belki hareketlerine göre adlandırılmışlardır. Fakat insan oğlunun karşılaştığı bütün nesnelere bu şekilde isim verdiğini düşünmek oldukça güçtür. Her hâlde isim ve fiil kökleri dilin doğuşunda beraber ortaya çıkarak bildiğimiz devirlerde olduğu gibi daima yan yana bulunmuşlardır.”²³ diyerek parçalanamaz görünen bazı isim köklerinin fiil köklerinden türemiş olması ihtimalini göz önünde bulundurmak gerektiğini söyler.²⁴

Görüldüğü gibi Ergin, isim ve fiil köklerini kesin olarak ayırarak eş sesli isim ve fiil köklerine karşı çıkmakta, isim köklerinin fiil kökleriyle daima yan yana olduğunu belirtmekte, bazı isim köklerinin fiilden türemiş olduğunu öngörmekte ve köklerin genellikle tek heceli olduğu sonucuna varmaktadır.

Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri* adlı eserinde çoğu tek heceli olan ses topluluklarını daha basit parçalara bölmenin mümkün olmayacağını, bunlara “kök” denildiğini söyleyerek; “baş, su, ak, kırk, deve, sekiz” örneklerini verir.²⁵ Türkçede kelime köklerinin aslında hep tek heceli olduklarının sanıldığını belirten Banguoğlu, kelimelerimizin ikinci ve daha sonraki hecelerinin birleşme hâlinde başka kökler de olseler (haydi < hay de, öbür < o bir gibi), eski veya yaşayan birtakım eklerden oluşmuş olabileceğini; ancak bugün dilimizde bulunan iki, bir miktar da üç heceli kelimelerin daha fazla çözümlenmesinin imkânsız, güç veya şüpheli görüldüğünü (otuz, kanat, ayak, böğürtlen); buna karşılık bazı tek heceli kelimelerin ikiye bölünebildiğini (koş- < ko-ş-, yen- < ye-n-, yem < ye-m) belirtmektedir.²⁶ Bu sebeplerle köklerin gerçek sınırını belirlemenin mümkün olmadığını; çözümlenmesi güç olan çok heceli

²² Ergin, *Türk ...*, s. 107.

²³ Ergin, *Türk ...*, s. 106.

²⁴ Ergin, *Türk ...*, s. 106.

²⁵ Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, TDK Yayınları, Ankara 1998, s. 144.

²⁶ Banguoğlu, *Türkçenin ...*, s. 145-146.

kelimeleri de kök saydığını söyler.²⁷ “Kökler dilimizde baştan beri gördükleri vazifeye göre tabîi olarak ikiye ayrılmışlardır. Bir takımı doğrudan doğruya yoğun (concret) ve yalın (abstrait) varlıkları, veya onların vasıf, durum ve ilişkilerini gösteren kelimelerdir.”²⁸ diyerek bunlara “isim kökleri (racine nominale)” adını verir.²⁹ Banguoğlu, isim köklerinin yalın hâliyle anıldığını belirtir ve bunu “çam, kuş, kalın, sen, yarın, de, beri, oh” kelimeleriyle örnekler.³⁰

Korkmaz, kökü “bir kelimenin yapısında yer alan anlamlı en küçük dil birimi”³¹ olarak tanımlar ve Türkiye Türkçesinin “ak, ay, bal, gök, taş, su” gibi kelimelerini örnek verir.³² “Kökler dilin oluşma devrinde yaratılmış olan anlamlı öğelerdir. Yeni kök yapılamaz. Ancak, var olan köklerden yararlanılarak yeni kelimeler türetilebilir. Her kelimedede mutlaka bir kök bulunur. Bu bakımdan, kökler, kelimelerin parçalanamayan çekirdek niteliğinde ana öğeleridir.

Dil sisteminin anlama bağı temel taşlarıdır.”³³ diyen Korkmaz, Türkiye Türkçesindeki köklerin, ister *o* (< *ET ol*) zamirinde görüldüğü gibi nadir olarak tek sestem, ister birkaç sesin birleşmesinden oluşmuş olsun, genellikle tek heceli olduğunu söyler.³⁴ Birden fazla heceden oluşan köklerin, dilin eski dönemlerine götürüldüklerinde tek heceli şekillere indirgenebildiğini; ayrıca dilde “bağ (< ba-g), göz (< kö-z)” gibi tek heceden oluşmuş az sayıda türetme ürünü olan kalıplaşmış kökler varsa da türemiş isimlerin çoğunun iki heceli olduğunu belirtir.³⁵ Korkmaz, ses yansımaları kelimeler doğadaki sesleri taklit yolu ile meydana geldiklerinden, kökteki hece sayısı bakımından bir istisna oluşturduklarını; bu kelimelerde, kökteki hece sayısının taklit edilen sese bağı olarak birden fazlaya da çıkabileceğini söyler.³⁶ Ayrıca Korkmaz, “Basit kelimeler, herhangi bir yapım eki ile genişletilmemiş olan ve daha basit kök, ek öğelerine ayrılamayan kelimelerdir. Türemiş ve birleşik adların dışında kalan bütün kelimeler basit kelime grubuna girer. Bunlar, kök niteliğinde oldukları ve dilin oluşma dönemlerine ait

²⁷ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 146.

²⁸ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 146.

²⁹ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 146.

³⁰ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 147.

³¹ Korkmaz, Zeynep, Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), TDK Yay., Ankara 2003, s. 9.

³² Korkmaz, Türkiye ..., s. 9.

³³ Korkmaz, Türkiye ..., s. 9.

³⁴ Korkmaz, Türkiye ..., s. 10.

³⁵ Korkmaz, Türkiye ..., s. 10.

³⁶ Korkmaz, Türkiye ..., s. 11.

buldukları için sayıları sınırlıdır, yeni kökler yaratılamaz. Ancak, kelime yapımında temel görev bunların üzerindedir. Çünkü, kök olmadan kelime yapmak mümkün değildir.”³⁷ biçiminde görüşlerini açıklayarak kök kelimeleri isim ve fiil soyundan olmak üzere başlıca iki gruba ayırır ve isim soylu olanlara “aş, ayak, bal, baş, bel, çam, dam, damga, deniz, gök, kırk, dekiz, yaş, yıl” örneklerini verir.³⁸ Korkmaz’a göre dilimize yabancı dillerden alınmış olan kelimeler de basit kelime grubuna girer. Bunlar alındıkları dillerin kurallarına göre türetilmiş olsalar bile, Türkçe yapım eki almamışlarsa, yine basit kelime sayılırlar.³⁹ Anlamca koşut eş sesli iki kelimenin aynı zamanda hem isim hem de fiil kökü olamayacağını, bunların ayrı iki kök olarak ele alınması gerektiğini, önceliğin fiil kökünde olduğunu, isim köklerinin daha sonraki bir aşamanın ürünü durumunda bulunduğunu söyleyen Korkmaz, yapı ve anlam bakımından birbiriyle ilişkisiz olan fakat eş sesliliğe dayanan *art / art-*, *boz / boz-*, *bögür / bögür-*, *dil / dil-* gibi bazı örnekleri vererek bunlar arasında hiçbir köken yakınlığı bulunmadığını kaydeder.⁴⁰

Korkmaz, temelde kelime köklerinin tek heceli olduğunu kabul etmekte; birden fazla heceye sahip olan köklerin dilin eski dönemlerine götürüldüklerinde tek heceli olduklarını, bugün için kalıplaşmış bulduklarını söyleyerek; eş sesli kelimelerin köklerinin hem isim hem de fiil olamayacağını belirtmekte ve fiil köklerinin daha öncelikli olduğu sonucuna varmaktadır.

Ergin, Banguoğlu ve Korkmaz isim köklerinin genellikle tek heceli olduğu konusunda görüş birliği içindedirler. Basit isimler, dilde kök durumunda olan, parçalanmaları mümkün olmayan dil birlikleridir. Dilimizdeki bazı kelimelerin kökünü tek ünlüye kadar indirebilmek mümkün olduğu hâlde bazıları için bu durum söz konusu değildir. Bu konuda bilim adamları farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Hacıeminoğlu⁴¹, Atalay⁴², Menges⁴³, Arat⁴⁴ gibi dilciler tek ünlüden oluşan kökleri kabul ederken İmer⁴⁵

³⁷ Korkmaz, Türkiye ..., s. 30.

³⁸ Korkmaz, Türkiye ..., s. 31.

³⁹ Korkmaz, Türkiye ..., s. 31.

⁴⁰ Korkmaz, Türkiye ..., s. 14.

⁴¹ bk. Necmettin Hacıeminoğlu, Türk Dilinde Fiiller, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1991, s. 15-29.

⁴² bk. Besim Atalay, Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme, TDK. Yay., İstanbul 1941, s. 9.

⁴³ bk. Karl H. Menges, The Turkic Languages and Peoples: an Introduction to Turkic Studies, Wiesbaden, Harrossowitz 1994, s. 158.

gibi dilciler bu görüşe karşı çıkarlar.

Dilimizde kökler genellikle tek hecelidir fakat bazı kökler birden çok sayıda heceye sahiptirler. Bu türdeki kelimeleri de “kök” olarak kabul etmek gerekir. Bu çalışmamızda taradığımız metinlerde karşılaştığımız basit isimleri iki, üç, dört, beş sestem oluşun ve ödünçleme olan basit isimler olarak gruplandırdık. Yararlandığımız kaynaklardan edindiğimiz bilgiler doğrultusunda bu isimleri inceledik. İsimleri tek heceye kadar indirmeye çalışmakla birlikte, tek heceye indiremediğimiz kelimeleri de kök olarak aldık.

Taradığımız metinlerde tespit ettiğimiz basit isim örnekleri şunlardır:

2.1.1. İki Sestem (Ünlü + Ünsüzden) Oluşun Basit İsimler

- aç** “aç” cümlesine ne savâb berse yalnız bu şübhedin yığılp aç yatğanga ol savâbnı bergey “Hepsine ne kadar sevap verirse, yalnız bu şübhedin dolayı kendini engelleyerek aç yatana da o kadar sevap verecek.” (NF, 300-9)
- aķ** “ak” aralarında bir aķ kıtır mungen bar erdi “Aralarında ak bir kıtır binen vardı.” (NF, 72-4)
- aş** “yemek” tegme yetti kışike bir kersân aş taķı yetti etmek beringler “Her yedi kışiyeye bir kap yemek ve yedi ekmek veriniz.” (NF, 29-11)
- ad ~ at** “ad” men bu oğlanga meryem ad berdim “Ben bu çocuğa Meryem adını verdim.” (KE, 166v-16)
- atam anam kıoyğun at sa’id turur “Babamın anamın kıoyduğuna ad Sait’tir.” (NF, 344-16)
- at** “at” atı üzesinde ol cânını kıabz kıılığil “(Onun) canını atının üzerinde al!”

⁴⁴ bk. Reşit Rahmeti Arat, “Türkçede Kelime ve Eklerin Yapısı”, Makaleler, Cilt I (Yayına hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya), TKAE Yay., Ankara 1987, s. 1047-1052.

⁴⁵ bk. Kâmile İmer, Türkiye Türkçesinde Kökler, TDK Yay., Ankara 1976, s. 17.

(NF, 440-17)

- ay** “ay, otuz günlük süre” on yıl taķı beş ay taķı yigirmi kün ħalifalık kıldı
 “On yıl, beş ay ve yirmi gün halifelik yaptı.” (NF, 122-9)
- ay** “ay” yana bir t̄ayifalar kelgeyle yüzleri tolun ay t̄eg yaruķ bolğay “Yine bir grup gelecekler, yüzleri dolunay gibi parlak olacak.” (NF, 241-9)
- el** “memleket” mağrib ełleringe çerig ıda b̄erdi afriķa atlıg ełni aķtılar
 “Mağrip memleketine asker gönderdi. Afrika adlı memleketi fethettiler.” (NF, 127-13)
- en** “en” taķı anda ħaķ çizdi on beş arşun uzunı taķı eni “Eni ve boyu on beş arşın olan bir çizgi çizdi.” (NF, 149-10)
- enğ** “yanak” ol çeçek teg enğni küsep menğzi solğan ya‘ķub ol “O, çiçek gibi yanağı özleyerek benzi solan, Yakuptur.” (KE, 61v-11)
- er** “er” er ol kim ‘ilimge ‘amel uydurur “Er odur ki, bilgisiyle davranışını birbirine uydurur.” (MM, 322)
- eş** “arkadaş” muħammed eşi kündin kündin ziyāda bolup aħvālı ħoş boldı
 “Muhammet’in arkadaşları günden güne artarak durumu iyi oldu.” (NF, 80-2)
- et** “et” yana bu nefşüm mańga aytur kim et yemegil “Yine bu nefsim bana ‘et yeme’ der.” (NF, 262-3)
- ır** “şarkı” ır aytdı “Şarkı söyledi.” (ME, 178-5)
- iç** “iç” süleymān kaçan t̄ahāret kıılır bolsa iç tonını yüzükini āmane atlıg
 ķarabaşğa b̄erür erdi “Süleyman ne vakit yıkanacak olsa, iç çamaşırını,

yüzüğünü Âmane adlı köleye verirdi.” (KE, 143r-16)

ig “hastalık” men anıñ teninge **ig** bërse erdim “Ben onun vücuduna hastalık verseydim...” (NF, 330-14)

is “koku” ol atlar suw içgeli keldiler çağır **isin** tapıp içmediler “O atlar su içmek için geldiler, fakat şarap kokusunu alıp içmediler.” (KE, 140r-16)

it “it” bir **it** ölügesi kördi kim inğen sasıyur erdi “Çok kokan bir it ölüsü gördü.” (NF, 389-11)

iw “ev” tørtinçi kat kökteki **iw** “Dördüncü kat gökteki ev.” (SAKT, 500b-2)

ok “ok” **ok** tæg boyı ya tæg egilmiş “Ok gibi boyu yay gibi eğilmiş.” (KE, 75v-16)

on “on” **on** aylık botlaçı inğen “On aylık gebe deve” (SAKT,565b-6)

ot “ot” **ot** kökin yép tã’at ve ‘ibâdat kıılır erdi “Ot kökü yiyerek kulluk ve ibadet ediyordu.” (NF, 342-17)

önğ “ön” resül ‘aleyhi’s-selâmınğ **önğ** tişin sınduru urdılar “Resul aleyhisselâmın ön dişini, vurup kırdılar.” (KE, 223v-8)

ün “ses” **ün** kötürmek “Yüksek sesle alenen söylemek.” (SAKT, 99a-1)

2.1.2. Üç Sesten(Ünsüz + Ünlü + Ünsüzden) Oluşan Basit İsimler

bar “var” siz meni urmuşınğızda benim tenim yalıñğ erdi emdi sizinğ tonuñğuz **bar** “Siz bana vurduñunuzda benim tenim çıplaktı; şimdi sizin elbiseniz var.” (NF, 86-13)

- baş** “baş” hanife sözün tut başıñnı kıtar “Hanife’nin (mezhep imamı) sözünü tut; kendini kurtar!” (MM, 219)
- bat** “derhâl” muhammedni emgetmenğ aç kıymanğ irikse mañğa bat alıp keltürünğ “Muhammet’e acı çekirtmeyin, onu aç koymayın; sıkılır, usanırca derhâl alıp bana getirin!” (KE, 185r-17)
- bay** “zengin” bu altun kümüşdin ayak çäreler / kıılır **bay** melik big bu bi-çäreler “Bu altın, gümüş fakirleri zengin, hükümdar, bey yapar.” (MM, 190)
- bél** “bel” emdi munı **bélinge** tegi kömünğ “Şimdi bunu beline kadar gömün.” (NF, 349-6)
- bir** “bir” onunğız hem **bir** atanıñ oğlanları mu-siz “Onunuz da bir babanın çocukları mısınız?” (KE, 94r-4)
- bol** “çok” anıñ ümmeti **bol** “Onun ümmeti çoktur.” (KE, 181v-13)
- boğ ~ boy** “boy” sağında solında yığaçlar tıkdiler köki kümüşdin **boğı** altundın “Sağına soluna kökü gümüştin, boyu (gövdesi) altından ağaçlar diktiler.” (KE, 34r-9)
- müsiniñ **boyı** on eki kıarı erdi “Musa’nın boyu on iki kıarış idi.” (KE, 28v-14)
- çaw** “ün, şöhet” imām mālİKniñ **çawı** ‘ālamğa münteşir boldı erse itrāf ‘ālamdın üküş mällar hediyyeler kelür erdi “İmam Malik’in ünü āleme yayılınca, çevre yerlerden çok mallar, hediyyeler geliyordu.” (NF, 208-10)
- çın** “gerçek” sözleri **çın** tēp tanuqluğ berdi “Sözleri gerçek diye tanıklık etti.” (KE, 181r-18)

- kan** “kan” cirāhat ya başdın irinġ **kan** çıkıp / tiger bolsa tenning sağınğa aqıp / yunuġnı bozar bilgü mü’min yaqın “Baştan cerahat, irin ya da kan çıkıp vücudun sağ yanına doğru aqıp inse, mümin kişi iyi bilmelidir ki bu abdesti bozar.” (MM, 81)
- kênġ** “geniş” burunķı tég musulmānlar yolını **kênġ** kılġıl “Müslümanların yolunu eskisi gibi geniş kıl!” (NF, 224-11)
- kıl** “kıl” tevrıtde körġeni birle resül cemālinde bir **kıl** endāzesinçe tefāvüt tapmadı “Tevrat’ta anlatılan şekil ile peygamberin görüntüsü arasında bir kıl kadar bile fark bulmadı.” (KE, 187r-20)
- kış** “kış” **kış** keçürdi “Kışı geçirdi.” (ME, 190-6)
- koy** “koyun” bu hayma yanında yatġan ne **koy** turur “Çadırın yanında yatan kimin koyunudur?” (NF, 22-4)
- kök** “gök” turur **kök** yir ara maķāmı hevā “Makamı yerle gök arasında havada kalır.” (MM, 174)
- köp** “çok” bu dünyā yalawaç birle **köp** toķuştı “Bu dünya peygamberlerle çok savaştı.” (KE, 232r-2)
- nenġ** “şey” ajunnunġ hoşluġı bu **nenġ** irür çin “Doġrusu dünyanın hoşluġu bu şeydir.” (HŞ, 1610)
- saç** “saç” baķar bir abuşķa ermiş, arķası bükürmiş **saçı** saķalı aķarmış “Bakar ki, beli bükülmüş, saçı sakalı aġarmış bir yaşlıymış.” (NF, 285-17)
- suw ~ su** “su” **suw** biraķġan çöp çör “Suyun bıraktıġı çör çöp, faydasız şey.” (SAKT, 242a-8)

ança yıgladı kim közi yaşı nāv-dāndın **su** bolup aqtı “O kadar ağladı ki, gözünün yaşı su olup oluktan aktı. (KE, 100r-19)

süt “süt” abū bekr razhununġ bir kün ħulı **süt** keltürdi “Ebu Bekir razhunun hizmetçisi bir gün süt getirdi.” (NF, 294-15)

tal “ağaç” tanġrı te‘ālā on kişiye la‘nat ħılıp turur ħamr üçün **tal** tikkenge “Yüce tanrı on kişiye lânet eder: Şarap için ağaç dikene ...” (NF, 363-11)

tam “bina” eger **tam** yıķılsa ol māl körünüp özgeler almasun “Bina yıkılırsa, o mal görünüp başkaları almasın.” (KE, 131r-1)

tanġ “tan” yaķıldı irse nāgeh **tanġ** çırāġı / köyüp baġrı öğükde sızdı yaġı “Tan çırası ansızın yakıldığında, baġrı sevgiyle yanıp yaġı sızdı.” (HŞ, 950)

taş “dış” namāzdın **taş** altı taķı altısı / namāznınġ içinde irür bilgü ħaķ “Bunların altısı namazın dışında, altısı da namazın içindedir. Bunları doğru olarak bilmelidir.” (MM, 66)

töl “döl” uġan fażlı bile birür anġa **töl** “Tanrı cömertliġiyle ona döl verir.” (HŞ, 525)

yel “yel” bir keçe içinde ħatıġ sawuķ **yel** ıda bérđi “Bir gece içinde çok soġuk bir yel gönderiverdi.” (NF, 30-16)

yir “yer” **yir** üzre ħudreti deryā yarattı “Onun gücü yer üzerinde denizleri yarattı.” (M, 8)

2.1.3. Üç Sesten (Ünlü + Ünsüz + Ünlüden) Oluşan Basit İsimler

aġu “zehir” tümen minġ belā aġu yutġu kerek “Binlerce belâyı, zehiri yutmak gerek.” (MM, 317)

- ana** “anne” ol ekisi meni **ana** okunup tururlar “O ikisi beni anne diye çağırırlar.” (KE, 88r-3)
- ara** “arasında” halâyık **ara** meşhür bolup turur “Halk arasında meşhur olmuştur.” (NF, 178-5)
- ata** “baba” ey **ata** yaz küni boldı “Ey baba! İlbahar geldi.” (KE, 68r-13)
- aya** “avuç içi” saşalın **ayasığa** koğup aydı “Sakalını avcunun içine alıp dedi:...” (KE, 247v-4)
- edi** “sahip” bir kaç eyyâmđın song böz **edisi** keldi “Birkaç gün sonra bezin sahibi geldi.” (NF, 194-2)

2.1.4. Üç Sesten (Ünlü + Ünsüz + Ünsüzden) Oluşan Basit İsimler

- alp** “alp” manğa **alp** bahatür kuvvatlığ kişiler ıda bergeil “Bana alp, bahadır, kuvvetli kişiler gönderiver!” (NF, 151-9)
- ant** “yemin” yana **ant** birdi... “Yine yemin verdi.” (HŞ, 1990)
- art** “arka” yūsufğa yetdi **art** etekin tutup tartdı “Yusuf’a yetiştı, eteğinin arkasından tutup çekti.” (KE, 83v-5)
- ilk** “ilk önce” yaşasın eňg **ilk** säre tutdı “Yakasını ilk önce Sare tuttu.” (KE, 48r-2)
- inç** “rahat” kitergil kađđu könglünđ **inç** bolsun “Kaygıyı gider, gönlün rahat olsun.” (HŞ, 1990)

2.1.5. Dört Sesten (Ünsüz + Ünlü + Ünsüz + Ünlüden) Oluşan Basit İsimler

ķara “*yılķı* ile birlikte hayvan sürüsü anlamında kullanılır” ne kim yılķı **ķara** bar erdi taķı ķul ķaravaş bar erdi cümlesi köydi helāk boldı “Ne kadar hayvan sürüsü vardı, köle, hizmetçi vardı, hepsi yandı, helāk oldu.” (NF, 329-13)

ķara “gölge” ķol arasındın bir **ķara** köründi “İki dağın arasından (vadiden) bir gölge göründü.” (NF, 71-13)

kemi “gemi” toldurmuş **kemi** “Dolu gemi.” (SAKT, 356a-8)

ķuma “kuma” bir érke neçe ĥatun cüflenmek revā bolur taķı neçe **ķuma** revā bolur “Bir erkeğe kaç kadınla evlenmek ve kaç kuma almak uygundur?” (NF, 192-10)

ķuzı “kuzu” taķı otğa bişmiş **ķuzı** sözledi “Ve ateşte pişirilmiş kuzu konuştu.” (MM, 33)

2.1.6. Dört Sesten (Ünsüz + Ünlü + Ünsüz + Ünsüzden) Oluşan basit İsimler

ķörk “güzellik” yūsufnij **ķörkindin** kūn nūrı ĥīre boldı “Yusuf’un güzelliğinden dolayı güneşin nuru donuk (fersiz) kaldı.” (KE, 75r-3)

ķurt “kurt, yırtıcı hayvan” özi tirig barınça **ķoyķa** **ķurt** tepünmedi “Kendisi hayatta olduğu müddetçe koyuna kurt saldırmadı.” (KE, 239r-13)

türk “Türk” yağı belgürsen āgah illeringe / ķuturmaz cān kirür **türk** illeringe (HŞ, 465)

2.1.7. Beş Sesten (Ünsüz + Ünlü + Ünsüz + Ünlü + Ünsüzden) Oluşan Basit İsimler

ĥatun “hatun” ey **ĥatun** cüftüij bar mu “Ey hatun eşin var mı?” (NF, 152-1)

- kanat** “kanat” cebre’il ‘as derhâl **kanatı** birle uçmahdın êkki alma aldı “Cebrail as, derhâl kanadıyla cennetten iki elma aldı.” (NF, 171-6)
- kümüş** “gümüş” altun **kümüş** keltürdi taqı ta‘ām keltürdi “Altın, gümüş ve yiyecek getirdi.” (NF, 109-7)

2.1.8. Yabancı Dillerden Geçen (Ödünçleme Olan) Basit İsimler

Yabancı dillerden Türkçeye girmiş olan kelimeler de basit olarak değerlendirilerek tıpkı Türkçedeki kelime kökleri gibi muamele görürler.

- ‘adāvet** < Ar. “düşmanlık” velikin yezidniñ könglinde **‘adāvet** ornadı “Lâkin Yezit’in gönlünde düşmanlık yer etti.” (NF, 181-16)
- gūr** < Far. “mezar” **gūr** ahtarmak şer‘an yaman iş turur “Mezar soyuculuk dince kötü bir iştir.” (NF, 192-2)
- mühim** < Ar. “önemli” neçeme kim **mühim** işi bolsa ol işni terk kılmak kerek “Ne kadar önemli işi de olsa, o işi terk etmesi gerekir.” (NF, 241-2)
- şem‘** < Far. “mum” **şem‘** tig sızdı ol köymişçe yağı “O yandıkça yağı mum gibi sızdı.” (HŞ, 2430)

2.2. Türemiş İsimler

Bilindiği gibi Türkçe yapı bakımından sondan eklemeli bir dildir. Yani var olan kelime köklerine ya da gövdelerine ekler getirilerek yeni kavramlar, nesne ve hareket adları oluşturulur. Bu yönüyle Türkçe çok zengin bir ek sistemine ve kelime yaratma yeteneğine sahiptir. Türemiş isimler, işte bu zengin ve dinamik yapı içerisinde ortaya çıkarlar. İsim kök ya da gövdesine isimden isim; fiil kök ya da gövdesine fiilden isim eki getirilmek suretiyle türetilen kelimeye “türemiş isim” denir.

Dilimizdeki kelime köklerini temel taşı; ekleri de çatısı sayan Ergin, Türkçenin ekler sistemini incelemenin, aynı zamanda yapısını incelemek olduğunu söyler⁴⁶ ve yapım ekleriyle ilgili şu açıklamaları yapar: “Kelime gövdeleri köklere yapım ekleri getirmek suretiyle yapıldığına göre dört çeşit yapım eki var demektir ki onlar da şunlardır: 1. İsimden isim yapma ekleri: Bu ekler isim kök ve gövdelerinden başka isimler yapmak için kullanılan eklerdir: *taş-lık* > *taşlık* misalindeki **-lık** eki gibi. 2. İsimden fiil yapma ekleri: Bu ekler isim kök ve gövdelerinden fiil yapmak için kullanılan eklerdir: *baş-la-* > *başla-* misalindeki **-la-** eki gibi. 3. Fiilden isim yapma ekleri: Bu ekler fiil kök ve gövdelerinden isim yapmak için kullanılan eklerdir: *al-ı-m* > *alım* misalindeki **-m** eki gibi. 4. Fiilden fiil yapma ekleri: Bu ekler fiil kök ve gövdelerinden fiil için kullanılan eklerdir: *gez-i-n-* > *gezin-* misalindeki **-n-** eki gibi.”⁴⁷

Görüldüğü üzere Ergin yapım eklerini dörde ayırarak incelemiş, Türkçenin yapısı ve işleyişi bakımından önemine dikkat çekerek, kelime yapma konusu üzerinde önemle durmak gerektiğini vurgulamıştır.

Tahsin Banguoğlu, bir dilin kelime dağarcığını millî sermaye, o dilde kelime yapımını da millî üretim sayar.⁴⁸ “Çekim ekleri bir yana, Türkçenin üretim eklerini geldikleri köklere ve yaptıkları tabanlara göre iki yönlü sınıflarsak dört türlü üretim ekimiz olduğu meydana çıkar. Meselâ: 1. İsme ek isim ekleri: *-ci -lik -siz*, deniz-ci taş-lık dil-siz gibi. 2. İsme ek fiil ekleri: *e- se- le-*, kan-a-mak su-sa-mak diş-le-mek gibi. 3. Fiile ek isim ekleri: *-me -gin -it*, dol-ma ol-gun geç-it gibi. 4. Fiile ek fiil ekleri: *-in- -dir- -ele-*, döv-ün-mek an-dır-mak serp-ele-mek gibi.”⁴⁹ diyerek yapım eklerini dört gruba ayırır. Kök ve eklerin hangi anlam ve anlatımla ele alındığının bilinmesi için kelimenin yapıldığı zamanın da bilinmesi gerektiğini söyleyen Banguoğlu ekleri; 1. Dilimizde iz bırakmamış ekler (**-sire-** *élsiremek* (yurtsuz kalmak), **-igme** *keligme* (gelen)), 2. Üremeler bırakmış cansız ekler (**-e-** *dilemek yaşamak*, **-ik-** *gecikmek gözükmek*, **el-** *çatal çekel*), 3. Canlı, az verimli ekler (**-it** *geçit umut*, **-si** *çocuksu kızılısı*, **-se-** *susamak darsamak*), 4. Canlı, çok verimli ekler (**-ci** *gözcü işçi*, **-le-** *ellemek taşlamak*, **-iş** *görüş*

⁴⁶ Ergin, Türk ..., s. 109.

⁴⁷ Ergin, Türk ..., s. 115.

⁴⁸ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 154.

⁴⁹ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 149.

kalkış) biçiminde işlekliklerine göre gruplandırır.⁵⁰

Türemiş isimleri, isimden ve fiilden türemiş olmak üzere iki temele oturtan Korkmaz, aynı köke farklı yapım ekleri getirilerek kelime aileleri oluşturulabileceğini bildirir.⁵¹ Türkçede kökler ile ekler arasındaki birleşme ölçüleri kurallı ve sistemli olduğu için isimlere gelen eklerin fiillere, fiillere gelen eklerin de isimlere gelmeyeceğini belirten Korkmaz, Banguoğlu ve Ergin gibi yapım eklerini: “1. Addan ad türeten ekler, 2. Addan fiil türeten ekler, 3. Fiilden ad türeten ekler, 4. Fiilden fiil türeten ekler” biçiminde dörde ayırır.⁵² Ayrıca Türkçenin işleyiş sisteminin kuralı gereği bir kelimedeki isimden isim yapan eklerin art arda gelebileceğini; ancak isimden fiil yapan eklerin art arda gelebileceğini söyler.⁵³

Banguoğlu, Ergin ve Korkmaz türemiş isimler konusunda görüş birliği içindedirler. Üç dil bilimci de dört çeşit yapım ekinin varlığını belirlemiş ve dilimizin gelişmiş ek yapısını, türetme gücünü vurgulamışlardır.

Türkçede yeni isim türetme iki yolla yapılmaktadır. Bunlardan birincisi isim kök ya da gövdelerinden isim yapmak; ikincisi ise fiil kök ya da gövdelerinden isim yapmaktır. Türemiş isimler başlığı altında bu yapım şekilleri isimden isim yapan ekler ve fiilden isim yapan ekler olarak incelenecektir.

2.2.1. İSİMDEN İSİM YAPAN EKLER

İsim kök veya gövdelerine gelerek kavram ya da nesne karşılığı olmak üzere yeni isim türeten ekler “isimden isim yapan ekler” denir. Bu çalışmada, taradığımız metinlerden elde ettiğimiz veriler doğrultusunda, isimden isim yapan başlıca ekleri şu şekilde sıralayabiliriz:

2.2.1.1. +aç

Yalnız bir kelimedeki görülen ek, eklendiği kelimedeki anlamı değiştirmez.

⁵⁰ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 157-158.

⁵¹ Korkmaz, Türkiye ..., s. 14.

⁵² Korkmaz, Türkiye ..., s. 21.

⁵³ Korkmaz, Türkiye ..., s. 21.

yalanğaç “çıplak” susadıñğ ęerse su bęreyin **yalanğaç** bolsanğ ton bęreyin
 “Susadıysan su vereyim; çıplak isen elbise (giyecek) vereyim.” (KE,
 136r-8)⁵⁴

2.2.1.2. +AgU / +ev

Sayı isimlerine gelerek topluluk bildiren sayı isimleri türeten ek, çok işlek değildir. Harezmi Türkçesinde ek, +*agu*, +*egü* şekliyle var olmakla birlikte, *bir* kelimesine üç örnekte +*ev* şekliyle gelmektedir.

Gabain, eki “Ortaklık Sayıları” başlığında alır ve; *biregü* “her biri”, *ikigü* ~ *ikegün* “her ikisi”, *bişegü*, *yitegü*, *yüzegü* “yüzlerce”, *kamağı* “bütün, hepsi”, *adınagu* “başkası”, *tüzügü* “bütün, hep”, *birgülek* “bütün, hep”, *ekün* (< ekigü+n) “ikisi, ikisi birden” örneklerini verir.⁵⁵

Tekin, topluluk sayılarının +AgU(n) eki ile oluşturulduğunu; *ikegü* “iki parça” (< *ekegü*), *üçegü* “üçü birlikte”, *üçegün* “üçü(müz) birlikte” örnekleriyle açıklar.⁵⁶ Ayrıca Tekin, *buçegü* “bu üçü birlikte” (< bu üçegü), örneği içindeki *üçegü*’yü örnek olarak alır ve *tabğaç oguz kıtanğ buçegü kabış(s)ar kaltaı biz* “Eğer Çinliler, Oğuzlar ve Kıtaylar, bu üçü birleşirlerse biz (aresiz) kalırız”; *üçegün kabışıp sülelim* “(Biz) üçümüz birleşip ordu sevkedelim.” cümleleri içinde tanırlar.⁵⁷

Ekle ilgili olarak Erdal, şu örnekleri vermektedir: *adnagu* “diğerleri, başkaları”, *alkugu* (< alko +(a)gu) “hepsi”, *altıgu* “altısı”, *biregü* “biri, her biri”, *içegü* “i, içteki”, *ikegü* ~ *ikigü* “ikisi”, *kamağı* (< kamag + agu) “hepsi, bütünü”, *onagu* “onu”, *üçegü* “üçü”, *ükeşegü* “oğu”.⁵⁸

⁵⁴Eckmann bu ekin küçültme bildirdiğini söyleyerek şu örnekleri verir: *karluğaç* / *karluva* “kırılmağ”, *sandula* / *sandala* “bülbülük”. Eckmann, *yalanğaç* “çıplak, açık” kelimesinde kökün anlamını değiştirmediğini de belirtir. bk. János Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, (eviren: Günay Karaağaç), Akçağ Yay., Ankara 2003, s. 43.

⁵⁵Annemarie Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, (eviren: Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara 2000, s. Necmettin Hacıeminoğlu, *Karahanlı Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Ankara 1996, s. 75.

⁵⁶Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, Şafak Matbaacılık, Ankara 2000, s. 133.

⁵⁷Tekin, *Orhon ...*, s. 133.

⁵⁸Marcel Erdal, *Old Turkic Word Formation*, Otto Harrassowitz-Wiesbaden, 1991, s. 93-96.

Ekin, Harezmi Türkçesi metinlerindeki fonksiyonları ve kullanım örnekleri şunlardır:

2.2.1.2.1. Sayı isimlerine eklenerek topluluk, birliktelik bildiren sıfatlar yapar; kaç kişinin birlikte olduğunu gösterir.

biregü ~ birev “biri” şabr kılsa erdim **biregü** mü’min bolğay erdi “Sabretseydim, (onlardan) biri mümin olacaktı.” (KE, 23r-2)

Aşağıdaki örnekte ek, “bir” kelimesine +ev şeklinde eklenmektedir. Ekteki *ğ* *g* ünsüzünün *v* ye dönüşmesi, Kıpçakça bir ses olayıdır ve Harezmi Türkçesinde de Kıpçakçanın etkisiyle ortaya çıkmıştır :

Ol halâyık yawlağ tururlar meni ozurgunça yana **birevni** ozurgıl “O halk iyidir; beni tercih edeceğine yine onlardan birini tercih et !” (KE, 154v-14)

ikegü “ikisi” adağ tuttu yarışıl **ikegü** “İkisi birlikte kadeh tutarak yarışıl.” (HŞ, 1120) Bu örnekte, *iki* kelimesinin ikinci ünlüsünün düştüğü görülmektedir.

onağü “onu birlikte” biz **onağü** bir qarındağ-miz “Biz onumuz kardeşiz.” (KE, 63r-3)

üçegü “üçü birlikte” biz **üçegü** barduğ “Biz üçümüz vardık.” (NF, 53-5)

2.2.1.2.2. Aşağıdaki iki örnekte +egü eki +n ekiyle genişlemiş ve iyelik eki görevini de üstlenmiştir:

ëkegün “ikimiz” üç kün boldı kim sen tağı men **ëkegün** aç turur-miz “Üç gün oldu ki, sen ve ben, ikimiz açız.” (NF, 332-16)

êkegün “ikisi” peygamber ‘as tağı fâţıma razhâ **êkegün** ayturlar “Peygamber as ve Fatma razha, ikisi buyururlar: ...” (NF, 152-17)

2.2.1.3. +AK

Eklendiği köklerde küçültme bildiren ek, bazen de kuvvetlendirme ifadesi olan isimler yapar. İşlek olmayan ek, Eski Türkçe, Harezmi Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde getirildiği kelimelerde ünlü uyumlarına bağlı kalmıştır. Harezmi Türkçesinde genellikle +AK olarak karşımıza çıkan bu ek, bir örnekte +*gak* şekliyle tespit edilmiştir.

Ergin, ekin benzerlik ifade ettiğini, *topak, solak, başak, benek* örnekleriyle açıklar.⁵⁹

Korkmaz, Eski Türkçedeki +GAK küçültme ve kuvvetlendirme ekiyle ilişkisi olduğunu düşündüğü ekin genellikle tek heceli kelimelere geldiğini; benzetme ve küçültme işlevinde bulunduğunu belirtir.⁶⁰

Gabain, ekin şeklini *ünlü +k, +k* olarak alır ve küçültme, sevgi bildirdiğini söyleyerek eki; *ögük* “annecik”, *çöbik* “çöp, bulanıklık” kelimeleriyle tanırlar.⁶¹

Tekin, eki ; *çorak* “çorak, tuzlu ve kuru toprak”, irkek “erkek” örneklerinde gösterir.⁶²

Eckmann, ekin küçültme bildirdiğini söyleyerek ekle ilgili şu örnekleri verir: *başak* “ok başı”, *kıraık* “kenar, ağız, kıyı, sınır”, *sapağ* “yaprak veya çiçek sapı”, *solak* “sol elini kullanan”, *yarđııaık* “el değirmeni”.⁶³

Eski Türkçe döneminde ekin; *adđırak* “kulakları ak, vücudunun öbür tarafları kara olan erkek geyik, dağ keçisi”, *başak* “ok temreni”, *boynak* “dağ boynu, belen”, *çanak* “küçük kâse”, *erkek* “erkek”, *kamıçak* “iribaş, kurbağa yavrusu da denilen su böceği”, *kapak* “kap, tas”, *kumak* “kum tanesi”, *merdek* “ayı yavrusu, domuz yavrusu”, *oglak* “oğlak” *yalak* “çay; nehir ayağı”, *yundak* “at gübresi” (OTWF, s. 40-42) gibi örnekleri

⁵⁹ Ergin, Türk ..., s. 167.

⁶⁰ Korkmaz, Türkiye ..., s. 35.

⁶¹ Gabain, Eski ..., s. 45.

⁶² *Erkek* kelimesinin; er + kek > erkek ve erk + ek > erkek biçiminde iki yorumu söz konusudur. Erdal, er “erkek” ve erk “güç” köklerinden gelebileceğini belirtir. bk. Erdal, Old ..., s. 41.

⁶³ Eckmann, Çağatayca ..., s. 43.

mevcuttur.

Harezmi Türkçesinde ekin şu kelimelerde kullanıldığı görülür:

- başak** “ok temreni” ok **başakını** aldı tağı barmağlarının boğunlaridin kesti
“Okun başağını aldı ve parmağlarının boğumlarından kesti.” (NF, 326-9)
- kınğak** “turnak” ildi anğa **kınğaklarını** “Tırnaklarını ona geçirdi.” (ME, 5-8)
- oğlak** “oğlak” sen ol **oğlakını** boğuzlağı “Sen o oğlağı boğazla !” (NF, 28-11)
- yanğak** “yanak” bu hasret birle soldı al **yanğakım** “Al yanağım bu hasretle soldu.” (HŞ, 910)

2.2.1.4. +An

Eklendiği kelimedeki kökün anlamını belirginleştiren isimler yapan ek, Eski Türkçede ve Harezmi Türkçesinde işlek değildir. Türkiye Türkçesinde ise kalıplaşmış olarak ancak *eren, kızan, köken, oğlan, sapan* gibi bazı kelimelerde mevcuttur. +An eki, Eski Türkçe, Harezmi Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde, eklendiği kelimenin köküne göre ünlü uyumlarına bağlı olarak gelmektedir.

Ergin, bu ekin, getirildiği köklerin genel olan anlamlarını özelleştirerek ve belirleyerek gövdeler yaptığını; bugün canlılığını kaybederek bulunduğu kelimelerde köke karışmış olduğunu belirtir.⁶⁴

Banguoğlu, ekin *küçültme* ve *topluluk* adları yaptığını; *berkitme* ve *büyültme* anlatımları olduğunu; asıl işleyişinin, bıraktığı isimlerin yardımıyla belirleneceğini ifade eder.⁶⁵

Korkmaz, Eski Türkçede bağlılık, güçlendirme ve çokluk görevleri olan ekin Türkiye Türkçesine uzanmış ve kökle kaynaşarak canlılığını yitirmiş örnekleri olduğunu; bunların sayısının üç beşi geçmeyeceğini belirtir.⁶⁶

⁶⁴ Ergin, Türk ..., s. 165.

⁶⁵ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 174-175.

⁶⁶ Korkmaz, Türkiye ..., s. 35.

Gabain, +An ekinin sadakat ifadesi ve kuvvetlendirme bildirdiğini ya da eski çokluk eki olabileceğini söyleyerek eki; *eren* “er, erkek, yiğit”, *oğlan* “küçük çocuk, oğlan”, *örten* “alev, alevler” kelimelerinde gösterir.⁶⁷

Tekin ekle ilgili görüş bildirmeden; *yegren* “kestane rengi (at donu)” örneğini verir.⁶⁸

Eski Türkçede; *eren* “erkek, yiğit”, *kaçan*⁶⁹ “ne zaman, kaç”, *oğlan* “oğlan, çocuk”, *özen* “en içerideki, içteki unsur, öz”, *toran* “ağ, tuzak” (OTWF, s. 91-92). gibi örneklerde bu ek görülür.

Harezmi Türkçesinde şu kelimelerde +An eki tespit edilmiştir:

eren	“erkek, kişi” erenler şeywān hilelerini yahşı aijladılar “Erkekler, Şeytan’ın hilelerini iyi anladılar.” (NF, 227-16)
kaçan	“ne zaman” kaçan aş bişti erse cābir razhu bardı “Yemek piştiğinde, Cabir razhu vardı.” (NF, 28-13)
oğlan	“oğlan, çocuk” bu yazuksız oğlanı öldürdiij “Bu günahsız çocuğu öldürdün.” (KE, 130r-21)

2.2.1.5. +Ar, +şAr

Sayı isimlerine gelerek üleştirme bildiren sayıları oluşturur. Eski Türkçe ve Harezmi Türkçesinde fazla işlek olmayan ek Türkiye Türkçesinde işlek biçimde kullanılır. Harezmi Türkçesinde ek, tıpkı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi +ar, +er / +şar, +şer şeklinde olup, ünsüzle biten sayılara +ar, +er; ünlüyle biten sayılara +şar, +şer biçiminde gelir. Türkiye Türkçesindeki *azar*, *kaçar* ve *teker* biçimleri Harezmi Türkçesinde görülmemektedir.

⁶⁷ Gabain, Eski ..., s. 44.

⁶⁸ Tekin, Orhon ..., s. 81.

⁶⁹ Gabain, Eski ..., s. 47.

Ergin, ekin işlekliliğinin tam olduğunu; sayılar dışında *az-ar* ve *kaç-ar* kelimelerinde görüldüğünü belirterek; ekin aslında yalnız *+ar*, *+er* şeklinde olup *+şar*, *+şer*'in hece bölünmesi *be-şer* şeklinde olan *beş-er*'in etkisiyle ortaya çıktığını söyler.⁷⁰ Ayrıca Ergin, ekin Eski Türkçede *+ar*, *+er* / *+rar*, *+rer* şeklinde olduğunu; burada da *+rar*, *+rer*'in hece bölünmesi *bi-rer* şeklinde olan *bir-er*'in etkisiyle ortaya çıktığını; bu *+rar*, *+rer*'in daha sonra yerini *+şar*, *+şer*'e bıraktığını da ifade eder.⁷¹

Banguoğlu, ekin, asıl sayılardan *üleme sayı sıfatları* yaptığını; *+şar*, *+şer* şeklinin *beş-er*, *altı-şar*, *yedi-şer*'den sıçrama ile oluştuğunu; ayrıca bu ekle yapılan ikilemelerin cümlede zarf olduğunu belirtir.⁷²

Korkmaz da Ergin ve Banguoğlu gibi ekin sayılardan üleştirme sıfatları türettiği; *+şar*, *+şer* biçiminin *beşer* kelimesindeki hece bölünmesi sonucu ortaya çıktığı görüşündedir.⁷³ Ayrıca Korkmaz, bu ekle kurulan sıfatların tekrarlama yoluyla zarf görevine gireceğini söyleyerek ekin ikileme yapma fonksiyonundan da bahseder.⁷⁴

Gabain, eki “Üleştirme Sayıları” başlığı altında inceleyerek *birer* “birer”, *üçer kata* “üçer defa”, *ikirer kedler* “ikişer K.”, *bişer yüz erin barıp* “beşer yüz er (adamla)le gelip ...”, *yitişer* “yedişer”, *altırar* ygrmi “on altışar” örneklerini verir.⁷⁵

Eckmann eke “Sayılar” başlığında yer vererek; Çağataycada ünsüzle biten sayı isimlerine *+ar*, *+er*; ünlüyle biten sayı isimlerine de (iki kelimesi hariç) *+şar*, *+şer* biçiminde getirildiğini belirtir.⁷⁶

+ar, *+er* / *+şar*, *+şer* ekinin Harezmi Türkçesindeki fonksiyonları ve kullanım örnekleri şunlardır:

2.2.1.5.1. Asıl sayı isimlerine gelerek üleştirme ifade eden sayılar türetir.

birer “birer” teğme kabileniñ **birer** melikleri bar erdi “Her kabilenin birer

⁷⁰ Ergin, Türk ..., s. 161.

⁷¹ Ergin, Türk ..., s. 161.

⁷² Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 354-355.

⁷³ Korkmaz, Türkiye ..., s. 35.

⁷⁴ Korkmaz, Türkiye ..., s. 35.

⁷⁵ Gabain, Eski ..., s. 75.

⁷⁶ Eckmann, Çağatayca ..., s. 83.

hükümdarı vardı.” (KE, 32r-2)

ëkkişer “ikişer” ey mu'minler cüftleniğ ol kim sizke hoş kelgey hatunlardın
ëkkişer taķı üçer cüftleniğ taķı törter cüftleniğ “Ey müminler, size hoş
gelecek kadınlardan ikişer, üçer ve dörder evlenin !” (NF, 192-17)

yëgirmişer “yirmişer” teğresinde **yëgirmişer** tikim yaz çëçekleri açılmış
“Çevresinde yirmişer kök yaz çëçekleri açılmış.” (KE, 42r-21)

yëtişer “yedişer” **yëtişer** oltursunlar “Yedişer kişı otursunlar !” (NF, 29-9)

2.2.1.5.2. Sayı isimlerinden ikilemeler kurar ve bu ikilemeler cümlede zarf görevini üstlenirler.

onar onar “onar onar” bu tarıķ birle **onar onar** arturuğ “Bu yolla onar onar artırın.” (KE, 50r-15)

yüzer yüzer “yüzer yüzer” mekkeniğ uluğlarınga **yüzer yüzer** tewelêr bêrdi
“Mekkenin büyüklerine yüzer yüzer develer verdi.” (NF, 75-12)

2.2.1.5.3. Üleştirme bildiren sayı sıfatından sonra gelen isim, çokluk eki alabilir:

birer vaķtlar “birer vakit, her bir vakit” andın bêrü **birer vaķtlarda** birer zaķmat bêtür erdi “Ondan beri her bir vakitte birer zahmet verirdi.” (NF, 34-12)

2.2.1.6. +Ay

Eski Türkçeden beri işlek olmayan bir ektir. Eklendiği kelimedede ilgi ifadesi veren isimler türetir. Eski Türkçede +ğay, +gey / +ay, +ey şeklinde hem “ğ, g”li hem de “ğ, g”siz olarak kullanılan ek, Harezmi Türkçesinde yalnızca +ay, +ey şeklindedir. Türkiye Türkçesinde ise *güney* ve *kuzey* kelimelerinde kalıplaşmış olarak kullanılmakla birlikte *birey*, *dikey*, *düzey*, *uzay*, *yüzey* gibi yeni kelimelerin türetilmesinde de görev yapmıştır. Ek, *kuzey* kelimesi dışında, Eski Türkçede, Harezmi Türkçesinde ve Türkiye Türkçesindeki ünlü uyumlarına bağlı kalmıştır.

Ergin, ekin ilgi ifade ettiğini; *güney*, *kuzay* örneklerinde bulunduğunu söyler.⁷⁷

Korkmaz, yön gösteren *kuzey* ve *güney* kelimelerinde bu ekin görüldüğünü ve eski bir ek olduğunu belirtir.⁷⁸

Eski Türkçede *iley* ~ *ilgey* “ön, ön taraf”, *kuzey*, *küçgey* “şiddetli, sert, zorlu”, *onğay* “kolay”, *özgey* “sadık, vefakâr, güvenilir”, *yokay* “gurur, kibir, kendini beğenmişlik” (OTWF, s. 165) gibi kelimelerde bu ekin kullanıldığı görülür.

Harezmi Türkçesinde ek, şu kelimelerde görülür:

iley	“ön” secde içinde üküşrek turdum erdi iley tişlerim tüşti “Secdede çok durmuştum; ön dişlerim düştü.” (NF, 426-15)
küçey	“zor, güç” küçeylik teggen “Sıkıntıya, dara düşen.” (SAKT, 322a-8)
onğay	“kolay” muni yoldın çıkarmak onğay bolğay “Bunu yoldan çıkarmak kolay olacak.” (KE, 6v-2)
ögey	“üvey” ne hased kıldı kör anğa ol ögey ağaları “Üvey ağabeyleri ona nasıl haset ettiler; gör.” (KE, 65v-13)

⁷⁷ Ergin, Türk ..., s. 168.

⁷⁸ Korkmaz, Türkiye ..., s. 35.

yükey “yüce” **yükeylikge** tegindi anij birle “Onunla yüceliğe ulaştı.” (ME, 175-5)

2.2.1.7. +CA

Millet ve topluluk adlarından dil isimleri yapar. Aslında bir isim çekim ekiyken bazı kullanışlarda yapım eki görevi vardır. Bu başlık altında biz, ekin dil isimleri yaptığı örnekleri vereceğiz. Ekin *gibi, kadar, göre* anlamları verdiği, eşitlik ve karşılaştırma bildirdiği, bazı kelimelerde kalıplaşarak yapım eki görevini üstlendiği örnekleri “Eşitlik Hâli” başlığı altında inceleyeceğiz.

Harezmi Türkçesinde +ce; +ça, +çe şekillerine rastladığımız ek, ünlü uyumlarına bağlı olmakla birlikte, ünsüz uyumuna tam bağlı görünmemektedir.

Ergin, ekin yapım eki olarak, kavim isimlerinden dil, lehçe, şive isimleri yaptığını; Eski Türkçede +ç’li olduğunu söyler.⁷⁹

Banguoğlu, bu ekin eklendiği ulus adlarını bizim o ulusların dillerine, lehçelerine ad olarak kullandığımızı bildirir.⁸⁰

Korkmaz, bu ekin en yaygın işlevinin millet, kavim ve halk adlarından dil ve lehçe bildiren adlar türetmesi olduğunu söyler.⁸¹

Harezmi Türkçesindeki şu örneklerde bu ekin kullanıldığı görülür:

‘acemice < Ar. ‘acemî+T.+çe “yabancı dil” (Farsça?) ‘acemice sözleştiler
“Yabancı dilde (Farsça?) konuşular.” (ME, 200-8)

Aşağıdaki örnekte ek, ünsüz uyumuna aykırı durumdadır:

‘arabça < Ar. ‘arab+T.+ça “Arapça” ‘arabça tizginge ‘inān tēyürler “Arapçada
dizgine ‘inan’ diyorlar.” (NF, 440-2)

türkçe “Türkçe” **Türkçe** sözleştiler “Türkçe konuşular.” (ME, 200-8)

⁷⁹ Ergin, Türk ..., s. 158.

⁸⁰ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 161.

⁸¹ Korkmaz, Türkiye ..., s. 39.

türkçe “Türkçe” **Türkçe** sözleştiler “Türkçe konuştular.” (ME, 200-8)

2.2.1.8. +cek, +çağ

İsimlerden araç-gereç adları ve zaman bildiren isimler yapan ek, küçültme ifadesi de taşır. Eski Türkçede daha işlek olan ek Harezmi Türkçesinde az kullanılırken Türkiye Türkçesinde kalıp ifadeleri olan bazı kelimelerde bulunmaktadır.

Eski Türkçe döneminde +çağ, +çek şeklinde sedasız ünsüzle var olan ek, Harezmi Türkçesi metinlerinden elde ettiğimiz kelimelerden, kalın ünlülü olanlara +çağ şeklinde sedasız ünsüz olan “ç” ile; ince ünlülü olanlara ise +cek şeklinde sedalı ünsüz “c” ile gelmektedir. Bu c’li şekiller bizce Oğuzcanın bir etkisi sayılabilir. Çünkü ek, Türkiye Türkçesinde +çağ, +cek olarak sedalı ünsüzlerle vardır. Her üç dönemde de ünlü uyumlarına bağlı olan ek, Türkiye Türkçesinde, sedasız ünsüzle biten kelimelere geldiğinde ünsüz uyumunu bozabilmektedir.

Ergin, ekin başlıca fonksiyonunun küçültme ve sevgi ifade etmek olduğunu; bu hâliyle -cık, -cik, -cuğ, -cük ekinin bir eşi durumunda bulunduğunu; bu yakınlığa ve -cık, -cik, -cuğ, -cük ekinin yeni bir ek olmasına bakıldığında, -cık, -cik, -cuğ, -cük ekinin, -çağ, -cek ekinden türediğinin söylenebileceğini; eskiden -çağ, -cek’li olan örneklerin sonradan -cık, -cik, -cuğ, -cük’lü olmasının da bunu gösterdiğini bildirir.⁸² Ergin ayrıca, -cık, -cik, -cuğ, -cük ekinin kullanılış sahasını gittikçe genişlettiğini, buna karşılık -çağ, -cek ekinin ise sayılı bazı örneklerde kaldığını; yapım eki fonksiyonunun gittikçe daralmasına karşılık çekim eki gibi de kullanılarak bu fonksiyonunu kuvvetlendirdiğini; -ca, -ce, -ça, -çe eki yerine sıkça kullanılır olduğunu da söyler.⁸³

Banguoğlu, -çağ, cek ekinin isimlerde ve sıfatlarda sınırlı yerlerde küçültme eki olarak kaldığını ve -ce ekiyle birleşmiş şekliyle (-ce -cik > -cecik) zarf yapma fonksiyonu olduğunu belirtir.⁸⁴

⁸² Ergin, Türk ..., s. 156.

⁸³ Ergin, Türk ..., s. 156-157.

⁸⁴ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 161-162.

Korkmaz, +CAk ekinin birleşik bir ek olduğunu; +CA ekiyle +ok pekiştirme edatının birleşmesinden oluştuğunu⁸⁵; küçültme, sevgi ve tahsis işleviyle sıfat, zarf ve isimler türettiğini söyler.⁸⁶

Gabain, +çağ, +çek ekinin küçültme bildirdiği görüşündedir.⁸⁷

Eckmann, ekin Çağataycada küçültme ve alet isimleri yaptığını bildirerek; *békçek* “küçük bey”, *çukurçağ* “küçük çukur, çukurcuk”, *alınçağ* “atın alın süsü”, *yançağ* “atın yanlarına bağlanan zırh” örneklerini verir.⁸⁸

Ekin Eski Türkçede kullanımına ilişkin örnekler şunlardır: *bilinçek* “bir zaman sonra hırsızın veya başkasının elinde bulunan her çalınmış malın adı”, *botuçak* “deve yavrusu”, *çingirçak* “küçük çingirak”, *kapırçak* “tabut”, *kulunçak* “tay”, *sörçek* “hikâye”, *terinçek* “iki parçadan yapılan kadın çarı”, *urunçak* “rehin, teminat, depozito” (OTWF, s. 46-47).

Harezmi Türkçesinde ekin fonksiyonları ve kullanım örnekleri şunlardır:

2.2.1.8.1. İsimlere gelerek araç-gereç adı türetir.

baltaçağ “küçük balta” ağazdı **baltaçağ** kesmekke bildin “Baltacık, belden kesmeye başladı.” (HŞ, 1770)

ingirçak “tahtirevan” **ingirçak** mu yonar sen “Tahtirevan mı yontuyorsun?” (KE, 24r-4) Kelimenin kökü olarak görünen “ingir” ses yansımali bir kelimedir. Fakat hangi anlamı ifade ettiği belirgin değildir.⁸⁹

⁸⁵ Korkmaz, +çak ekinin +çak > +ça+ok’tan geldiğini söylemekle birlikte, bazı kelimelerdeki +çak eklerinin başka yollarla da meydana gelmiş olabileceğini; bütün +çak eklerinin kesin olarak böyle bir birleşme sonucu ortaya çıkmış olmayabileceğini de ihtimal dahilinde düşünür. bk. Zeynep Korkmaz, “Türkçede ok / ök Kuvvetlendirme Edatı”, TDAY-Belleten, 1961, Ankara 1962, s. 13-29.

⁸⁶ Korkmaz, Türkiye ..., s. 39.

⁸⁷ Gabain, Eski ..., s. 43.

⁸⁸ Eckmann, Çağatayca ..., s. 44.

⁸⁹ Kelimenin kök yapısına yakın olan; *ingilda-* “kıvıldamak, hareket etmek, sallanmak”, *ingildat-* “hafifçe kıvıldatmak, sallandırmak”, *ingil ikış* “hastalıktan yeni kalkmış kimsenin ağır ağır yürümesi”, *ingra-* “(deve) inlemek”, *ingran-* “inle-”, *ingraş-* “gürüldeşmek, inleşmek”, *ınrat-* “inlet-”, *ınla-* “kendi

2.2.1.8.2. Zaman bildiren zarflara eklenerek onların anlamını pekiştirir.

ertecek “sabahleyin” **ertecek** keledi anıñg üze “Onun üzerine sabahleyin geldi.”
(ME, 111-2)

2.2.1.9. +çI

Eski Türkçeden günümüze kadar işlek olarak kullanılan bu ek, eklendiği isimde, o ismin anlamıyla ilgili bulunanları ya da o anlamla meşgul olanları ifade eder. Eski Türkçede, Göktürk-Uygur-Karahanlı metinlerinde +çı, +çi biçiminde sedasız ünsüzlü ve düz ünlülü olan ek, Harezmi Türkçesinde de aynı biçimdedir. Türkiye Türkçesinde ise ekin hem sedalı, hem sedasız ünsüzlü; hem düz, hem de yuvarlak ünlülü (+cı, +ci, +cu, +cü, +çı, +çi, +çu, +çü) sekiz şekli mevcuttur. Ek, bu hâliyle Eski Türkçe ve Harezmi Türkçesinde ünsüz uyumunun dışında kalmıştır. Büyük ünlü uyumuna aykırı olmayan ek, düz ünlüyle kullanılmasından dolayı küçük ünlü uyumunun dışında kalmıştır. Türkiye Türkçesinde ise hem ünlü uyumlarına, hem de ünsüz uyumuna bağlılık göstermektedir.

Ergin, +CI / +CU ekiyle ilgili görüşlerini şu şekilde dile getirir: “Bu ek de Türkçenin eskiden beri kullanılan ve işlekliliğini kaybetmemiş bulunan isimden isim yapma eklerinden biridir. Başlıca fonksiyonu meslek ve uğraşma ile ilgili isimler yapmaktır. Kullanış sahası çok geniş, işleklilik derecesi çok yüksektir. Her türlü ismin sonuna gelerek onlarla ilgili meslek sıfatları, uğraşma isimleri yapar: av-cı, araba-cı, sıva-cı, kalay-cı, deve-ci, teneke-ci, eski-ci...”⁹⁰ Ergin ayrıca, söz konusu ekin, şahısların meslek ve sıfat isimlerini yaptığını; genellikle isimlerden meslek isim ve sıfatları yaptığı için sıfatlardan isim yapmaya müsait olmadığını söyler.⁹¹

kendine yavaş sesle şarkı söylemek”, *ımlda-* “sallanmak, kımıldanmak”, *ıml ıml* “yavaş yavaş yürüme”, *ımkılda-* “sallanmak, kımıldamak” gibi örnekler mevcuttur. Bizce *ıngırçak* kelimesinin anlamına en yakın olanlar; *ımlda-*, *ımldat-*, *ıngıl ıkış*, *ıml ıml*, *ımkılda-* gibi kelimelerdir. Belki de bu kelimeler, *ıngırçak* kelimesiyle aynı köktendir ve *r-l* ünsüzlerinin değişimi söz konusudur. bk. Hamza Zülfiyar, Türkçede Ses Yansımaları Kelimeleri, TDK Yay., Ank. 1995, s. 520-521.

⁹⁰ Ergin, Türk ..., s. 148.

⁹¹ Ergin, Türk ..., s. 148.

Banguoğlu, ekin, dilimizin en verimli üretim eklerinden biri olduğunu; en eski ve asıl fonksiyonunun isimlerden “kılıcı adı” yapmak olduğunu ifade eder.⁹²

Gabain, eki “Yapanı bildirir (Moğolca *ci*)”⁹³ izahıyla vererek şu örneklerde gösterir: *anğçı* “avcı”, *içreki orunçı* “saray memuru, teşrifatçı”, *yadçı* “büyücü, yağmur büyücüsü”.⁹⁴

Tekin bu ekle ilgili şu açıklamayı yapar: “Meslek mensubu ya da bir işi sürekli yapan anlamında adlar türetir.”⁹⁵ Tekin eki ; *bedizçi* “ressam, heykeltıraş”, *ebçi* “eş, zevce”, *sığıtçı* “yas tutucu, ağlayıcı”, *yagıçı* “savaşçı, savaşı yöneten” kelimeleriyle örneklendirir.⁹⁶

Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesinde bu ekle ilgili olarak: “Çok kullanılan bir ektir. Türkçe ve yabancı kökenli isimlerin üzerine gelerek herhangi bir işle uğraşma durumunu veya mesleğini ifade ettiği gibi, bugün yazı dilimizde kullanılan –an / -en, -acak / -ecek ekleri ile teşkil edilmiş sıfat-fiillerin anlamını veren isimler türetir.”⁹⁷ şeklinde görüş bildirir ve eki; *alçı* “hilekâr, hile yapan”, *aşçı* “yemek yapan, yemek pişiren”, *basutçı* “yardımcı”, *evçi* “kadın”, *koyçı* “çoban”, *okçı* “okçu, ok atan”, *sakçı* “nöbetçi” gibi kelimelerle tanıklar.⁹⁸

Eckmann Çağatay Türkçesinde bu eki; *atımçı* “nişancı, atıcı”, *başakçı* “başak toplayıcı”, *çerikçi* “asker”, *étmekçi* “ekmekçi”, *oraççı* “orakçı”, *ğaraççı* “haydut, yol kesen”, *ğulluğçı* “hizmetçi”, *satığçı* “satıcı”, *tapuğçı* “padişah nedimi” gibi örneklerde gösterir.⁹⁹

Erdal, +çI ekinin, “-gu+çI” ve “-(X)g+çI” eklerinden kaynaklanmış olabileceğini söyler.¹⁰⁰

⁹² Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 162.

⁹³ Gabain, Eski ..., s. 43.

⁹⁴ Gabain, Eski ..., s. 43.

⁹⁵ Tekin, Orhon ..., s. 82.

⁹⁶ Tekin, Orhon ..., s. 82.

⁹⁷ Necmettin Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesi Grameri, TDK Yay., Ankara 1996, s. 13.

⁹⁸ Hacıeminoğlu, Karahanlı ..., s. 13.

⁹⁹ Eckmann, Çağatayca ..., s. 44.

¹⁰⁰ Erdal, Old ..., s. 110.

Eski Türkçe metinlerde ekin kullanımıyla ilgili şu örnekler verilebilir: *alımçı* “alacaklı”, *altunçı* “altıncı kuyumcu”, *başçı* “yönetici”, *bedizçi* “ressam”, *berimçi* “borçlu”, *ıgaççı* “maragöz”, *kemiçi* “gemici”, *keyikçi* “yabanî hayvan avcısı”, *oyunçı* “oyuncu, yarışçı”, *sasıçı* “çömlekçi”, *tamgaçı* “damgacı, mühürdar”, *temirçi* “demirci”, *torçı* “tuzakçı”, *yelviçi* “büyücü, sihirbaz” (OTWF, s. 111-118).

Harezmi Türkçesinde +çI ekinin fonksiyonları ve kullanım örnekleri şunlardır:

2.2.1.9.1. Bir meslekle uğraşan kişiyi ifade eden isimler yapar. Bu gruptaki isimler, bir şey üreteni, ürettiğini satanı, bir işle sürekli olarak meşgul olanı, bir işin ustası olan meslek erbabını belirtirler.

aşçı “aşçı” ol ekegüniñ biri reyyân melikniñ **aşçısı** erdi “O iki kişiden biri hükümdar Reyyan’ın aşçısıydı.” (KE, 87v-12)

ayağçı “içkici, saki” ol ekegüniñ biri reyyân melikniñ **aşçısı** erdi yana biri **ayağçısı** erdi “O iki kişiden biri hükümdar Reyyan’ın aşçısı; diğeri de içkicisi (sakisi) idi.” (KE, 87v-12)

boyağçı “boyacı” bir kimerse **boyağçığa** böz berdi boyamak için “Bir kimse boyacıya boyamak için kumaş verdi.” (NF, 194-1)

cādūçi < Far. cādū+T.+çI “büyücü” **cādūçılar** circisğa aydılar “Büyücüler Circis’e dediler: ...” (KE, 162r-14)

ekinçi “çiftçi” men **ekinçi** erdim tuturğan eker erdim “Ben çiftçiydim, pirinç ekerdim.” (NF, 292-12)

kopuzçı “çalgıcı” **kopuzçılar** ma sâzın yirge saldı “Çalgıcılar da sazlarını yere bıraktılar.” (HŞ, 1620)

tarığçı “çiftçi” **tarığçı** erdi “Kabil çiftçiydi.” (KE, 15v-11)

- teğirmençi** “değirmenci” **teğirmençi** turur-men “Ben değirmenciyim.” (NF, 117-15)
- temürçi** “demirci” **temürçiniñ** köriki temürniñ yamanlarını ħabişlarını kèterür
“Demircinin körüğü demirin hatalarını, kötü yönlerini giderir.” (NF, 208-6)
- tëveçi** “deveci” çerig keldi taķı êkki yüz tèvesini aldılar erse **tëveçisi** yā
şabāhāh tēyü mekkeke keldi “Askerler gelip iki yüz devesini alınca,
devecisi ‘ya sabahah’ diyerek Mekke’ye geldi.” (NF, 42-4)
- yığaççı** “marangoz” imdige teği peygāamber erding imdi **yığaççı** mu bolduñ
“Şimdiye kadar peygamber idin; şimdi marangoz mu oldun ?” (KE, 24r-3)
- 2.2.1.9.2.** +çl ekiyle yapılan bazı isimler, eklendiği ismin ifade ettiği anlamı alışkanlık veya huy edinmiş olan, sürekli yapan kişiyi, bildirir; ya da o insanın kişiliğinde, ifade edilen anlamın var olduğunu bildirme fonksiyonunu üstlenir. Ayrıca bu gruptaki isimlerde +çl eki, Türkiye Türkçesinde kullanılmakta olan –An sıfat-fiil ekinin verdiği anlamı taşıma görevini de üstlenir.
- bükürçi** “yatalak” **bükürçi** boldı “yatalak oldu.” (ME, 11-3)
- kaçğunçı** “kaçak” bu bizim **kaçğunçı** ħulumuz turur “Bu bizim kaçak (sürekli kaçan) kölemizdir.” (NF, 357-15)
- ķaraķçı** “gözcü, nöbetçi” **ķaraķçı** yol uruğlı boynın üzdi “Gözcü (nöbetçi)
haraminin boynunu kesti.” (HŞ, 1215)
- köniçi** “doğrucu” yawlaķ **köniçi** erdi “Çok doğrucu idi.” (KE, 28r-12)
- şefā‘atçı** < Ar. şefā‘at+T.+çl “şefaāt eden” oğul ħız anadın āħiratķa burun barsalar
şefā‘atçı tururlar “Ahirete anne babalarından önce giden çocuklar,
şefaātçidirler.” (NF, 262-2)

- yalğançı** “yalancı” sen maija neteg **yalğançı** tēgey-sen “Sen bana nasıl yalancı dersin?” (NF, 344-17)
- yāriçi** < Far. yāri+T.+çi “yardımcı” anlar hayrga **yāriçi** bolmazlar “Onlar hayra yardımcı olmazlar.” (NF, 304-14)
- yorumçı** “düş tabir eden” taijdası **yorumçı** müneccimlerini kâhinlerini yığıp sordu “Ertesi gün, düş tabircisi müneccimleri, kâhinleri toplayıp sordu.” (KE, 38r-2)
- 2.2.1.9.3.** +çI ekinin bir başka fonksiyonu da bir görevi sürekli ya da geçici bir süre için üstlenen kişiyi ifade eden; veya bir faaliyeti geçici olarak yapan kişiyi belirten isimler yapmaktır. Bu isimlerin çoğunda, kendilerine görev verilmiş, ismin taşıdığı anlamı üstlenmiş kişiler söz konusudur.
- başçı** “önder” miiş yalavaç tuğdı andın barçaniş ol **başçısı** “Ondan bin peygamber doğdu; o hepsinin önderidir.” (KE, 53v-16)
- bitigçi** “kâtip” mervān ‘osmāniiş **bitigçisi** erdi hem taķı küdegüsi erdi “Mervan, Osman’ın hem kâtibi hem de damadı idi.” (NF, 134-6)
- elçi** “elçi” tiledi kim ewrāf ‘ālamdaķı meliklerke pādşāhlarka **elçi** ıda bēse “Çevre yerlerdeki hükümdarlara, padişahlara elçi göndermek istedi.” (NF, 77-12)
- saķçı** “nöbetçi” ibrāhīm ‘aleyhi’s-selāmı yēti yıl atası butğa **saķçı** ķoddı “Babası İbrahim aleyhisselâmi yedi yıl puta nöbetçi olarak koydu.” (KE, 39r-10)

- sawçı** “peygamber, elçi” ibrâhîmning oğlu erdi ishâk mevli **sawçısı** “Tanrı’nın elçisi İshak, İbrahim’in oğlu idi.” (KE, 53v-15)
- yazıcı** “yazıcı” ümmetim üze tağı hem **yazıcı** sen “Hem de ümmetimin üzerine yazıcısın.” (NF, 137-13)
- yolçı** “yolcu” yol sordı yawuz yolğa **yolçılardı** “Yol sordu, kötü yola yolladılar.” (KE, 18r-13)

2.2.1.9.4. +çI eki, isimlere tek başına eklendiğinde o mesleği icra eden kişiyi ifade ederken; +IİK / +IUK ekiyle birlikte kullanıldığında o mesleğin adını ifade eder. Yani +IİK / +IUK eki olmadan +çI ekinin eklendiği isimde anlam, işi yapan kişinin üzerindedir; ama +IİK / +IUK eki kendisinden sonra gelince anlam, meslek isminin üzerine kayar.

- bözçilik** “dokumacılık” şışğa **bözçilik** öğretü bérđi “Şis’e dokumacılık öğretiverdi.” (KE, 18r-2)
- sökelcilik** “hastabakıcılık” **sökelcilik** kıldı anğa “Ona hastabakıcılık yaptı.” (ME, 79-3)
- yumuşçılık** “işçilik” munı eğgü tutğıl têmekde muradı **yumuşçılıkı** ermes erđi ““Bunu iyi tut’ demekteki muradı onun işçiliğı (işçi olması) değildi.” (KE, 187v-14)

2.2.1.10. +çuk

Eski Türkçe ve Harezmi Türkçesinde işlek olmayan ek, Türkiye Türkçesinde işlek olarak kullanılır. İsimlerden küçültme bildiren isimler yapar. Harezmi Türkçesinde ekin kullanımına ilişkin çok az örnek bulunmaktadır. Burada dikkati çeken bir nokta, ekin “ç” li şeklinin yanı sıra “c” li şeklinin de mevcut olmasıdır. Bu “c” li şekil, Oğuzcanın etkisi sonucunda ortaya çıkmış bulunabilir. Zira Ergin, Eski Anadolu Türkçesinin sonlarına doğru, Batı Türkçesinde de “c” li şekillerin mevcut bulunduğunu

söylemektedir.¹⁰¹

Eski Türkçe ve Harezmi Türkçesinde, büyük ünlü uyumuna bağlı olmakla birlikte küçük ünlü uyumuna aykırı olan ek; Türkiye Türkçesinde her iki ünlü uyumuna da bağlanmıştır ve +cık, +cik, +cuk, +cük; +çık, +çik, +çuk, +çük olarak sekiz şekillidir.

Ergin, bu ekin Eski Türkçede olmadığını; kendisinin eşi olan -cAK ekinden türemiş olabileceğini öngörerek başlıca fonksiyonlarının isimden küçültme ve sevgi ifade eden isimler yapmak olduğunu; bu iki fonksiyonun bazen birbirine karışmış olarak, bazen de tek başlarına görüldüklerini bildirir.¹⁰² Ayrıca Ergin, ekin bugün özellikle sevgi fonksiyonu ile çok işlek durumda bulunduğunu; sevgi, yakınlık, samimîlik ifadesi için hitaplarda sonuna iyelik eki de getirilerek geniş ölçüde kullanıldığını söyler.¹⁰³

Banguoğlu, “-cik” in isimlere ve sıfatlara gelen vurgulu bir küçültme eki olduğunu, verimli bir üretim eki olarak bazı hastalık adları, yer adları da türeten; ayrıca sıfatlara geldiğinde aşırı küçültmeyi karşılayan bir ek vazifesi gördüğünü ifade eder.¹⁰⁴

Korkmaz, ünlü ve ünsüz uyumlarına bağlı olan +CIK / +CUK ekinin, isimlere ve sıfatlara küçültme, pekiştirme, sevgi ve acıma ifadesi katan bir ek olduğunu; ayrıca isimler de türettiğini bildirerek, -k ile biten isim ve sıfatlara geldiğinde, kelimenin son sesindeki -k'nin düştüğünü; bazı sıfatlarda da ek ile kök arasında ünlü türemesi olduğunu söyler.¹⁰⁵

Ergin, söz konusu ekin Eski Türkçede bulunmadığını söyler¹⁰⁶; buna karşılık aşağıdaki örnekler ekin Eski Türkçe döneminde kullanıldığını göstermektedir.

Eckmann, bu ekin Çağatay Türkçesinde küçültme eki olduğunu söyleyerek şu örneklere yer verir: *tağarçuk* “küçük torba, çanta”, *yarımçuk* “tamamlanmamış, yarı tamam”.¹⁰⁷

¹⁰¹ bk. Ergin, Türk ..., s. 155.

¹⁰² Ergin, Türk ..., s. 155.

¹⁰³ Ergin, Türk ..., s. 156.

¹⁰⁴ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 164.

¹⁰⁵ Korkmaz, Türkiye ..., s. 42.

¹⁰⁶ Ergin, Türk ..., s. 155.

¹⁰⁷ Eckmann, Çağatayca ..., s. 44.

Eski Türkçede ekin ; *bakaçuk* “baka’nın küçültmesi, küçük bağa; ege kemiği ile kol arasındaki et parçası”, *kapçuk* “çanak”, *kayaçuk* “güzel kokulu bir dağ otu (safran olduğu düşünülebilir)”, *köçük* “kuyruğu yağlı (koyunda); kalçası yağlı (insanda)”, *küpçük* “kavanoz”, *ogulçuk* “ana rahmi”, *otçuk* “küçük ateş”, *tegzinçük* “topuz (saçta)”, *yançuk* “para kesesi”, *yemeçük* “buğday taşınan küçük çuval” (OTWF, s. 47, 106-108) gibi örnekleri bulunmaktadır.

Harezmi Türkçesinde şu iki örnekte +CUK eki kullanılmaktadır:

kaparçuk “kabarcık, şişkinlik” tenleri teşildi tağı **kaparçuklar** bolup etleri çürüdi
“Vücudu delindi ve kabarcıklar oluşup etleri çürüdü.” (NF, 331-1)

kıskaçuk “kısacık” gâfillarğa hırş u emel azdurur besâ baksa “ömri inğen **kıskaçuk**
“Gafilleri hırs ve emel azdırır; oysa baksalar, ömürleri kısacıktır.” (MM, 187)

Bizce, aşağıdaki kelimelerde de +CUK ekinin kullanımından söz edilebilir:

örümçük “örümcek” hağ te‘âlâ fermâni birle **örümçük** ğar ağzınğa evini tokudı
“Yüce Tanrı’nın emriyle örümcek mağaranın ağzına evini (ağım) ördü.”
(NF, 21-12) Örümçük kelimesi şu şekilde izah edilebilir: örümçük < ör-
ü-m-çük.

Aynı kelime NF’de iki kez “örümçük”; KE’de de iki kez “örümçek” şekliyle geçmektedir ki bu da +CUK ekiyle +cAK ekinin yakınlığını göstermesi bakımından önemlidir. Örnek olarak aldığımız “örümçük” kelimesinin, Türkçenin çeşitli lehçelerinde “örmekçi, örgemçi, örmekçe, örmekçin, örümçik, örümçek, örmüçük” gibi şekilleri bulunduğunu Eraslan söylemektedir.¹⁰⁸

tağarçuk “içine buğday ve başka şeyler konan büyük kap, harar” **tağarçuknu**
ağmeşniğ ilersükünge bağlap yatğıl “Hararı (çuvalı) Ağmeş’in uçkuruna
bağlayıp yat !” (NF, 189-14) Kelime, tağarçuk < tağar + çuk şeklinde

¹⁰⁸ bk. Kemal Eraslan, Mevlâna Sekkâkî Divanı, TDK Yay., Ankara 1999, s. 333.

açıklanabilir.DLT’de “tağar” olarak verilen kelimenin anlamı “tağarçuk” ile aynıdır.

üpürçük “sakal, püskül” ton **üpürçüki** “Elbisenin püskülü.” (ME, 226-6)

Sözlüklerde rastlayamadığımız kelimenin kökü olan “üpür” zannımızca ses yansımali bir kelimedir ve üpürçük < üpür + çük şeklinde açıklanabilir.

2.2.1.11. +dAş

Türkçede ilk yazılı metinlerden beri mevcut olan ek, getirildiği kelimelere birlikte olma, ortak ve eşit olma, mensup ve yakın olma anlamları verir. Harezmi Türkçesinde fazla işlek değildir. Türkiye Türkçesinde ise daha çok yeni türetilen kelimelerde işlek olarak kullanılmaktadır. Eski Türkçede +daş, +deş; +taş, +teş gibi dört şekli bulunan ekin, Harezmi Türkçesinde +daş, +deş olarak iki şekli mevcuttur. Harezmi Türkçesinde ek, ünlü ve ünsüz uyumları bakımından tutarlı bir görünüm sergilememekle birlikte genellikle kalın ünlülü şekilde kullanılmaktadır. Ek, Türkiye Türkçesinde, Eski Türkçedeki gibi dört şekillidir.

Ergin, ekin kullanılış sahasının çok geniş olmadığını ama bir tip isim yapmakta işlekliliğini daima muhafaza ettiğini; başlıca fonksiyonlarının eşlik, ortaklık, mensubiyet ve bağıllık ifade eden isimler yapmak olduğunu belirtir.¹⁰⁹

Banguoğlu, ekin az verimli olmakla birlikte anlatımı belirli, kullanışlı bir üretim unsuru olduğunu; kişiler arasında ortaklık, beraberlik bildiren “eşlik adları” ve sıfatlar yaptığını söylemektedir.¹¹⁰

+dAş ekinin isimlerden “ortaklık, beraberlik” bildiren isimler ve sıfatlar türettiğini, daha çok kalın sıradan kelimelere geldiği için *dındaş, ülküdaş, meslektaş* gibi isimlere kalın olarak eklendiğini¹¹¹ bildiren Korkmaz, ekten yeni türetilen “biçimdeşlik, çağdaşlaşmak, çağdaşlaştır-, çağdaşlık, işteş çatı, işteşlik eki, özdeşleşme, özdeşlik, sesteşlik, soydaşlık, yoldaşlık” gibi örnekleri vererek bu terimlerin ekin işlekliliğe çok

¹⁰⁹ Ergin, Türk ..., s. 158-159.

¹¹⁰ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 169.

¹¹¹ Korkmaz, Türkiye ..., s. 46.

elverişli olduğunu gösterdiklerini söyler.¹¹²

Gabain, eki +daş, +deş; +taş, +teş şeklinde vererek; beraberlik, ortaklık, yoldaşlık bildirdiğini ifade eder.¹¹³ Gabain ekin yapısıyla ilgili olarak da şu iki görüşü bildirir: "+taş < +ta- ř; yahut şöyle izah edilebilir: < bulunma hli eki +ta ve iş "eş"¹¹⁴

Tekin ekle ilgili herhangi bir açıklama yapmadan şu iki örneğe yer verir: *kadaş* "kardeş, yakın akraba", *kagadaş* "kardeş, yakın akraba".¹¹⁵

Hacıeminoğlu eke ilişkin; "zerine getirildiği kelimenin kalın ya da ince olmasına göre değişmekte olan bu ek, az kullanılmasına rağmen, aynı özelliklere sahip veya bağlı olma durumunu gösterir." açıklamasını yaparak eki; *koldaş* "arkadaş", *kngldeş* "gönül arkadaşı, dost" kelimelerinde gösterir.¹¹⁶

Eckmann bu ekin eşlik ve birlik bildirdiğini söyler ve şu kelimeleri ekin rneği olarak gösterir: *boydaş* "boyca eş olan", *şarındaş* "kardeş", *kkeldeş* "süt kardeş", *sırdaş* "sırdaş, sır arkadaşı", *ymdeş* "sofra arkadaşı", *yoldaş* "seyahat arkadaşı, yoldaş".¹¹⁷

Ekin Eski Türkçede şu örneklerde de kullanıldığı görülmektedir: *emigdeş* "süt kardeş", *işdeş* "aynı işi yapan", *kanđdař* "babaları bir olan", *kirdeş* "bir avluda beraber oturan komşu", *krkdeş* "aynı güzelliğe sahip", *nomdaş* "Dharma, Buda dininden olan", *gdeş* "anneleri bir olan", *tdeş* "aynı renkte olan", *yerdeş* "hemşehri" (OTWF, s. 119-120).

Harezmi Türkçesi metinlerde, +daş ekinin fonksiyonları ve kullanım örnekleri şunlardır:

2.2.1.11.1. Aralarında fiziksel bir bağ olanları (kan bağı vs.) ifade eden isimler yapar. Bazen de fiziksel bir bağ olmadan birbirlerine bağlı olanları ifade eden birliktelik isimleri oluşturur.

¹¹² Korkmaz, Türkiye ..., s. 46.

¹¹³ Gabain, Eski ..., s. 46.

¹¹⁴ Gabain, Eski ..., s. 46.

¹¹⁵ Tekin, Orhon ..., s. 82.

¹¹⁶ Hacıeminoğlu, Karahanlı ..., s. 14.

¹¹⁷ Eckmann, Çağatayca ..., s. 44-45.

emükdeş “sütkardeş” **emükdeş** boldı şeker bile tişim “Dişim, şekerle sütkardeşi oldu.” (HŞ, 3410)

қадаş “akraba” velikin mekkede uruğum **қадаşım** bar “Lâkin Mekke’de hısım akrabalarım var.” (NF, 48-15)

қардаş ~ қарындаş “kardeş” mekkede olarınıñ **қардаşları** bar erdi “Mekke’de onların kardeşleri var idi.” (KE, 29v-17)

medîneде турғанlarını mekkedin kelgenler birle **қарындаş** қıldı “Medinelileri, Mekke’den gelenlerle kardeş yaptı.” (NF, 27-4)

қолдаş “arkadaş” **қолдаş** қилу берди аңға нәрсени “Ona her şeyi arkadaş kılıverdi.” (ME, 4-6)

көңгүлдаş “gönül dostu” **көңгүлдаş** men niye zâlim irür yâr “Ben gönül dostuyum; sevgili niçin zalimlik eder ?” (HŞ, 2250)

2.2.1.11.2. +dAŞ eki, birtakım özellikler bakımından aynı durumda olanları, aynı özellikleri paylaşanları ve eşit olanları ifade eden isimler türetir.

һ̣ăcedaş < Far. һ̣ăce+T.+daş “sınıf arkadaşı” sa‘âdet köligeniñniñ **һ̣ăcedaşı** “Mutluluk, senin gölgenin sınıf arkadaşıdır.” (HŞ, 1325)

yaşdaş “yaştaş” dihye resûlniñ **yaşdaşı** erdi “Dihye Resul’ün yaştaşı idi.” (KE, 209r-19)

2.2.1.11.4. Aşağıdaki örnekte ise ek, uzuvların aynı durumda olması, organların biçim bakımından eş olması anlamında isim türetmiştir.

bağdaş “bağdaş” **bağdaş** қıldı “bağdaş kurdu.” (ME, 174-1)

2.2.1.12. +dem

İşlek bir ek değildir. Eski Türkçede ve Harezmi Türkçesinde birkaç kelimedede görülür. Genellikle sıfat yapan ek, Türkiye Türkçesinde kalıplaşmış olarak birkaç kelime ile son zamanlarda türetilen *gündem*, *yöntem* gibi kelimelerde görülür.

Eski Türkçede *+dam*, *+dem*; *+tam*, *+tem* gibi şekilleri bulunan ekin, Harezmi Türkçesinde yalnız *+dem* şekli mevcuttur.

Banguoğlu, ekin eskiden canlı olduğunu söyler.¹¹⁸

Korkmaz, ekin Eski Türkçede seyrek görüldüğünü, Türkiye Türkçesinde uzun yıllar ölü bir ek konumunda bulunarak son zamanlarda bazı kelime türetmelerini yaptığını bildirir.¹¹⁹

Gabain, ekin *+dam*, *+dem*; *+tam*, *+tem* gibi dört şeklini göstererek seyrek olarak kullanıldığını belirtir ve eki şu örneklerle tanıklar: *birdem* ~ *birtem* “birlik, beraber, bir kere”, *boğdam* “küf”.¹²⁰

Tekin, ekin bir örnekte görüldüğünü söyleyerek *erdem* “erdem, yiğitlik, cesaret” kelimesini örnek gösterir.¹²¹

Ekin Eski Türkçede şu örneklerde de kullanıldığı görülür: *birdem* ~ *birtem* “uzun müddet”, *erdem* “erdem, yiğitlik, cesaret”, *kesdem* ~ *kestem* “geceleyin davetsiz gelen adamlara verilen içki ziyafeti”, *kündem* “güneşli”, *teñgridem* “ilâhi, kutsal”, *yintem* “devamlı, sürekli, aralıksız olarak” (OTWF, s. 68-70).

Harezmi Türkçesinde *+dem* eki şu kelimedede görülür:

erdem “erdem, fazilet” kamuğları **erdemlerin** körgüzdiler “Hepsi erdemlerini gösterdiler.” (KE, 107v-17)

¹¹⁸ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 163.

¹¹⁹ Korkmaz, Türkiye ..., s. 46.

¹²⁰ Gabain, Eski ..., s. 46.

¹²¹ Tekin, Orhon ..., s. 82.

2.2.1.13. +duḡ, +duruk

Genellikle alet isimleri yapan bu ek, işlek değildir. Eski Türkçede çoğunlukla +duruk, +dürük şeklindedir. Harezmi Türkçesinde ise birkaç kelimedede örneği vardır ve bu örnekler +duḡ şekliyledir. Ancak bir kelimedede +duruk'tur.

Ergin, ekin alet ismi yaptığını ve bir iki kelimedede görülen, işlek olmayan bir ek olduğunu belirtir.¹²²

Banguoğlu, ekin aygıt isimleri türettiğini belirtir.¹²³

Korkmaz'a göre bu ek *-l*, *-n* ünsüzleriyle biten insan ve hayvanlara ait organ adlarına gelerek "tutan, durduran" anlamında işin yapılmasını sağlayan araç, gereç vb. adlar türetir.¹²⁴

Eski Türkçede ekin; *boyunduruk* "boyuna takılan araç, çember", *burunduruk* ~ *burunduk* "burunluk, burun kaskacı", *egindürük* "sırt örtüsü", *kömüldürük* "at kuyruğundan dokunan bir bez parçası", *sakalduruk* "başlığın çene altından geçirilerek bağlanan bağ kesimi", *yanğalduruk* "başlık; kepenek arkasına dikilen bir keçe parçası" (OTWF, s. 104-105) gibi örnekleri mevcuttur.

Harezmi Türkçesinde ise bir örnekte görülür:

burunduk "burunduk" cebre'ıl kelip ol balık burnınğa **burunduk** tıkdı "Cebrail gelip o balığın burnuna burunduk tıkadı." (KE, 156v-21)

Bir örnekte +duruk şeklinde geçmektedir:

boyunduruk "boyunduruk" cādūçılar uluḡı eki **boyunduruk** keltürtdi "Büyücülerin ulusu iki boyunduruk getirtti." (KE, 162r-15)

2.2.1.14. +GA, +KA

¹²² Ergin, Türk ..., s. 166.

¹²³ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 170.

¹²⁴ Korkmaz, Türkiye ..., s. 46-47.

İşlek olmayan bir ektir. Ekin yapım eki olup olmadığı ve *başka*, *özge* kelimelerindeki görüntüsü tartışmalıdır. Çalışmalarımızda eki yapım ekleri arasında göstermemizin sebebi; *başka* ve *özge* kelimeleri dışında *enege* ve *tüğeçke* kelimelerinde yapım eki fonksiyonunda bulunmasıdır.

Ek, Eski Türkçe döneminde ünlü ve ünsüz uyumlarına bağlıdır. Harezmi Türkçesinde ünlü uyumlarına bağlıdır ama ünsüz uyumunu bir örnekte (*başğa*) bozmaktadır. Türkiye Türkçesinde ise zaten kalıplaşmış olduğu kelimelerde hem ünlü uyumuna, hem de ünsüz uyumuna tâbidir.

Ergin, ekin işlek olmadığını, eskiden beri donmuş olarak *başka* ve *özge* kelimelerinde bulunduğunu ve bu iki kelimedede, kökün dışındakini ifade fonksiyonu olduğunu söyler.¹²⁵

Korkmaz, *başka*, *birge* ve *özge* kelimelerinde bu ekin, kalıplaşma sonucu ortaya çıktığı görüşündedir.¹²⁶

Banguoğlu, *başka*, *dizge* “uzun çorap”, *içge* “iç taraf”, *özge* kelimelerini örnek vererek, bu ekin yönelme hâli ekinden kalıplaştığını belirtir.¹²⁷

Gabain, *+ka*, *+ke* olarak verdiği ekin sesleri bakımından yaklaşma hâli ile aynı olduğunu söyler ve eki; *başka* “başka”, *ürke* “daima” kelimelerinde gösterir.¹²⁸

Tekin, eki *+ka* şeklinde alarak *verme- bulundurma eki* olduğunu belirterek ekle ilgili şu örneğe yer verir: *arka* “arka, geri”.¹²⁹

Ekin yapısıyla ilgili olarak Hacıeminoğlu'nun görüşleri ise yukarıdakilerden farklılık göstermektedir. Hacıeminoğlu, *başka* ve *özge* kelimelerini ele alarak, bu kelimelerin fiilden türemiş isim oldukları; *başka* kelimesinin “ayrı baş çekmek, başa geçmek istemek” anlamında bir başık- > baş+ı-k- fiilinden; *özge* kelimesinin de “benlik

¹²⁵ Ergin, Türk ..., s. 166.

¹²⁶ Korkmaz, Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları, TDK. Yay., Ank. 2000, s. 10-12.

¹²⁷ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 170-171.

¹²⁸ Gabain, Eski ..., s. 45.

¹²⁹ Tekin, Orhon ..., s. 83.

iddiasında bulunmak, kendisini benzerlerinden farklı görmek” anlamında bir özik- > öz+i-k- fiilinden türemiş olduğu görüşündedir.¹³⁰

Ekin Harezmi Türkçesindeki fonksiyonları ve kullanım örnekleri şunlardır:

2.2.1.14.1. Eklendiği kelimedeyse, kökün dışındakini ifade eder ya da kökün anlamından uzaklaşma bildirir.

başka “başka” yūsufka **başka** yerde aydılar “Yusuf’a başka yerde söylediler.” (NF, 353-16)

özge “başka” oğuldin **özgeler** kılsa bu işni / kitergey irdi şāh ol tende başni
“Eğer bu işi oğlundan başkası yapmış olsaydı, padişah başlarını vurdururdu.” (HŞ, 340)

2.2.1.14.2. Küçültme ve sevgi bildirir.

enege “anne, üvey anne” **enegesi** anğa köp öğütler bērdi “Üvey annesi ona çok öğüt verdi.” (KE, 80v-3)

tügeçke “düğmecik, meme başı” bu mēvelerniᅅ uluᅅluᅅı kız oᅅlan emükiᅅçe
tügeçke bolᅅay “Bu meyvelerin büyüklüᅅü genç kız (bakire kız) memesi kadar düᅅmecik olacak.(memesinin başı kadar olacak.)” (NF, 319-11)

2.2.1.14.3. İkileme yaparak, cümlede tarz bildiren zarf görevini üstlenir. Ayrıca bu örnekte +ᅅa’lı şekliyle, ünsüz uyumunun dışında kalmıştır.

başᅅa başᅅa “ayrı ayrı, teker teker” Yūsuf tegme birin **başᅅa başᅅa** kuᅅup selāmet
ᅅalıᅅıᅅ tēp vidā’ ᅅıldı “Yusuf, her birini ayrı ayrı kucaklayıp ‘Selāmette kalın!’ diyerek veda etti.” (KE, 73v-13)

¹³⁰ bk. Hacıeminoᅅlu, “Türk Dilinin Mantık Sistemi ve Kelime Aileleri”, Türk Kültürü Araştırmaları, Prof. Dr. Muharrem Ergin’e Armaᅅan, TKAE Yay., Yıl XXVIII / 1-2, Ank. 1992, s. 179-195.

2.2.1.15. +GInA, +kıya

Bu ek, isimlere ve sıfatlara gelerek küçültme ifade eden isimler yapar. Eski Türkçe döneminde de çok işlek olmayan ek, Harezmi Türkçesinde ancak birkaç kelimeye görülür. Türkiye Türkçesinde ise örneği yoktur.

Harezmi Türkçesinde +*gına*, +*gine* şekliyle var olan ek, ünlü uyumlarına bağlı olmakla birlikte ünsüz uyumuna bağlı değildir. Eski Türkçede ünsüz uyumuna bağlı olarak “kurtkıya” kelimesinde sedasız ünsüzlü olarak gelen ek, Harezmi Türkçesinde “kurtgına” kelimesinde sedalı ünsüzle gelmiştir.

Gabain eki “Edatlar ve Edat Benzeri Ekler” başlığında alarak kuvvetlendirme, küçültme ve sevgi kelimeleri yapımına yaradığını, tam bir kelime yapma unsuru olduğunu söyler.¹³¹ Ayrıca ekin +*kıny*a (kitabeler), +*kına* (n ağzı), +*kıya*, +*kıa* (y ağzı); +*kinye*, +*kine*, +*kiye*, +*kie* gibi şekillerini de verir.¹³²

Tekin, +*kınġA* olarak aldığı ekin küçültme isimleri türettiğini ve bir sözcükte (*azkınġa* “azıcık, (nüfusu) pek az”) görüldüğünü belirtir.¹³³

Hacıeminoğlu, ekin kuvvetlendirme, küçültme ve sayı ifadesi bildirme fonksiyonlarından bahsederek Karahanlı yazı dilinde ekin sadece +*kıya*, +*kiye* şeklinin mevcut olduğunu bildirir.¹³⁴

Eski Türkçe döneminde ekin kullanımı şu kelimelerle örneklenebilir: *ağızkıya* “küçük ağız, ağızcık”, *akurukıya* “sessizce, sakince, yavaşça”, *ançakıya* “şu kadarıcık”, *ataykıya* “babacık”, *azkına* ~ *azkınġa* “azıcık”, *azrakkına* “çok az, daha da az”, *balıkkıya* “küçük balık”, *başkıya* “küçük baş, başçık”, *bayakıya* “biraz önce, az evvel”, *birkiye* “bir tek”, *enükkiye* “küçük yavru, yavrucuk”, *kiçigkiye* “küçücük, daha küçük”, *közkiye* “küçük göz”, *kurtkıya* “küçük kurt, kurtçuk”, *kuşkıya* “küçük kuş”, *küçkiye* “çok az güç”, *künkiye* “küçük güneş, güneşçik”, *munçakıya* “bu kadarıcık”, *ogulkıya* “oğulcuk”,

¹³¹ Gabain, Eski ..., s. 105.

¹³² Gabain, Eski ..., s. 105.

¹³³ Tekin, Orhon ..., s. 84.

¹³⁴ Hacıeminoğlu, Karahanlı ..., s. 15-16.

onğaykiya “çok kolay”, *ögükkiye* “annecik”, *ötügkiye* “küçük rica, küçük istek”, *sıçgankiya* “küçük sıçan, farecik”, *sinekkiye* “küçük sinek, sinekçik”, *terkkkiye* “çabucak”, *uçuzkiya* “çok ucuz”, *uzınçakıya* “çok uzun, uzunca”, *üdünckiye* “kısacık bir an”, *yakınciya* ~ *yagukkiya* “çok yakın, yakınca”, *yalnğuskiya* “tek başına, yapayalnız” (OTWF, s. 48-55)

Harezmi Türkçesi metinlerinde +GInA ekinin fonksiyonları ve kullanım örnekleri şunlardır:

2.2.1.15.1. İsimlere gelerek onlardan küçültme ve azlık bildiren isimler yapar.

közgine “gözceğiz” körseyür-men körküngizni körgü bolmas **közginem** “Güzelliğinizi görmek istiyorum; ancak gözceğizim (zavallı gözüm) göremiyor.” (KE, 83r-17)

kurtğına “kurtçuk, küçük kurt” ol **kurtğına** kim tayağını yedi kaçan süleymân yüzün tüşdi “O kurtçuk asayı yiyince Süleyman yüz üstü düştü.” (KE, 151v-1)

sözgine “küçük bir söz” ey Yūsuf bir **sözginem** kaldı şabr kılğıl ayayım “Ey Yusuf ! Küçük bir sözüm kaldı; sabret, söyleyeyim.” (KE, 83r-12)

2.2.1.15.2. Sıfatlara gelerek onlardan azlık bildiren sıfatlar ve zarflar yapar.

azğına “azıcık, çok az” süleymân yeti kün rüze-dâr erdi **azğına** ta‘ām yedi “Süleyman yedi gün oruçluysa; azıcık yemek yedi.” (KE, 143v-15)

azğına bu kurutğan otđın **azğına** anğa kemişgil “Bu kurumuş ottan ona azıcık at !” (KE, 124r-9)

2.2.1.15.3. Şu tek örnekte de ek +*kıya* şeklinde geçmektedir:

azkıya “azıcık, biraz” tünle barıp furatdın **azkıya** suw alalıñ “Geceleyin varıp Fırat’tan azıcık (biraz) su alalım.” (KE, 246r-5)

2.2.1.16. +gU

Eski Türkçe de Harezmi Türkçesinde de çok az kullanılır. Eklendiği kelime kökün anlamını pekiştiren, niteliğini ön plana çıkaran isimler yapar.

Gabain, ekin +ğu, +gü şekillerini göstererek isim ve sıfat yaptığını; seyrek kullanıldığını söyler ve eki; *menğigü* “mutluluk”, *oğlangü* “çocuk gibi muamele edilen, nazik” örnekleriyle gösterir.¹³⁵

Tekin, ekin +ğu, +gü şeklini belirterek nitelik adları türettiğini bildirir ve ekle ilgili şu kelimeleri örnek olarak verir: *başgu* “alnı beyaz akıtmalı”, *negü* “ne”.¹³⁶

Ekin Eski Türkçedeki kullanımına ilişkin şu örnekler de verilebilir: *edgü* “iyi”, *ençgü* “rahatlık, huzur, dinginlik”, *esengü* “sağlamlık, sıhhat, afiyet”, *ikirçgü* “kuşku, şüphe”, *karangu* “karanlık”, *tuzgu* “yoldan geçen hısımlara veya tanıdıklara armağan olarak çıkarılan yemek” (OTWF, s. 164).

+ğu, +gü ekinin Harezmi Türkçesindeki kullanım örnekleri şunlardır:

belgü “belirti, iz, işaret, nişan” belânıñ **belgüsi** ne turur “Belânın belirtisi nedir?” (KE, 153v-13)

eyegü “kaburga kemiği” mûsî kavmi kamuğ yence yence öldürdiler bir **eyegüsin** aldılar “Musa’nın kavmi, hepsi birlikte döve döve öldürdüler ve kaburga kemiğinin birini aldılar.” (KE, 28v-17)

2.2.1.17. +I

¹³⁵ Gabain, Eski ..., s. 45.

¹³⁶ Tekin, Orhon ..., s. 83.

Renk isimleri türeten ek, işlek değildir. Harezmi Türkçesinde *kızıl* ve *yaşıl* kelimelerinde görülür.

Ergin, bu ekin Türkçede işlek olmadığını, benzerlik ifade ettiğini ve *+sıl*, *+sil*'den geldiğini söyler.¹³⁷

Banguoğlu, Eski Türkçede sıfat yapan az verimli bir ek olduğunu; *+ğıl*, *+gil*; *+ğul*, *+gül* ekinden gelebileceğini ifade eder.¹³⁸

Korkmaz, ekin benzerlik gösteren, isimlerden isim ve sıfat türeten ölü bir ek olduğunu ve *kızıl*, *yeşil* (< *yaşıl*), *ardıl* “art arda gelen, halef”, *ağıl* “ayın çevresindeki aklık, hâle”, *dördül* “dörtlü”, *güdül*, *kumul*, *usul* “yavaş” gibi örnekler bıraktığını belirtir.¹³⁹

Eraslan da ekin *+sıl*, *+sil*; *+sul*, *+sül*'den gelebileceği görüşündedir.¹⁴⁰

Gabain, “İsimden Sıfat Yapan Ekler” başlığı altında eke yer vererek eki; *kızıl* “kızıl”, *yaşıl* “yeşil” örneklerinde gösterir.¹⁴¹

Tekin, ekin renk adları türettiğini söyler ve o da *kızıl* “kızıl, kırmızı”, *yaşıl* “yeşil” örneklerini verir.¹⁴²

+l ekinin Harezmi Türkçesindeki kullanım örnekleri şunlardır:

kızıl “kızıl” buçuğ batman **kızıl** altun bérğil “Yarım batman kızıl altın ver!”
(NF, 97-7)

yaşıl “yeşil” bu êkki қапуғ **yaşıl** зүмүрридин erdi “Bu iki kapı yeşil zümrüttendi.” (NF, 37-16)

¹³⁷ Ergin, Türk ..., s. 168.

¹³⁸ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 177.

¹³⁹ Korkmaz, Türkiye ..., s. 49.

¹⁴⁰ Eraslan, “+sı- / +si- (~ +su- / +sü-) İsimden Fiil Yapma Eki ile -sı- / -si- (~ -su- / -sü-) Fiilden Fiil Yapma Eki ve Genişlemiş, Şekilleri Hakkında”, Türk Kültürü Araştırmaları, XXXII / 1-2, 1994, s. 51.

¹⁴¹ Gabain, Eski ..., s. 47.

¹⁴² Tekin, Orhon ..., s. 84.

2.2.1.18. +IAG, +IAK

Genellikle mekân bildiren bir isimden isim yapma ekidir. Eski Türkçede +IAG şeklinde olan ek, ünlü uyumlarına bağlıdır. Harezmi Türkçesinde asıl olarak +IAG şekliyle bulunmakla birlikte “ağlak, borlak, kışlak, tuzlak, öçlek” gibi kelimelerde son sesi sedasızlaşarak +lak şeklinde de kullanılır. Türkiye Türkçesinde ise ünlü uyumlarına dâhil olarak ve son sesi düşerek +IA şeklinde kullanılmaktadır. Bu ek sonundaki “-g, -ğ” sesinin düşmesi olayı Batı Türkçesinin bir özelliğidir.

Ergin, ekin bir iki misalde işlek olmayan bir isimden isim yapma eki gibi görülmekle beraber, aslında işlek bir isimden fiil yapma eki olduğunu; “kışla, yayla” kelimelerinde görüldüğü gibi yer ismi yaptığını belirtir.¹⁴³ Ekin şekliyle ilgili olarak ise, “kışla, yayla” kelimelerinin aslında “kışla-, yayla-”fiillerinden yapılan “kış-la-ğ, yay-la-ğ” şeklinde isimler olup, sondaki ğ'nın düşmesi ile “kışla, yayla” şekline geçtiklerini; bu yüzden de +la- isimden fiil yapma ekinin, isimden isim yapma eki durumuna düştüğünü söyler.¹⁴⁴

Banguoğlu, bu ekin bir tür sıfat-fiil meydana getirdiğini; ancak farklı bir anlatım kazanarak doğrudan doğruya isimden sıfatlar ve isimler yaptığını bildirir.¹⁴⁵

Korkmaz, ekin birleşik yapıda olduğunu, isimden fiil türeten +la- eki ile Eski Türkçedeki -g ekinin kaynaşmasından oluştuğunu; Eski Türkçeden Türkiye Türkçesine uzanan ses değişimleri ile son sesteki -g eriyip kaybolunca +la'ya dönüştüğünü belirtir.¹⁴⁶ Ekin +lag biçimiyle kökle bağlantılı “yer, arazi” isimleri yaptığını; ancak bu biçimde yapılan kelimelerin sayısının birkaçı geçmediğini; kışla (< kışlag) “kışın oturlan yer, askerinin barındığı yer”, yayla (< yaylag) “yazın oturlan, göçülen yer, yayla”, kumla (< kumlag) “kumlu arazi, kumluk yer”, tuzla (< tuzlag) “tuzlu yer, tuzlu arazi” örnekleriyle açıklar.¹⁴⁷

Gabain ekin yapısını ; +lağ, +leg < +la- ğ şeklinde vererek; eki şu örneklerde gösterir:

¹⁴³ Ergin, Türk ..., s. 169.

¹⁴⁴ Ergin, Türk ..., s. 169.

¹⁴⁵ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 186.

¹⁴⁶ Korkmaz, Türkiye ..., s. 49.

¹⁴⁷ Korkmaz, Türkiye ..., s. 49-50.

başlağ “başlangıç”, *kışlağ* “kışla”, *yaylağ* “yaz geçirilen yer, yayla”.¹⁴⁸

Eckmann, “İsimden fiil yapan +la-, +le- +k, k; yer bildirir.” izahıyla verdiği eki; *avlağ* “avlama yeri”, *kışlağ* “kışlama yeri”, *kuşlağ* “kuş avlama yeri”, *tuzlağ* “tuzla”, *yaylağ* “yayla; yüksek yerlerdeki yazlama yeri” kelimeleriyle tanırlar.¹⁴⁹

Eski Türkçede, Göktürk-Uygur-Karahanlı metinlerinde ekin kullanımına ilişkin örnekler şunlardır: *borlağ* “üzüm bağı”, *kışlağ* “kışın oturulan yer”, *kuşlağ* “kuşların bulunduğu yer”, *suvlağ* “hayvanlara ait olan su”, *tarılağ* “tohum ekilecek yer, tarla”, *turuğlağ* “durulan, durulacak olan yer”, *üdlağ* “öğle vakti”, *yaylağ* “yazın oturulan yer” (OTWF, s. 109).

Harezmi Türkçesinde ekin fonksiyonları ve kullanım örnekleri şunlardır:

2.2.1.18.1. +LAG / + IAK eki eklendiği kelime, kökün anlamına bağlı, kökün anlamıyla ilişkili mekân isimleri yapar. Bu kelimelerde, bazen köklerinin verdiği anlamı pekiştirirken, bazen de kökün ifade ettiği şeyin bol bulunduğunu belirtir.

ağlağ “boş, ıssız, çorak yer” ayı küni yetilmişde **ağlağ** yerge kirip yaşrun oğul tuğurdu “Ayı günü tamamlandığında, ıssız bir yere girip gizlice çocuk doğurdu.” (KE, 38r-7) “ağlağ” kelimesinin “ağ” şeklinde köküne rastlayamadık, ama DLT’de ağla- “yalnız olmak, boş olmak” (DLT, III, 258-16) fiili mevcuttur.

borlağ “üzüm bağı” **borlağ** eyesi yemiş ağalılı keldi erse bularnı kördi “Bağ sahibi meyve almak için geldiğinde bunları gördü.” (KE, 117v-13)

kışlağ “kışın oturulan yer, kışla” bu kün kün atlığ sultān hūt athğ **kışlağdım** hāmel atlığ yazğa oğradı “Bu gün, gün adlı sultan, balık burcu adlı kışladan koç burcu adlı yazıya uğradı.” (KE, 68r-13)

¹⁴⁸ Gabain, Eski ..., s. 44.

¹⁴⁹ Eckmann, Çağatayca ..., s. 46.

- otlağ** “otlak, mera” ıydı **otlağğa** köliklerni “Binek hayvanlarını otlığa gönderdi.” (ME, 51-2)
- sulağ** “sulak” niçe kün yörüp bir otlığ **sulağğa** yettiler “Günlerce yürüyüp otlak ve sulak bir yere yetiştiler.” (KE, 189r-3)
- tarlağ** “tarla” tawar sürmesünler hem **tarlağlarınğa** “Tarlalarına da davar sürmesinler.” (HŞ, 315) tarlağ (< tarı- g+lağ)
- tuzlağ** “tuzlu arazi” bolur **tuzlağ** çiçeği yok yimişi “Çiçeği ve meyvesi olmayan yer tuzlu arazi (çorak) olur.” (HŞ, 3465)
- yaylağ** “yazın oturlan yer, yayla” yawuk yitti şirin **yaylağlarınğa** “Şirin, yaylalarına yakınlaştı.” (HŞ, 1000)

2.2.1.18.2. Aşağıdaki bir örnekte ek, yine kökün anlamıyla bağlantılı olmak üzere, kökün anlamını pekiştirerek vakit ismi yapmaktadır.

- ödlek** “öğle vakti” **ödlek** namāzı vaḳti erdi “Öğle namazı vakti idi.” (KE, 245v-11)

2.2.1.19. +lenç, +lençi

İşlek olmayan ek, sayılara eklenerek onların sıra isimlerini bildirir.

Çağatay Türkçesinde de mevcut olan ekin¹⁵⁰ Eski Türkçede ve Türkiye Türkçesinde kullanımı yoktur. Harezmi Türkçesinde *iki* ve *tört* kelimelerinde kullanıldığı görülen ekin, kalın ünlülü şekline rastlanmamıştır. Ayrıca ek, “iki” kelimesine geldiğinde, kelimenin sonundaki ünlünün düştüğü görülmektedir.

Harezmi Türkçesinde, +lenç / +lençi ekinin kullanıldığı örnekler şunlardır:

¹⁵⁰ bk. Eckmann, Çağatayca ..., s. 81-82.

iklenç “ikinci” sekiz oğlan arasında sanasanğ **iklençisi** “Sayarsan, sekiz oğlan arasında ikincisidir.” (KE, 53v-19)

tört kelimesine ek, *+lenç* biçimiyle gelmektedir:

törtlenç “dördüncü” üçinç başka mesh it takı **törtlenç** / *ada*knı topuk birle yup rāst kılnğ “Üçüncü, başı meshet ve dördüncüsü ayağı topukla birlikte yıkayıp doğru yap!” (MM, 70)

2.2.1.20. +II / IU...+II / IU

Eski Türkçe ve Harezmi Türkçesinde kullanılan ek Türkiye Türkçesinde olumlu sıfat yapma ekiyle karışmıştır.¹⁵¹ Eklendiği iki kelime arasında beraberlik, topluluk ve yakınlık anlamlarını belirtir. Harezmi Türkçesinde ek, kişi adlarına, yer adlarına, isimlere gelerek onlara birliktelik, ortaklık ve yakınlık anlamları vermektedir. Bu dönemde ekin büyük ünlü uyumuna dahil olduğu; fakat yalnız düz ünlülü şekilleri bulunduğu için eklendiği yuvarlak ünlülü kelimelerde küçük ünlü uyumu kuralını bozduğu görülmektedir.

Ergin, ekin Türkçede eskiden beri görüldüğünü, birbirine yakın iki kelimedede çift olarak kullanıldığını ve bir arada bulunma ifade ettiğini; iki nesne, iki isim arasında bir bağ vazifesi görerek aşağı yukarı “ve” manasına geldiğini belirtir.¹⁵²

Eski Türkçede ek; *inili eçli kinğşürtükün için begli budunluğ yonğşurtuğan için türk budun illedük ilin içğnu idmiş* “Küçük kardeş ve büyük kardeşi birbirine düşürdüğü için, bey ve milleti karşılıklı çekiştirdiği için, Türk milleti il yaptığı ilini elden çıkarmış.” (OA, s. 10) gibi kullanımlarda karşımıza çıkmaktadır.

Harezmi Türkçesinde ekin fonksiyonları ve kullanım örnekleri şunlardır:

¹⁵¹ Ergin, Türk ..., s. 164.

¹⁵² Ergin, Türk ..., s. 164.

2.2.1.20.1. Özel kişi adlarına gelerek o iki isim arasında bağlantı kurar, o iki ismi birbirine bağlar. Ek, *ara* kelimesiyle birlikte kullanılmaktadır.

‘alili ‘āyişeli < öz.is. ‘ali+T.+li öz.is. ‘āyişe+T.+li) “Ali ile Ayşe” **‘alili ‘āyişeli ara**
‘adāvet bolmaķınġa sebep bu söz erdi “Ali ile Ayşe arasında düşmanlık olmasına sebep bu söz idi. (KE, 234v-16)

‘ayaźlı ya‘kūbli < öz.is. ‘ayāź+T.+lı – öz.is. ya‘kūb+T.+lı) “Ayaz ile Yakup” bu yoldın
‘ayāźlı ya‘kūbli ara ‘adāvet boldı “Bu sebepten, Ayaz ile Yakup arasında düşmanlık oldu.” (KE, 54v-9)

Ek, Şu örnekte de bir özel isimle zamiri birbirine bağlamıştır:

‘āyişeli menli < öz.is. ‘āyişe+T.+li T.men+T.+li) “Ayşe ile ben” **‘āyişeli menli** ara
kōnġül ġalġı bar “Ayşe ile benim aramda gönül kalması (kırgınlık) var.” (KE, 234v12)

ibrāhīmlī sārelī < öz.is. ibrāhīm+T.+li öz.is. sāre+T.+li) “İbrahim ile Sare” cebrā’īl
keldi ġanatı birle **ibrāhīmlī sārelī** araġlarını kiterdi “Cebrail geldi, kanadıyla İbrahim ile Sare arasındakileri giderdi.” (KE, 45v-19)

2.2.1.20.2. İki yer adını, aralarında yakınlık baġı kurarak bildirir ve birbirine bağlar. Ek, yer adlarını da *ara* kelimesiyle birlikte kullanılarak bağlamaktadır.

medīnelī mışrılı < öz.is. medīne +T.+li öz.is. mışr+T.+lı) “Medine ile Mısır” ol ġuđuġ
ürdün yerinde erdi **medīnelī mışrılı** arasında ken‘ānġa üç yġaġlık yerde “O kuyu Medine ile Mısır arasında Kenan’a on sekiz kilometre uzaklıkta, Ürdün yerindeydi.” (KE, 71r-3,4)

mekkeli ġāyifli < öz.is. mekke+T.+li öz.is. ġāyif + T. +li) “Mekke ile Tayif” ‘azrā’īl ol
topraġını **mekkeli ġāyifli** arasında daġnā atlıġ yerde ġođdı “Azrail o

toprağı Mekke ile Tayif arasında Dahna adlı yere koydu.” (KE, 6r-5)

ekkele medīneli < öz.is. mekke+T.+li öz.is. medīne+T.+li “Mekke ile Medine”
mekkele medīneli arasında erken bu süre nāzil boldı “Mekke ile
Medine arasındayken bu sure indi.” (KE, 226v-8)

sāmlı hicāzlı < öz.is. sām+T.+lı öz.is. hicāz+T.+lı “Sam (Şam) ile Hicaz” hicr yerinde
olturur erdiler **sāmlı hicāzlı** arasında “Şam ile Hicaz arasında Hicr adlı
yerde otururlardı.” (KE, 31v-6)

2.2.1.20.3. Ek, isimlere gelerek, iki unsurun bir arada bulunduğunu veya birbiriyle
bağlantılı olduğunu bildiren ikilemeler kurar.

erkekli tişili “erkek ve dişi” ol tağda **erkekli tişili** eki arslan yoluktu “O dağda
erkek ve dişi iki aslan karşısına çıktı.” (KE, 144r-21)

oğağlı uykuğı “uyku ve uyanıklık” **oğağlı uykuğı** arasında ādemnünđ sittin eyegūsindin
yanındin ḥavvānı yaratdı” Uyku ve uyanıklık arasında Adem’in
altmışıncı kaburgasından, yanından Havva’yı yarattı.” (KE, 7v-6)

önđli sonđlı “ön ve son (baş ve son)” feriştelere **önđli sonđlı** secde kılmış ihtimāli
bolğay erdi “Meleklerin ön ve sonda (baş ve sonda) secde etme
ihtimali vardı.” (KE, 9r-7)

2.2.1.20.4. Aşağıdaki örnekte ise ikilemenin birinci unsurunda ek yerine bağlayıcı
olarak “tağı” kullanılmıştır:

ḥüseyn rażiya’llāhu’anhu tađı yezīdli < öz.is. ḥüseyn+T. tađı öz.is. yezīd+T.+li
“Hüseyn ve Yezit” **ḥüseyn rażiya’llāhu’anhu tađı yezīdli** ara eki
düşmanlık bar erdi “Hüseyn ra ve Yezit arasında iki düşmanlık vardı.”
(KE, 243r-4)

2.2.1.21. +IIG, +IUG; +IL, +IU

Eski Türkçe döneminden beri çok işlek olarak kullanılan ek, genellikle olumlu sıfatlar yaparak; eklendiği kelimeye “var olma, içinde bulundurma” anlamları verir. Ek, Eski Türkçede +lığ, +lig, +luğ, +lüg olarak dört şekilde görülür. Harezmi Türkçesinde genellikle +lığ, +lig, +luğ, +lüg biçiminde kullanılmakla birlikte, Oğuzcanın etkisiyle +lı, +li, +lu, +lü biçimi de görülmektedir. Türkiye Türkçesinde ise +lı, +li, +lu, +lü şeklinde kullanılmaktadır.

Ergin'e göre ekin esas fonksiyonu aslında sıfat olarak kullanılan vasıf isimleri yapmaktır. “Demek ki -lı, -li, -lu, -lü eki ya bir nesnede bir nesnenin bulunduğunu, bir nesnenin bir nesneye sahip olduğunu veya bir nesnenin bir nesneye bağlı bulunduğunu gösterir.” diyen Ergin, ekin geniş fonksiyonunun sahiplik isimleri yapmak olduğunu da belirtir.¹⁵³

Banguoğlu ekin Eski Türkçeden beri çok verimli olduğunu ve her isme geldiğini söyleyerek; ekin kalıplaşmış durumda olduğu *belli, denli, gizli, saklı, türlü, uslu* gibi kelimeleri gösterir.¹⁵⁴

Korkmaz, ekle ilgili olarak şu görüşleri bildirir: “Türkiye Türkçesinin her ada gelebilen ve addan ad ve sıfat türeten en işlek eklerinden biridir. Ekin birbirine yakın veya birbirinden farklı bir işlev genişliği de vardır.”¹⁵⁵

Gabain bu eki “İsimden Sıfat Yapan Ekler” başlığı altında inceler ve “Bir şeyle teçhiz edilmiş, bir şeye ait”¹⁵⁶ açıklamasıyla birlikte eki şu örneklerle tanımlar: *adalıg* “tehlikeli”, *burhan kıtınlık* “Buda azametli”, *edligniz* “değersiz”.¹⁵⁷

Tekin, +Ilg şeklinde verdiği ekin “sahip olan” anlamında sıfatlar türettiği izahıyla birlikte; *atlıg* “atlı,süvari”, *başlıg* “başlı, mağrur”, *erklig* “güçlü, kuvvetli, özgür”, *kullug* “köleli, köle sahibi”, *kerekülüg* “çadırılı, göçebe”, *teblig* “aldatıcı, hilekâr”,

¹⁵³ Ergin, Türk ..., s.150-151.

¹⁵⁴ Banguoğlu, Türkçenin ..., s.191-193.

¹⁵⁵ Korkmaz, Türkiye ..., s.53-55.

¹⁵⁶ Gabain, Eski ..., s. 47.

¹⁵⁷ Gabain, Eski ..., s.47.

yaraklıg “silâhlı” örneklerini verir.¹⁵⁸

Hacıeminoğlu, eki +lıg, +lig, +lug, +lüg şeklinde vererek; isimleri sıfat yaptığını söyler ve eki; *azıglıg* “cesaretli”, *berimlig* “verimli, borçlu”, *beşiklig* “emzikli”, *budunlug* “milletli, uluslu”, *körklüg* “güzel” kelimeleriyle gösterir.¹⁵⁹

Eckmann; “+lıg, +lig, +lug, +lüg; çok kere +lık, +lik, +luk, +lük ekiyle karıştırılır. Bulunma, aitlik ve münasebet ifade eden sıfatlar yapar.”¹⁶⁰ açıklamasıyla verdiği ekin örneği olarak şu kelimeleri gösterir: *cānlıg* “canlı, yaşayan”, *edebliĝ* “edepli”, *hayātlık* “yaşayan”, *kağguluĝ* “kaygılı, üzüntülü”, *uyatlıg* “utangaç, mahçup”.¹⁶¹

Eski Türkçede; *adlıg* “adlı”, *adrılmaklıg* “ayrılmaklı”, *aguluĝ* “zehirli”, *balıklıg* “şehirli”, *biliglig* “bilgili”, *çambudvipliĝ* “Çambudvipli”, *kanatlıg* “kanatlı”, *kedimlig* “giyimli”, *küsüşlüg* “arzulu”, *oglanlıg* “çocuklu”, *ölümlüg* “ölümlü”, *sagdıçlıg* “dostlu”, *sakinçlıg* “düşünceli”, *sanlıg* “adlı”, *suvlug* “sulu”, *takıgu yıllıg* “tavuk yıllı (tavuk yılında olan)”, *tavışgan yıllıg* “tavşan yıllı (tavşan yılında olan)”, *tunlıg* “canlı”, *tonlug* “giysili”, *türlüg* “türlü”, *ulug* “yüce, büyük”, *yanĝhg* “gibi”, *yertünçülüĝ* “dünyalı” (OTWF, s.139-155); *başılg* “başı”, *kağanlıg* “kağanlı”, *kullug* “kullu”, *tizlig* “dizli”, *yaraklıg* “silâhlı” (OA); *arıklıg* “nehirli, ırmaklı” (DLT I, 147-25), *eteklig* “etekli, eteği olan” (DLT I, 152-12), *yapıĝlıg* “kapalı, kapanmış” (DLT III, 49-12); *iglig* “hastalıklı” (KB, 2567), *kağguluĝ* “kaygılı” (KB, 5968), *sewinçlıg* “sevinçli” (KB, 2145) gibi örneklerde ekin kullanıldığı görülmektedir.

Harezmi Türkçesinde +IIG /+ IUG ekinin fonksiyonları ve kullanım örnekleri şunlardır:

2.2.1.21.1. İsimlere gelerek sıfat yapar, eklendiği ismin ifade ettiği kavrama başka bir varlığın sahip olduğunu belirtir.

ağuluĝ “zehirli” yā resūlallāh mēndin yemenĝ kim men **ağuluĝ** turur men “Ey Allah’ın resulü, benden yemeyin çünkü ben zehirliyim.” (NF, 33-16)

¹⁵⁸ Tekin, Orhon ..., s. 84-85.

¹⁵⁹ Hacıeminoğlu, Karahanlı ..., s. 15.

¹⁶⁰ Eckmann, Çağatayca ..., s. 46.

¹⁶¹ Eckmann, Çağatayca ..., s. 46.

- 'amellig** < Ar. 'amel+T.+lig "amelli" yâ cebre'il bu ne **'amellig** za'îfa turur "Ey Cebrail bu nasıl amelli bir kadındır ?" (NF, 67-16)
- alguluğ** "alacaklı" yarmağ edisi barıp andın yarmağını tiledi erse ol kişi bu **alguluğnı** êwke kigürdi "Para sahibi gidip ondan parasını istediğinde, o kişi bu alacaklıyı eve girdirdi." (NF, 195-13)
- bağlığ** "bağlı" tonın keymekke kaşd kıldı erse bağar ilersükinge tağarçuk **bağlığ** turur "Elbisesini giymek istediğinde, uçkuruna bir torbanın bağlı olduğunu gördü." (NF, 189-15)
- bahālîğ** < Far. bahā+T.+lîğ "değerli" abū hanīfeke bir ağır **bahālîğ** tonluk ıda berdi "Ebu Hanife'ye çok değerli bir elbiselik gönderiverdi." (NF, 193-3)
- başlığ** "yaralı" yetmiş êkki yerde **başlığ** boldı "Yetmiş iki yerden yaralı oldu (yaralandı)." (NF, 184-9)
- bitiglig** "yazılı" içinde **bitiglig** erdi "İçinde yazılı idi." (NF, 323-1)
- borçluğ** "borçlu" **borçluğlarınğ** borçın ötegeyin "Borçluların borcunu ödeyeyim." (NF, 209-9)
- boçluğ** "boylu" orta **boçluğ** kimerse erdi "Orta boylu bir kimseydi." (NF, 22-15)
- dağlığ** < Far. dağ+T.+lîğ "yaralı, dağlı" henüz 'ışık otı birle bağı **dağlığ** "Henüz aşk ateşiyle bağı yaralıdır." (HŞ, 1260)
- erklîğ** "güçlü" **erklîğ** pağişahımız tağrı te'âlâ turur "Güçlü padişahımız yüce Tanrı'dır." (NF, 344-3)
- etlig** "etli, şişman" bağar şatun laħmānî turur **etlig** tenlig şatun turur "Bakar, kadın topluca, şişman bir kadındır." (NF, 233-11)

- iglig** “hastalıklı” âdem oğlanları biri birine menğzemezler kimi arığ kimi arıksız kimi **iglig** kimi igsiz “İnsanlar birbirine benzemezler; kimi günahsız, kimi günahkâr; kimi hastalıklı, kimi de sağlıklıdır.” (KE, 6r-3)
- kalaglıg** “zırlı” kamuğı başdın adağğa teğı temür **kalaglıg** “Hepsi baştan ayağa kadar demir zırlıdır.” (KE, 44v-4)
- kömüglüg** “gömülü” on yėti kişi anda **kömüglüg turur** “On yedi kişi orada gömülüdür.” (KE, 163r-2)
- körklüg** “güzel” ni **körklüg** kız kim ol iller ara bar / kamuğ şirin tapuğında bolurlar “O memleketlerde ne kadar güzel kız varsa, hepsi Şirin’in hizmetindedirler.” (HŞ, 455)
- örtüglüg** “örtülü” peygâmbar ‘as üzesinge bir bürd-i yemenî **örtüglüg** erdi “Peygamber as’ın üzerinde bir yemen dokuması örtülü idi.” (NF, 92-11)
- perilig** < Far. perî+T.+lig “perili” **perilig** irmiş uşbu yir kaçalıng “Bu yer periliymiş, kaçalım.” (HŞ, 575)
- sewüglüg** “sevimli” yâ ‘alî sendin mañga fâtıma **sewüglügrek** turur “Ey Ali benim için Fatma senden daha çok sevimidir.” (NF, 160-4)
- sınağlıg** “tecrübeli” yaş **sınağlıg** kıldı anı “Yaşı onu tecrübeli yaptı.” (ME, 85-2)
- sözlüg** “sözlü” bizke konuk keldi inğen mübarek konuk körklüg yüzlüg süçüg **sözlüg** “Bize çok mübarek, güzel yüzlü, tatlı sözlü bir konuk geldi.” (NF, 22-15)
- teweliğ** “develi” yağağ bardım erdi **teweliğ** bolup keldim “Yaya olarak gitmiştim; develi olarak geldim.” (NF, 164-3)
- tinliğ** “canlı” teğme bir **tinliğdın** birer cüft alıp kimige kivürgil “Her bir canlıdan birer çift alarak gemiye girdir !” (KE, 24r-22)

- tillig** “dilli, konuşan” mununġ tig körmedim **tillig** kişini “Bunun gibi konuşan, cevap veren kişiyi görmedim.” (HŞ, 2540)
- tiziglig** “dizili” kuđruķı dāna yinçülerdin **tiziglig** turur taķı burundıķı hem dāna yinçülerdin **tiziglig** turur “Kuyruġunda tane tane inciler dizilidir. Burundurugunda da tane tane inciler dizilidir.” (NF, 162-13)
- toġluġ** “tozlu” bir mu’minni körsenġiz başı örpek bolsa taķı yüzi **toġluġ** “Bir Müslümanı saçları dolaşık, yüzü tozlu bir şekilde görseniz...” (NF, 380-13)
- tonluġ** “elbiseli, giyimli” men anda yalıġ bardım erdi **tonluġ** bolup keldim “Ben oraya çıplak olarak gitmişim; giyimli olarak geldim.” (NF, 164-3)
- tüklüġ ~ tülüg** “tüylü” ol köşķ üzesinde bir kimerse bar kim teni inġen **tüklüġ** turur “O köşķün üzerinde vücudu çok tüylü bir kimse var.” (NF, 55-8)
- bu taġdın bizge kızıl **tülüg** inġen çıķarġıl “Bu daġdan bize kızıl tüylü bir dişi deve çıkar !” (KE, 34v-12)
- tüplüġ** “dipli” ey oġlum bu dünyā bir terinġ **tüplüġ** deryā turur “Ey oġlum, bu dünya derin dipli bir deryadır.” (NF, 396-1)
- türlüġ** “türlü, çeşit” sofrasında ekki **türlüġ** ta‘ām yemedi “Sofrasında iki türlü (çeşit) yemek yemedi.” (NF, 108-14)
- usluġ** “uslu” yā resülallāhi ġalāyık içinde ‘aķılraķ taķı **usluġraķ** kim turur “Ey Allah’ın resulü, halk içinde en akıllısı ve en uslusu kimdir ?” (NF, 437-4)
- yaşlıġ** “yaşlı” baķar-men bir uluġ **yaşlıġ** abuşķa -saçı taķı meġasını aķ ermiş erdi- zeberceddin minber üze olturmuş “Bakarım çok yaşlı bir ihtiyar – saç ve yüzü ağarmıştı- zebercetten minber üzerine oturmuş.” (NF, 56-7)

- yazukluğ** “günahkâr” kaçan **yazukluğ** kimerse kimige kirse kimi mundağ bolur “Eğer günahkâr bir kimse gemiye binerse, gemi böyle olur.” (KE, 156r-5)
- yıdılığ** “kokulu” yer yüzindeki kamuğ arıksız sasığ **yıdılığlar** tütün bolup burunlarına kirür “Yeryüzündeki bütün pis, kötü kokular duman olup burunlarına girer.” (KE, 22r-14)
- yolluğ** “bahtlı, kısmetli” kamuğ **yolluğ** bolur “Hepsi bahtlı, kısmetli olur.” (KE, 18v-1)
- yüklüğ** “hamile” **yüklüğ** urağutlar kamuğı oğlan tüşirdiler “Hamile kadınların hepsi çocuklarını düşürdüler.” (KE, 136v-12)
- yürekliğ** “yürekli” alp **yürekliğ** küçünge küwenür erdi “Alp yürekliydi, gücüne güvenirdi.” (KE, 61v-14)
- yüzlüğ** “yüzlü” bizke konuk keldi inğen mübarek konuk körklüğ **yüzlüğ** “Bize çok mübarek, güzel yüzlü bir konuk geldi.” (NF, 22-15)

2.2.1.21.2. Harezmi Türkçesinde +IIG / +IUG eki, bazı kelimelerde +II / +IU şekliyle sondaki ünsüzü düşerek kullanılır. Eklerin sonundaki ğ, g ünsüzlerinin düşmesi Batı Türkçesine ait bir özellikken Harezmi Türkçesinde de karşımıza çıkmaktadır. Bizce bu durum Oğuzcanın bir etkisidir.

- ‘alemlü** < Ar. ‘alem+T.+lü “işaretli, izli” tokuma **‘alemlü** ton “Dokuma işaretli (izli) elbise.” (ME, 102-8)
- atlı** “atlı” uşol fāvūs yanğılığ **atlı** bolsa / anı tüşrüp kamuğ ‘izzet kılınğ “Onun tavus gibi atı olsa, hepiniz onu indirip ağırlayın.” (HŞ, 845)
- barlu** “varlıklı” **barlu** boldı er “Erkek varlıklı, zengin oldu.” (ME, 15-4)

- beşgeklü** “ateşli” **beşgeklü** boldı er “Erkek, ateşli oldu.” (ME, 1-1)
- daşlu** “taşlı” **daşlu** boldı er kavuğu “Erkeğin mesanesi taşlı oldu.” (ME, 1-3)
- dudaklı** “dudaklı” şeker **dudaklı** şîrîn sözlüler bar “Şeker dudaklı, tatlı sözlüler var.” (M, 75)
- könğülli** “gönüllü” ma'nisi yawlağ **könğülli** köni sözli têmek bolur “Manası, iyi yürekli, doğru sözlü demektir.” (KE, 195r-2)
- körklü** “güzel” neme **körklü** cevâb aydı tēp medğ kıldılar “Ne güzel cevap verdi diye övdüler.” (NF, 189-8)
- nikâhlı** < Ar. nikâh+T.+lı “nikâhlı” süleymân peygambarnıñ üç yüz **nikâhlı** hatunı bar erdi “Süleyman peygamberin üç yüz nikâhlı karısı vardı.” (NF, 209-16)
- ohşasıklı** “şüpheli” **ohşasıklı** boldı anıñ üze iş “İşi, onun için şüpheli oldu.” (ME, 28-8)
- örtüglü** “örtülü” mūsī yalawaç uyatlıg erdi öz tenini **örtüglü** tutar erdi “Musa peygamber utangaçtı, bedenini örtülü tutardı.” (KE, 119v-21)
- renkli** < Far. renk+T.+lı “renkli” uşol tün **renkli** şebdiz at bolğay “İşte o gece renkli şebdiz attır.” (HŞ, 385)
- şafalı** < Ar. şafâ+T.+lı “huzurlu” ey ata mundağ **şafalı** künde şabâ nürü suwluğ vâfî yūsufnı bizniñ birle ıdğıl “Ey baba, böyle huzurlu bir günde, sabah rüzgârının aydınlığı gibi vefalı olan Yusuf'u bizimle gönder !” (KE, 68v-8)
- sözlü ~ sözli** “sözlü” şeker dudaklı şîrîn **sözlüler** bar “Şeker dudaklı, tatlı sözlüler var.” (M, 75)

ma'nisi yavlaq köngüllü köni **sözli** temek bolur "Manası, iyi yürekli, doğru sözlü demektir." (KE, 195r-2)

tath "tatlı" ajun balında bar hoş **tatlı** lezzet "Dünyanın balında hoş ve tatlı lezzet var." (HŞ, 1060)

türlü "türlü" munğa öngin **türlü** cevâb aymak kerek "Buna başka türlü cevap vermek gerekir." (NF, 194-13)

yazuqlu "günahkâr" murîd şeyhni **yazuqlu** tip bilmegü "Mürîd şeyhi günahkâr olarak bilmemeli." (MM, 290)

yönlü "uygun" **yönlü** kördi anıng saqınmışını "Onun düşüncesini uygun buldu." (ME, 97-5)

yürekli "yürekli" özi munğluğ keç **yürekli** mevliniğ mürsel qulı "Kendisi çok sıkıntılı yürekli, Mevlâ'nın peygamber kuludur." (KE, 61v-11)

yüzlü "yüzlü" bu yanğa nâgeh ol ay **yüzlü** kilse / uş ol tāvūs yanğlıg atlı bolsa / anı tüşrüp kamuğ 'izzet kıılığ "Bu tarafa ansızın o ay yüzlü gelse, onun tavus gibi atı olsa, onu indirip hepiniz ağırlayın." (HŞ, 845)

2.2.1.21.3. Eş veya tezat anlamlı kelimelerle ikilemeler yapar.

atalıg analıg "babalı analı" maqşüdü ol erdi kim **atalıg analıg** oğlan tiler erdi "Amacı oydu ki babalı analı bir çocuk dilerdi." (KE, 184v-15)

munlıg sınılıg "boyly poslu" **munlıg sınılıg** müsülmân dınlıg "Boyly posludur, İslâm dinlidir." (KE, 2v-1)

önglü sonğlu "önlü sonlu" **önglü sonğlu** boldı işler "İşler önlü sonlu oldu. (İşlerin başı sonu belli oldu.)" (ME, 203-1)

türlüg türlüg “türlü türlü” bu mülki içinde halâyıkğa **türlüg türlüg** ni‘metler aşatur erdi “Mülkü içinde halka türlü türlü nimetler yedirirdi.” (NF, 210-14)

2.2.1.21.4. Yer adlarına eklenerek, eklendiği isme mensubiyeti ifade eder.

ëllig “illi” ey halâyık bu cem‘ içinde kim kim ‘irāk **ëllig** erse örü kopsun “Ey halk; bu topluluk içinde kim ki Iraklıysa ayağa kalksın !” (NF, 399-14)

kentlig “şehirli” bu ölüg qayı kendge yavuk erse ol **kentlig** kişilerge anı bering “Bu ölü hangi şehre yakınsa, o şehirli kişilere yemin verin.” (KE, 127v-19)

küfelig < öz.is. Kûfe+T.+lig “Kûfeli” bu halâyık içinde kim kim **küfelig** erse örü tursun özgeleri oltursun “Bu topluluk içinde kim Kûfeliyse ayağa kalksın; diğerleri otursun !” (NF, 399-15)

2.2.1.21.5. Benzerlik ve gibilik bildiren edatların yapımında kullanılır.

çaqlıg “gibi, kadar” mening qarga **çaqlıg** ‘aqlım yoq ermiş tıp ökündi “Benim karga kadar aqlım yokmuş diye pişman oldu.” (KE, 16r-10)

menğizlig “gibi” yana bir yıldırım **menğizlig** nür çıktı “Yine, yıldırım gibi bir ışık çıktı.” (NF, 30-7)

yanğlıg “gibi” zelihâ yūsufnı ögmüşinçe yūsuf bu **yanğlıg** cevāb aytur erdi “Zeliha Yusuf’u övdükçe Yusuf, onun gibi cevap veriyordu.” (KE, 108r-14)

2.2.1.22.+IİK, +IUK

Eski Türkçe döneminden beri çok işlek olarak kullanılır. İsimlerden genellikle isim ve sıfat yapan ekin fonksiyon alanı da geniştir. Eski Türkçe, Harezmi Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde dört şekilli (+lık, +lik, +luk, +lük) olarak bulunur.

Ergin, ekin asıl fonksiyonunun isim yapmak, sıfat olarak da kullanılan isimlerden mücerret isimler teşkil etmek olduğunu; topluluk, alet ve isimlerden sıfat yapma fonksiyonlarının sonradan ortaya çıktığını söyler.¹⁶² Çalışmamızda taradığımız Harezmi Türkçesi metinlerinde +IİK/+IUK ekinin genellikle isimler ve sıfatlardan soyut isimler yaptığı görülmektedir. Bu durum Ergin'in görüşünün doğruluğunu da ortaya koymaktadır.

Banguoğlu ekin çok işlek olduğundan ve *için* edatının anlamını veren isimler türettiğinden bahseder.¹⁶³

Korkmaz da ekin işleklilik sahasının genişliğini vurgulayarak asıl fonksiyonunun eklendiği kelimeye "tahsis, bir şey için" anlamı veren isimler türetmek olduğunu; işleklilik derecesinin yüksekliğinden dolayı da birçok yeni fonksiyon kazandığını belirtir.¹⁶⁴

Gabain, bu ekin Eski Türkçede soyut ve müşahhas isimler ve sıfat yaptığını, Moğolcada da aynı olduğunu söyleyerek, şu örnekleri verir: *ağlık* "ambar, hazine", *adgırlık* "hara", *yimişlik* "meyve bahçesi, bahçe", *kanlık* "hapisane", *suwluğ* "su kabı."¹⁶⁵

Tekin ekle ilgili yorum yapmadan; *adgırlık* "aygır olacak, aygır olabilecek", *beglik* "bey olmaya lâıyk, bey olacak olan", *buğralık* "buğra olacak, buğra olabilecek", *eşilik* "hanım olmaya lâıyk, hanım olacak olan" *özlük* "şahsî, kişiye ait" kelimelerini örnek olarak verir.¹⁶⁶

Hacıeminoğlu eke ilişkin; "Üzerine getirilmiş olduğu ismin bünyesindeki ünlülere göre düz – yuvarlak ünlü olmaktadır. Türkçe ve yabancı kökenli isimlerin üzerine gelerek genellikle soyut bazen de somut isimler yapar. Bir durum bildirdiği gibi; mekân ifadesinde de kullanılmaktadır. Bazı kelimelerde sıfat eki fonksiyonundadır." izahını yaparak eki şu örneklerle tanırlar: *agılık* "hazine", *agırlık* "ikram, ağırlayış", *azlık* "azlık, az olan, çok olmayan", *bedüklük* "büyüklük", *beklik* "sağlamlık", *buşaklık* "hiddet", *çiçeklik* "çiçek bahçesi", *koşmlık* "komşuluk", *odugluk* "uyanıklık", *ögelik*

¹⁶² Ergin, Türk ..., s. 146-147.

¹⁶³ Banguoğlu, Türkçenin ..., s.193-196.

¹⁶⁴ Korkmaz, Türkiye ..., s. 55-58.

¹⁶⁵ Gabain, Eski ..., s. 44.

¹⁶⁶ Tekin, Orhon ..., s. 85.

“danışmanlık”.¹⁶⁷

+IIK eki Harezmi Türkçesinden sonra oluşan Çağatay Türkçesinde de sıkça kullanılır: *çüçüglük* “tatlılık”, *handānlık* “güler olmaklık”, *karılık* “yaşlılık”, *tiriglik* “dirilik, hayat.”¹⁶⁸

Göktürk-Uygur-Karahanlı metinlerinde ekin kullanılışı ile ilgili bazı örnekler şunlardır: *borlukçı* “bağ, bahçe sahibi”, *ençlik* “rahatlık, esenlik”, *kulluk* “kul olmak için”, *künlük* “günlük”, *negülük*, *neglük* “ne için, neden”, *otaçlık* “hekimlik”, *tenğrilik* “tanrılık” *yıllık* “yıllık”, *yamağlık* “yamalık” (OTWF, s.121-131).

Harezmi Türkçesinde +IIK/+IUK ekinin başlıca fonksiyonları ve kullanım örnekleri şunlardır:

2.2.1.22.1. Hem Türkçe, hem de yabancı isimlere ve sıfatlara gelerek soyut isimler türetir.

açlık “açlık” yolda üküş emgendi **açlık** birle “Yolda açlıktan dolayı çok eziyet çekti.” (NF, 113-5)

ağırlık “saygı” karındaşları kapuğğa teğdiler erse alarnı **ağırlık** birle kiwürdi “Kardeşleri kapıya geldiklerinde onları saygıyla içeriye aldı.” (KE, 101v-11)

aıklık “beyazlık” bu itning dişlerinin **aıklığı** neme yahşırak turur “Bu köpeğin dişlerinin beyazlığı ne güzeldir!” (NF, 389-13)

alçağlık “itaat” **alçağlık** kılğan tişi “İtaat eden kadın.” (SAKT, 403a-6)

arıklık “temizlik” oğlunga buyurgıl hatunını mülkinge kaytarsun andın sonğ **arıklık** hâlatında tilese talâk bergey “Oğluna söyle hatununu evine döndürsün; daha sonra temizlik hâlinde isterse boşar.” (NF, 122-5)

¹⁶⁷ Hacıeminoğlu, Karahanlı ..., s. 14-15.

¹⁶⁸ Eckmann, Çağatayca ..., s. 46-47.

- barlık** “varlık” haq te’alānıñ birlikini taqı **barlıqını** bilmek farıza turur “Yüce Tanrı’nın varlığını ve birliğini bilmek farzdır.” (NF, 229-7)
- bilmeslik** “cahillik, bilgisizlik” olarnıñ bilmesliki üze hüküm kıldım “Onların bilgisizliğine hükmettim.” (KE, 213r-10)
- delülük** “delilik” bu mā’ızda hēç **delülük** bar mu “Bu Maiz’de hiç delilik var mı?” (NF, 348-6)
- düşmanlık** < Far.düşman.+T.+lık “düşmanlık” bizlerke boy bering **düşmanlıqını** köngüldin çıkarıñ “Bize itaat edin, düşmanlığı gönülden çıkarın.” (NF, 111-17)
- edgülık** “iyilik” tanğrınınğ fermānını bizke **edgülık** birle merhamat birle tegürdüñgüz “Tanrı’nın buyruğunu bize iyilikle, merhametle ulaştırdınız.” (NF, 85-13)
- isiglık** “sıcaklık” otunğ harāratı taqı **isigliki** zā’il boldı “Ateşin harareti ve sıcaklığı geçti.” (NF, 218-4)
- qalıqlık** “tembellik” **qalıqlık** kıldı işde “İşte tembellik etti.” (ME, 74-6)
- kenğlik** “bolluk” eger eki yılan tüşse **kenğlik** bolur, bir yılan tüşse tarlık “İki yılan düşerse bolluk; bir yılan düşerse darlık olur.” (KE, 175v-1)
- kızlık** “kıtık” nemrüdning on eki ming enbāri bar erdi tört mingi kamuğ un erdi kızlık bolsa satmaq için “Nemrut’un on iki bin ambarı vardı; dört bini kıtlık olduğunda satmak için tamamem un doluydu.” (KE, 42v-11)
- kiçiglik** “küçüklük” imām şāfi’iniñ **kiçiglikine** nazar kılanğ kim ‘ilmi inğen üküş turur “İmam Şafi’nin küçüklüğüne bakmayın ki bilgisi çok

fazladır.” (NF, 202-2)

- koᅅşılık** “komşuluk” peygāber ‘as’nuᅅg **koᅅşılıkı**ndın adırılmağaymen
“Peygamber as’ın komşuluğundan ayrılmayacağım.” (NF, 208-9)
- ķulluk** “kulluk” maᅅga **ķulluk** kılıᅅg tiyü buyurdu “‘Bana kulluk edin’ diye
buyurdu.” (HŞ, 80)
- menlik** “benlik” kimnünᅅg bolsa **menlik** meᅅgi bolmağay “Kimde benlik duygusu
olursa, o ebedi olmayacaktır.” (MM, 341)
- oᅅrılık** “hırsızlık” vaᅅtı men **oᅅrılık** kıldım erdi “Bir zamanlar ben hırsızlık
yapmışım.” (NF, 226-1)
- pārsālık** < Far. pārsā+T.+lık “dindarlık” ol taᅅı **pārsālık** birle ‘ömrünü keçür erdi
“O da dindarlıkla ömrünü geçirirdi.” (NF, 127-17)
- sökellik** “hastalık” uçmağda **sökellik** bolmağay “Cennette hastalık olmayacak.”
(NF, 65-14)
- suwsalık** “susuzluk” kim kim ol ᅅavzdın bir ᅅata iᅅer bolsa aᅅgar hēᅅ **suwsalık**
kelmeᅅey “Kim ki o havuzdan bir kez iᅅse, ona hiᅅ susuzluk
gelmeyecek.” (NF, 62-9)
- tanuᅅluk** “tanıklık” men **tanuᅅluk** bēür-men kim muᅅammed taᅅrı te‘ālānıᅅg ᅅaᅅ
resūlı turur “Ben tanıklık ederim ki Muhammet yüce Tanrı’nın gerᅅek
peygamberidir.” (NF, 45-15)
- tapuzluk** “kuraklık” ᅅaᅅan kim hābil ᅅanı yerke tegdi erse yerlernıᅅg ba‘zısında
tapuzluk zāhir boldı “Ne zaman ki Habil’in kanı yere düştü, bazı
yerlerde kuraklık ortaya ᅅıktı.” (NF, 338-5)
- tüzlük** “eşitlik” eᅅer ᅅatunlar ara **tüzlük** kılu bilmese bir ᅅatunᅅa ᅅanā‘at kılmāᅅ
kerek “Eᅅer hanımlar arasında eşitlik kılamazsa bir hanımla yetinmek

gerekir.” (NF, 192-15)

uluğluk “büyüklük” ağ kuşlar turur **uluğlukı** karluğaç endâzasınca “(Onlar) büyüklüğü kırlangiç kadar olan beyaz kuşlardır.” (NF, 42-17)

ustâhlık < Far. ustâh+T.+lık “küstahlık” mundağ **ustâhlık** neteg kıldım “Böyle küstahlığı nasıl yaptım ?” (NF, 192-1)

uzunluk “uzunluk” ol tahtnıñ **uzunlukı** yüz yıgaç erdi “O tahtın uzunluğu altı yüz kilometreydi.” (NF, 209-12)

üküşlük “çokluk” kollarına i’timâd kıldı çerig **üküşlükine** baktılar “Ordularına güvendi, askerın çokluğuna baktılar.” (NF, 72-14)

zîreklık < Far. zîrek+T.+lık “zekilik” **zîreklıkı** andın zâyil bolur “Zekiliği ondan dolayı elden gider.” (NF, 199-3)

2.2.1.22.2. Sosyal bir konumu ya da belli bir makamı ifade eden isimler yapar.

atalık “babalık” yüzümni körüp **atalık** şefkati tepreşip bıçak tutmağda taķşır bolmasun “Yüzümü görüp babalık şefkati depreşerek bıçak tutmakta kusur etmesin (zorlanmasın).” (KE, 51v-2)

bêglik “beylik” abū bekr oğlını mısırka **bêglikke** ıda bêrdi “Ebu Bekir oğlunu Mısır’a beylik yapması için gönderdi.” (NF, 133-6)

cüftlük < Far. cüft+T.+lük “eşlik” sen tağı özünđni anđa nikâhka **cüftlükke** bêrdinđ-mü “Sen de kendini ona nikâhlı eş olarak verdin mi?” (NF, 205-9)

imâmatlık < Ar. imâmat+T.+lık “imanlık” peygâmbar ‘as minberke aşip huţba oğıdı tağı minberdin tüşüp **imâmatlık** kıldı “Peygamber as, minbere çıkıp hutbe okudu ve minberden inip imamlık etti.” (NF, 24-15)

kāzılık < Ar. +kāzī+T.+lık “kadılık” men **kāzılığa** lâyıq ermez-men “Ben kadılığa lâyıq değilim.” (NF, 196-5)

peygāambarlık < Far. peygāambar+T.+lık “peygamberlik” yā muḥammed eger sūsmār sening **peygāambarlığına** tanıklık bërse men saᅅga inanur-men “Ey Muhammet, eęer kertenkele senin peygamberliğine tanıklık ederse, ben sana inanırım.” (NF, 35-11)

2.2.1.22.3. İçin anlamı veren isimler yapar:

kefenlik < Ar. kefen+T.+lik “kefenlik” yükündin **kefenlik** böz çıkardı taķı keltürdi “Yükünden kefenlik bez çıkardı ve getirdi.” (NF, 131-10)

ķurbānlık < Ar. ķurbān+T.+lık “kurbanlık” toķuzunçı **ķurbānlık** etini yemek “Dokuzuncusu kurbanlık etini yemektir.” (KE, 194v-18)

öküzlük “öküzlük” tört қоş **öküzlük** yërmi sarāy ķıldürdi “Dört çift öküzlük yeri saray yaptırdı.” (KE, 124r-21)

satlık “satılık” sizlerde et yā ḥurmā **satlık** bar-mu “Sizde, satılık et ya da hurma var mı?” (NF, 22-1)

tanğrılık “Tanrılık” imām ol ‘azizni **tanğrılık** dōst tutmuş erdi “İmam o azizi Tanrı için dost tutmuştu.” (NF, 223-9)

tonluk “elbiselik” her yılda saᅅga ekki miᅅğ **tonluk** bereliᅅğ “Her yıl sana iki bin elbiselik verelim.” (NF, 144-13)

2.2.1.22.4. Somut isimler yapar.

aşlık “buğday” yër yüzinde **aşlık** tarıgu yër ķalmadı “Yeryüzünde buğday ekecek yer kalmadı.” (KE, 23r-7)

- tüñglük** “pencere” ol arada bir kuş ewke **tüñglük**din uçup kirdi “O arada bir kuş pencereden uçarak eve girdi.” (NF, 43-6)
- urluq** “tohum” zinā **urluqı** şehvet birle nazār kılmāq turur “Zinanın tohumu şehvetle bakmaktır.” (NF, 350-12)
- yüzlük** “örtü, peçe” **yüzlük** örtüñdi “Örtü (peçe) örtüñdü.” (ME, 234-7)

2.2.1.22.5. Mekân bildiren isimler yapar.

- çeceklik** “çiçeklik, çiçek bahçesi” bu mundağ **çeceklikde** köñglüm bu kün seniñ birle bolup avunmaq tiler “Böyle bir çiçek bahçesinde göñlüm bugün seninle olup eğlenmek ister.” (KE, 80r-13)

2.2.1.22.6. İsimlerden süre bildiren sıfatlar yapar.

- aylık** “aylık” zeliḥāniñ ṭalḥām atlığ karabaşı bar erdi ve anıñ dört **aylık** oğlı bar erdi “Zeliha’nın Talham adlı kölesi vardı ve onun dört aylık oğlu vardı.” (KE, 84r-13)
- künlük** “günlük” üç **künlük** yer barmış erdiler “Üç günlük mesafe gitmişlerdi.” (NF, 133-7)
- yıllık** “yıllık” uşmaḥniñ ḥoş kokusu beş yüz **yıllık** yerdin mü’minler yüziñge teggey “Cennetin hoş kokusu beş yüz yıllık mesafeden inananların yüzüne deḡecek.” (NF, 289-14)

2.2.1.22.7. Meslek ve uğraş bildiren isimler yapar.

- altuncılık** “altıncılık” mevliḥ kudreti birle qārūn yēti tün kün **altuncılık** kıldı “Tanrı’nın gücüyle Karun yedi gece ve gündüz altıncılık yaptı.” (KE, 124r-17)

seyyāhlık < Ar. seyyāh+T.+lık “gezginlik” seyyāhlık kılığın “Gezginlik et!” (ME, 262-11)

yumuşçılık “işçilik” münü edgü tutğil têmeekte murādı **yumuşçılıkı** ermes erdi “‘Bunu iyice tut!’ demekteki muradı (onun) işçiliği değildi.” (KE, 187v-14)

2.2.1.22.8. Belirli bir vakti veya dönemi ifade eden isimler yapar.

kéçelik “gecelik, akşamlık” yūsufnıñ kuşluk aşığa kırk minğ altun harc bolur erdi **kéçelik** aşığa hem andağuk “Yusuf’un kuşluk yemeğine (sabah kahvaltısına) kırk bin altın harcanırdı, akşam yemeğine de bir o kadar...” (KE, 102v-3)

kuşluk “kuşluk vakti” **kuşluk** vaktında cādülük kıldılar “Kuşluk vaktinde büyücülük yaptılar.” (KE, 113r-21)

nāresīdelik < Far. nāresīde+T+lik “çocukluk çağı” hadīcadın razhā ‘Abdullāh atlığ oğul boldı taķı **nāresīdelik** hālında vefāt boldı “Hatice’den razha Abdullah adlı oğlu oldu ve çocukluk çağında vefat etti.” (NF, 62-12,13)

2.2.1.22.9. Hastalık adı yapar.

alalık “cūzzam” bir niçesi **alalıkğa** nisbet kıldılar “Birçoğu, cūzzama benzettiler.” (KE, 119v-21)

tutağlık “sara” ne ‘illetinğ bar **tutağlık** mu-sen “Ne hastalığın var, saralı mısın ?” (KE, 96r-6)

2.2.1.22.10. Organ adı yapar.

uyluk “uyluk” ya’kūbnıñ **uyluk** tamurı ağrıdı “Yakup’un uyluk damarı ağrıdı.” (KE, 61v-18)

2.2.1.22.11. Bir gruba ait olma bildiren isimler yapar.

munāfıklık < Ar. munāfık+T.+lık “münafıklık” muhliş bolmuşdın song hēç munāfıklık kılmadım “Dost olduktan sonra hiç münafıklık etmedim.” (NF, 48-15)

musulmānlık < Ar. musulmān+T.+lık “Müslümanlık” **musulmānlık** şehrinde kimerse bir işni kılsa taķı ol iş şerī‘atdın taş bolsa ol kılgan ma‘zūr bolmaz “Müslümanlık şehrinde bir kimse şeriatın dışında bir iş yapsa, o işi yapan özür sahibi olamaz.” (NF, 224-7)

tamuğlık “cehennemlik” bu ādam oğlınıñ uçmaħlık bolmaķını taķı **tamuğlık** bolmaķını kimerse bilmez “Bu ādemoğlunun cennetlik mi cehennemlik mi olacağını kimse bilmez.” (NF, 204-2)

uçmaħlık “cennetlik” bu ādam oğlınıñ **uçmaħlık** bolmaķını taķı **tamuğlık** bolmaķını kimerse bilmez “Bu ādemoğlunun cennetlik mi cehennemlik mi olacağını da kimse bilmez.” (NF, 204-2)

2.2.1.22.12. İsimlerden, zarf olarak kullanılan kelimeleri türetir.

neteglik “nitelik, keyfiyet” haķ te‘ālāniñ zātı bar velikin zātıñga keyfiyet **neteglik** aymaķ revā bolmaz “Yüce Tanrı’nın kendisi vardır, lâkin kendisine vasıf, nitelik söylemek uygun düşmez.” (NF, 60-7)

teñglik “kadar” eki yay endāzesince **teñglik** mevlīniñ ‘azameti ve celāletiga yavuştı “Tanrı’nın büyüklüğü ve yüceliğine iki yay miktarı kadar yaklaştı.” (KE, 211v-2)

2.2.1.22.13. Bazen, olumlu sıfat yapma ekinin fonksiyonunda kullanılarak sıfatlar türetir.

- bağlık** “bağlı, kapalı” ilâhi uşbu **bağlık** yolum açğıl “İlâhî, bu bağli (kapalı) yolumu aç !” (HŞ, 3970)
- kutluk** “kutlu” **kutluk** dîdârın köreling **kutluk** tilindin söz işiteling “Kutlu yüzünü görelim; kutlu dilinden söz işitelim.” (KE, 214v-8;9)
- tekebbürlük** < Ar. tekebbür+T.+lük “büyüklenen, kendini beğenmiş” yığğandın yığılmas **tekebbürlük** er “Büyüklenen kişi yasaklanmış şeylerden geri durmaz.” (MM, 59)
- uruğluk** “soylu” bir edğü **uruğluk** kimerse meni öltürgeli ündese icâbet kılğaymen “İyi soylu bir kimse beni öldürmek için çağırsa, ona uyarım.” (KE, 227v-14)
- yağınlık** “yağmurlu” kara bulut **yağınlık** bolur tęp anı koldı “Kara bulut yağmurlu olur diye onu istedi.” (KE, 30r-11)
- 2.2.1.22.14.** +IİK / +IUK eki bazı kelimelerde –mAK fiilden isim yapma ekinden sonra gelerek, Türkiye Türkçesinde kullanılmayan bir şekli ortaya çıkarır.
- bilmeklik** “bilme” mening tilekimge aning **bilmeklik** yeter “Benim dileğimi onun bilmesi yeter.” (KE, 42r-6)
- buluşmaıklık** “buluşma” biter köp iş **buluşmaıklık** bile çın “Çok işler buluşmayla doğru biter.” (HŞ, 620)
- kizlemeklik** “gizleme, gizlemek” kiling söz **kizlemeklik**diñ kiçeling “Gelin söz gizlemekten vazgeçelim.” (HŞ, 625)
- timeklik** “demek” bir allah öngin yok **timeklik** bolur “Bir Allah, başkası yok demektir.” (MM, 17)

tükenmeklik “tükenmeye” **tükenmeklikke** hak kıldı ‘inâyet “Tanrı tükenmeye (tükenmesine) yardım etti.” (M, 143)

2.2.1.22.15. Ek, bir kelimedede isim hâl ekinden sonra kalıplaşmış olarak gelir.

kündelik “gündelik” **kündelik** kıldı tonrı “Elbiseyi gündelik yaptı.” (ME, 178-1)

2.2.1.22.16. Genellikle büyük ünlü uyumuna tâbi olmakla birlikte, ince ünlülü bazı yabancı kelimelere ekin kalın sıradan geldiği görülür:¹⁶⁹

kâfirlik < Ar. kâfir+T.+lık “kâfirlik” **kâfirlik** birle bardım erdi musulmân bolup keldim “Kâfir olarak varmışım; Müslüman olup geldim.” (NF, 64-4)

kâhillik < Ar. kâhil+T.+lık “tembellik” bu üç ma’ni bar üçün şahâbalar **kâhillik** kıldılar “Sahabeler, bu üç sebepten dolayı tembellik ettiler.” (NF, 31-12)

şādîlik < Far. şādî+T.+lık “mutluluk” konuklarını üküş keltürseler **şādîlik** artar erdi “konuklarını çok getirtiler, mutluluğu artardı.” (NF, 211-17)

zārîlik < Far. zārî+T.+lık “feryat, figan” **zārîlik** kıldı erse cebre³il as nâzil boldı “Feryat ve figan ettiğinde Cebrail geldi.” (NF, 72-16)

2.2.1.22.17. Ek, bazı yabancı kelimelerde küçük ünlü uyumunu da bozmaktadır.

ğarîbluk < Ar. ğarîb+T.+luk “gurbet” bizim şohbatımızda bolmak üçün **ğarîbluknı** ihtiyâr kılıp keldiler “Bizim sohbetimizde olmak için gurbeti seçerek geldiler.” (NF, 27-3)

imāmluk <Ar. imām+T.+luk “imamlık” yâ muhammed sen **imāmluk** kılğıl biz cümle sanğa iktidâ kılalınğ “Ey Muhammet, sen imamlık et; biz hepimiz sana uyalım !” (NF, 53-6)

¹⁶⁹ bk. Kemal Erarlan, “Doğu Türkçesinde Ek Uyumsuzluğuna Dâir”, TDED, C. XVIII, 1970, s. 113-124.

ḥarāmluḡ < Ar. ḥarām+T.+luḡ “haramlık” **ḥarāmluḡ** birle bolsa nè fāyida ḳılḡay
“Haramlık ile (haram yoldan) olursa ne fayda verir ?” (NF, 205-14)

tevażzu‘luḡ < Ar. tevażzu‘+T.+luḡ “alçak gönüllülük” mende küwengü nerse yok tēp
tevażzu‘luḡ ḳıldı “‘Bende övünecek bir şey yok’ diye alçak gönüllülük
etti.” (KE, 6r-19)

za‘ifluḡ < Ar. za‘if+T.+luḡ “güçsüzlük” ḥaḡ tvt anıḡ **za‘ifluḡıḡa** raḡmat ḳıldı
“Tanrı tvt, onun güçsüzlüğüne merhamet etti.” (NF, 161-2,3)

2.2.1.22.18. Yabancı kelimeler dışında, birkaç Türkçe kelime de ünlü uyumlarını bozabilmektedir.

2.2.1.22.18.1. Bir örnekte büyük ünlü uyumunu bozmaktadır.

ḳawurtlük “heybet” men me ḥuneyn künde çerig **ḳawurtlükıḡe** ḥoşlanıp mübtelā
boldum “Ben de Huneyn’de askerın heybetinden ḥoşlanıp tutuldum.”
(KE, 232r-3)

2.2.1.22.18.2. Birkaç örnekte de küçük ünlü uyumunu bozmaktadır.

sewinçlük “sevinç” ḳaçan mun-tig **sewinçlük** tünı kilḡey “Ne zaman bunun gibi bir
sevinç gecesi gelecek?” (HŞ, 1505)

ulamluḡ “devamlılık” **ulamluḡ** ḳıldı anıḡ üze “Onun üzerine devamlılık ḳıldı.”
(ME, 111-2)

2.2.1.22.19. Ek, bazen sonundaki *ḳ, k* ünsüzü sedahlāşarak +luḡ, +lig şeklinde kullanılır.

cevān-merdlıḡ < Far. cevān-merd+T.+luḡ “yiḡitlik, mertlik” **cevān-merdlıḡ** mülki erdi
“Yiḡitlik, mertlik mülküydü.” (KE, 110v-19)

- haklıg** < Ar. hak+T.+lıg “gerçeklik” manğa muhammed dîniniñ **haklıgı** zâhir boldı “Bana Muhammet’in dininin gerçekliğı aşikâr oldu.” (NF, 163-11)
- tamuğluğ** “cehennemlik” ‘alîni öltürür bolsam ebedî **tamuğluğ** bolğay-men “Ali’yi öldürürsem ebediyen cehennemlik olacağım.” (NF, 152-11)
- tatlıgıg** “tatlılık” bu tesbîhniñ halâvatı ya’nî **tatlıgıgı** ibrahîm peygambarnıñ könglinge eşer kıldı “Bu tespihin hoşluğı, yani tatlılığı İbrahim peygamberin gönlüne tesir etti.” (NF, 212-3)
- uçtmağlıg** “cennetlik” ey za’îfa ne bildiñg oğluñg **uçtmağlıg** bolğanını “Ey kadın, oğlunun cennetlik olduğunu nereden bildin ?” (NF, 382-7)

2.2.1.23. +mtul

Bir örnekte görülen ek, renk ismine gelerek bir nesnede o rengin bir miktar bulunduğunu belirten isim yapmıştır. Türkiye Türkçesindeki +msI / +msU ve +mtırak ekleriyle benzeşen fonksiyona sahiptir. Harezmi Türkçesinde +msI / +msU; +mtırak ekleri bulunmamaktadır.

+mtul eki Harezmi Türkçesinde şu örnekte görülür:

- karamtul** “karamsı, siyahımsı” bu inekniñg rengi sarıg turur velikin **karamtul** sarıg turur “Bu ineğin rengi sarıdır; lâkin karamsı (siyahımsı) sarıdır.” (NF, 340-14)

2.2.1.24. +nç, +nçi

Sayı isimlerine gelerek onlardan sıra bildiren sayı sıfatları türeten ek, Eski Türkçe, Harezmi Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde kullanılır. Eski Türkçede +nç olan ek, Harezmi Türkçesinde +nç ve iyelik eki kalıplaşması sonucu +nçi biçiminde karışık olarak kullanılmıştır. Ek, bu şeklinin üzerine de iyelik eki alabilir. Harezmi Türkçesinde ekin yardımcı ünlüsü hem düz, hem de yuvarlak şekilli olarak düzensiz biçimde

görülmekte; ancak, kalın ünlülü kelimelerde hep düz gelmektedir. Burada dikkati çeken bir husus, kalın-yuvarlak ünlülü kelimelere yardımcı ünlünün kalın-düz şekilde gelerek küçük ünlü uyumu kuralını bozmasıdır. Türkiye Türkçesinde ise ekin sedasız olan “ç” ünsüzü sedalılaştırarak “c” ye dönüşmüş; sonundaki ünlüsü ile yardımcı ünlüsü de büyük ve küçük ünlü uyumlarına bağlanarak ek, +(ı)ncı, +(i)nci, +(u)ncu, +(ü)ncü şeklini almıştır. Ayrıca Türkiye Türkçesinde “kaç” ve “son” gibi kelimelere de getirilebilen ekin Harezmi Türkçesinde böyle bir kullanışına rastlanmamıştır.

Ergin, bu ekin Türkçede eskiden beri işlek olarak sayı isimleri yapmakta kullanıldığını; fonksiyonunun asıl sayı isimlerinden sıra, derece ifade eden sayı isimleri yapmak olduğunu; sayılar dışında “sonuncu” kelimesinde de bulunduğunu söyleyerek; ekin, ünlüyle biten sayı isimlerine doğrudan; ünsüzle biten sayı isimlerine ise yardımcı ünlüyle bağlandığını belirtir.¹⁷⁰ Ergin, ekte meydana gelen fonomorfolojik değişiklikleri ise şu sözlerle açıklar: “Türkçenin uzun tarihi boyunca bu ekte mühim değişiklikler olmuştur. Ek aslından sadece –nç şeklinde olup *ikinci* dışında diğer sayı isimleri bu ekle yapılırdı: *bir-i-nç, iki-nti, üç-ü-nç, dört-ü-nç, beş-i-nç, altı-nç* gibi. Yalnız *birinç* yerine önce ve daha çok, sayıdan yapılmayan bir kelime, *baştınkı* “baştaki, önceki, evvelki, birinci” kelimesi kullanılırdı. Eski Türkçede sonradan *ikinç* şekli de ortaya çıkmıştır. Eski Türkçeden sonra –nç ekinin sonuna bir *i* eklenmiş ve ek Batı Türkçesine böylece –nçi şeklinde geçmiştir.”¹⁷¹

Banguoğlu, eki “Sıra Sayı Sıfatları” başlığı altında inceleyerek, asıl sayı sıfatlarına –inci eki getirilerek *sıra sayı sıfatları* yapıldığını; Eski Türkçede –inç şeklinde görülen ekin daha sonra iyelik ekiyle uzatıldığını belirtir.¹⁷²

Korkmaz ise, ekin sayı adlarından sıra sayı sıfatları türeten çok işlek bir ek olduğunu bildirir ve “*birinci, üçüncü, beşinci, onuncu, yirminci, yüzüncü, bininci*” örneklerini verir.¹⁷³

Gabain eke “Sıra Sayıları” başlığında yer vererek; eki şu örneklerde gösterir: *altınç* “altıncı”, *baştınkı* “(baştaki) birinci”, *bir yigirmiş* “on birinci”, *beşinç* “beşinci”, *ikinti*

¹⁷⁰ Ergin, Türk ..., s. 159.

¹⁷¹ Ergin, Türk ..., s. 159-160.

¹⁷² Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 354.

¹⁷³ Korkmaz, Türkiye ..., s. 61.

“ikinci”, *onunç* “onuncu”, *sekizinç* “sekizinci”, *toğuzunç* “dokuzuncu”, *törtünç* “dördüncü”, *üçünç* “üçüncü”, *yitinç* “yedinci”.¹⁷⁴

Tekin de eki “Sıra Sayıları” başlığında alır ve *bir yegirmineç* “on birinci”, *bişineç* “beşinci”, *ekin ekinti* “ikinci”, *ilki* “birinci”, *onunç* “onuncu”, *sekizinç* “sekizinci”, *toğuzunç* “dokuzuncu”, *törtünç* “dördüncü”, *üçünç* “üçüncü”, *yetinç* “yedinci” kelimeleriyle örneklendirir.¹⁷⁵

Hacıeminoğlu eke “Sıra Sayı Sıfatları (İsimleri)” başlığında yer vererek şu izahı yapar: “Asıl sayı isimleri üzerine getirilen +inç, +inçi; +ünç, +ünçü ekleri ile yapılmaktadırlar. Cümle içerisinde niteledikleri isimlerin sırasını ifade etmektedirler.”¹⁷⁶

Harezmi Türkçesine ait metinlerde +nç / +nçi ekinin kullanım örnekleri şunlardır:

altınç “altıncı” **altınç** faşl “Altıncı bölüm.” (NF, 36-2)

bêşineç ~ bêşineçi “beşinci” **bêşineç** faşl “Beşinci bölüm.” (NF, 27-5)

bêşineçisi ol kim âdem oğlu kayu yerde ölerini tağı kimerse bilmez
“Beşincisi odur ki, insanoğlunun nerede öleceğini de kimse bilemez.”

(NF, 234-10)

ekinç ~ ekinçi ~ ekinçi “ikinci” yana peygâmbar ‘as **ekinç** kıta tekbir kılıp urmuş
erdi “Yine Peygamber as, ikinci defa tekbir getirip vurmıştu.” (NF, 30-6)

ekinçi mundağ iş kılmagay-men “İkinci defa böyle iş yapmayacağım.”
(NF, 219-3)

Şu örnekte “eki” kelimesinin ünsüzünün ikizleştiği ve “ekki” şekline dönüştüğü görülmektedir:

¹⁷⁴ Gabain, Eski ..., s. 75.

¹⁷⁵ Tekin, Orhon ..., s. 132.

¹⁷⁶ Hacıeminoğlu, Karahanlı ..., s. 62.

yana peygāambar ‘as **ekkinçi** kıata sağdı “Yine Peygamber as ikinci defa sağdı.” (NF, 22-12)

onınç “onuncu” **onınç** faşl “Onuncu bölüm.” (NF, 219-7)

Aşğıdaki iki örnekte “sekiz” ve “toğuz” sayı isimlerinin sonundaki “z” ünsüzü sedasızlaşarak “s” ye dönüşmüştür.

seksinç “sekizinci” **seksinç** faşl “Sekizinci bölüm.” (NF, 60-14)

toğsınç “dokuzuncu” **toğsınç** faşl “Dokuzuncu bölüm.” (NF, 68-13)

törtinç ~ törtinçi ~ törtünç ~ törtünçi “dördüncü” **törtinç** faşl “Dördüncü bölüm.” (NF, 18-13)

törtünçi faşl “Dördüncü bölüm.” (NF, 137-7)

Şu iki örnekte “tört” sayı ismine gelen ekin yardımcı ünlüsü küçük ünlü uyumuna bağı olarak yuvarlaktır:

destür kıoldı **törtünç** kıat kökke ağdı “İzin istedi, dördüncü kat göğe yükseldi.” (KE, 20r-19)

törtünçisi ādem oğlı erte ne kılgısı tağı ne kıazğangusı turur anı tağı kimerse bilmez “Dördüncüsü, insanoğlunun yarın ne yapacağını ve ne kazanacağını da kimse bilemez.” (NF, 234-10)

üçinç ~ üçinçi ~ üçünç ~ üçünçi “üçüncü” **üçinç** bāb “Üçüncü bölüm.” (NF, 229-3)

üçinçisi fārs mülkiniñ ģarācını yıldın yılka mañga bērsün “Üçüncüsü, Fars memleketinin vergisini yıldan yıla bana versin.” (NF, 175-4)

Aşğıdaki iki örnekte de yardımcı ünlü yuvarlak gelmiştir:

üçünç ‘osmān irdi uwutluğ aķı “Üçüncü, cömert ve hayâli olan Osman idi.” (HŞ, 155)

bu **üçünçi** kişi taķı elgi birle bu yılannı atmuş erdi “Bu üçüncü kişi de eliyle bu yılannı atmıştı.” (NF, 188-15)

yetinç “yedinci” **yetinç** faşl “Yedinci bölüm.” (NF, 52-8)

yigirminç “yirminci” ramazān ayınınğ **yigirminç** kün erdi kim emgeki kaķıg boldı
“Ramazan ayının yirminci günüydü ki sıkıntısı şiddetlendi.” (NF, 154-4)

2.2.1.25. +rAK

Eski Türkçeden beri kullanılan, karşılaştırma ve benzerlik sıfatları türeten ektir. Eski Türkçe ve Harezmi Türkçelerinde işlek olmasına rağmen Türkiye Türkçesinde işlekliliğini yitirerek sadece bazı sıfatlarda kullanılır olmuştur. +rAK eki Eski Türkçe, Harezmi Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde iki şekillidir (+rak, +rek). Türkiye Türkçesinde, eklendiği bazı kelimelerin sonundaki ünsüzün düşmesine sebep olurken (ufak+rak > ufarak, küçük+rek > küçürek gibi) Harezmi Türkçesinde böyle bir özellik görülmemektedir. Ek, Eski Türkçe, Harezmi Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde ünlü uyumlarına baēlı görünmektedir

Ergin +rAK ekinin eskiden beri kullanılan çokluk, fazlalık ifade eden karşılaştırma eki olduğunu; ufa-raķ (< ufaķ+rak), küçü-rek (< küçük+rek), aşıaēı-raķ gibi birkaç örnekte de benzerlik ve gibilik ifade ettiğini kaydeder.¹⁷⁷

Banguoēlu eki, “+rek Sıfatları” başlığı altında inceleyerek Eski Türkçede berkitme sıfatları yaptığını, Türkiye Türkçesinde karşılaştırma anlamını yitirdiğini söyler.¹⁷⁸

Korkmaz, Eski Türkçe ve Eski Anadolu Türkçesinde işlek olarak sıfatlardan karşılaştırma sıfatları türeten +rAK ekinin, Türkiye Türkçesinde canlı işlevinin bir dereceye kadar aşınma ve kaymaya uğramasıyla “oldukça” anlamı veren bazı küçültme

¹⁷⁷ Ergin, Türk ..., s. 163.

¹⁷⁸ Banguoēlu, Türkçenin ..., s. 198.

sıfatlarında bulunduğunu belirtir.¹⁷⁹

Gabain, +rAK ekini “Edatlar ve Edat Benzeri Ekler” başlığında alarak kuvvetlendirme bildirdiğini, tam bir kelime teşkil unsuru olduğunu söylemektedir.¹⁸⁰ Gabain eke ilişkin; *artuğrak* “mükemmel, fevkalâde”, *aşnurak* “daha önce”, *azrakça* “çok az”, *tenğrim*, *alpım*, *bëgrekim* “tanrım, güçlüm, beyim”¹⁸¹, *üküşrek* “çeşitli, pek çok”, *yigrek* “çok iyi, daha iyi” örneklerini verir.¹⁸²

Eckmann bu eki “Sıfatlar” başlığında alarak karşılaştırma bildirdiğini ifade eder ve ekle ilgili şu kelimeleri örnek olarak gösterir: *azrak* “daha az, azıcık”, *bihrek* “daha iyi”, *kiçigrek* “daha küçük”, *köprek* “daha çok”, *savugrak* “daha soğuk”.¹⁸³

Eski Türkçede; *adınısıgrak* “daha başka”, *agırrak* “daha ağır”, *aşnurak* “daha önce”, *erterek* “evvelce”, *küçlügrek* “daha güçlü”, *küçsüzrek* “daha güçsüz”, *öngreerek* “eskiden”, *süzökrek* “daha berrak”, *teriğrek* “daha derin”, *yarokrak* “daha parlak”, *yarprak* “daha sağlam”, *yumşakrak* “daha yumuşak” (OTWF, s. 62-65.) gibi kimi örneklerde de +rAK eki kullanılmaktadır.

Harezmi Türkçesinde +rAK ekinin fonksiyonları ve kullanım örnekleri şunlardır:

2.2.1.25.1. +rAK eki, eklendiği isme çokluk, benzerlik, yakınlık anlamları vererek iki kavram arasında karşılaştırma ilgisi kurar. Eklendiği ismin anlamını bir derece artırarak üstünlük bildiren sıfatlar türetir.

açıgrak “daha acı, daha üzücü” (SAKT, 507b-6)

ağırrak “daha ağır” ol kişinin kulak **ağırrak** bolğay **katıgrak** aygıl “O kişinin kulağı zor işitiyor olabilir; yüksek sesle söyle !” (NF, 88-1)

¹⁷⁹ Korkmaz, Türkiye ..., s. 61.

¹⁸⁰ Gabain, Eski ..., s. 105.

¹⁸¹ Gabain, “bëgrekim” ifadesinin üstünlük derecesinin tercümesinin mümkün olmadığını söyler. Bk. Gabain, Eski ..., s. 105.

¹⁸² Gabain, Eski ..., s. 105.

¹⁸³ Eckmann, Çağatayca ..., s. 78.

- aķraķ** “daha ak” suwı stdin **aķraķ** turur “Suyu stten daha aktır.” (NF, 57-7)
- artuķraķ** “daha fazla” mundın **artuķraķ** sz aysa hem taķı inanur-men “Bundan daha fazla sz de sylerse, inanırım.” (NF, 99-7)
- wekrek** “daha acil, acele” andın taķı **wekrek** içim bar turur “Ondan daha acele içim vardır.” (NF, 436-3)
- ķatıķraķ** “şiddetli” bu nevbette skellikiņizni **ķatıķraķ** krer-men “Bu nbette (sefer) hastalıķınızı daha şiddetli gryorum.” (NF, 34-11)
- ķorkķanraķ** “daha ķok korkan” sizlerde hrmetligleriņiz taņrı ķatında taņrıdın **ķorkķanraķıņız** turur “Tanrı katında sizin değerli olanlarımız, Tanrıdan daha ķok korkanımızdır.” (NF, 51-13)
- kşrek** “ķoęu” **kşreki** bulun bolup tutuldı “Āoęu, tutsak olarak tutuldu.” (Hş, 1785)
- şirinrek** “daha tatlı” **şirinrek** atıdın miņę ķurla tili “Dili, adından bin defa daha tatlı.” (Hş, 1100)
- uluęraķ** “daha byk” ol fillerde **uluęraķ** fil bar erdi maķmd atlığ “O fillerden daha byk, Mahmut adlı bir fil vardı.” (NF, 42-2)
- yaķřıraķ** “daha iyi” muķammed dninge kirsem bolur-mu y taķı kirmesem-m yaķřıraķ hķ bilmez-men “Muhammet’in dinine girsem mi daha iyi olur, girmesem mi; hiķ bilmiyorum.” (NF, 16-8)
- yamanraķ** “daha kt” gr aķtarmaķ şer’an yaman iş turur hşsa peyęambar ‘as’nuņę grını aķtarmaķ taķı **yamanraķ** bolęay “Mezar kazmak şeriata gre kt bir iştir; zellikle de peygamber as’ın mezarını kazmak daha kt bir iş olacaktır.” (NF, 192-3)

2.2.1.25.2. Eklendiği isim bazen cümle içinde zarf görevini üstlenir. Bu zarflar, yer-yön, zaman, nasıllık gibi ifadeleri bünyelerinde barındırırlar.

- burunrak** “daha önce” ol çetükni men **burunrak** ewümdin kéterdim “O kediyi ben daha önce evimden çıkardım.” (NF, 312-12)
- içrerek** “daha içeriden” ol tamuŋni buzğıl taķı **içrerek** kopargıl “O duvarını yık ve daha içeriden inşa et !” (NF, 224-12)
- ķatıgrak** “yüksek (sesle)” ol kişininğ kulaķı ağırırak bolğay **ķatıgrak** ayğıl “O kişinin kulağı zor işitiyor olabilir; yüksek sesle söyle !” (NF, 88-1)
- köprek** “daha çok” ol söğülmiş koyğa aģu sürtti yağrın etinge taķı kōl etinge **köprek** sürtti “O kızartılmış koyunun kürek kemiğinin etine zehir sürdü; kol etine daha çok sürdü.” (NF, 33-11)
- revānrak** < Far. revān+T+rak “çabucak” tapuŋğ üstād iş başlaŋğ **revānrak** “Ustasını bulun; çabucak işe başlayın!” (HŞ, 980)
- üküşrek** “daha çok, çokça” közi aşakķa **üküşrek** bakar “Gözü aşığıya çokça bakar. (Çok mütevazıdır.)” (NF, 23-7)

2.2.1.25.3.+rAK ekinin eklendiği kelime, bulunduğu cümle içinde iki şeyden birini tercih etmeyi bildirir. Yani, birbirleriyle bağlantılı iki kavram, iki nesne arasında hangisinin seçildiğini ve daha önemli görüldüğünü, öncelikli olduğunu belirtir. Bu belirtme sırasında +rAK ekinin eklendiği kelimeyle tercih edilen kelime arasındaki bağ ismin ayrılma hâli ekiyle kurulur.

- artuķrak** “daha (değerli)” uçtmağ manğa tamuğdın **artuķrak** bolğay erdi “Cennet bana cehennemden daha değerli olacaktı.” (NF, 184-15)
- küçlügrek** “daha güçlü” men peygāmbardın **küçlügrek** men tēp kōŋglinge keçdi “‘Ben peygamberden daha güçlüyüm’ diye gönlünden geçirdi.” (NF, 50-

15)

sewüglügrek “daha sevimli” ol kimerselerke kim māl tawar bërmedim ol kimerseler maᅅa **sewüglügrek** turur māl bërgerlerimdin “Kendilerine mal vermediğim kişiler benim için mal verdiklerimden daha sevimlidirler.” (NF, 76-5)

yaᅅsıraᅅ “daha iyi” uçmaᅅdin bir ᅅamᅅı yolu **yaᅅsıraᅅ** turur bu dünyāniᅅ cümle mülkidin “Cennetten bir ᅅamᅅı yolu (ᅅamᅅı kadar yol) bu dünyanın bütün mülkünden daha iyidir.” (NF, 64-2)

yēgrek “daha iyi” medīne ᅅehri medīne ehlinge cümle ᅅehrerldin **yēgrek** turur “Medineliler için Medine ᅅehri bütün ᅅehirlerden daha iyidir.” (NF, 208-3)

2.2.1.25.4. Azlık, küçüklük bildiren sıfatlar +rAK ekini aldıklarında ekin fonksiyonu eklendiᅅi sözcüᅅün anlamını daha da azaltmak, daha da küçültmek olur.

azraᅅ “daha az” medīnedin kelgen enᅅārlarᅅa **azraᅅ** bērdi muᅅācirlarᅅa taᅅı **azraᅅ** bērdi “Medine’den gelen ensarlara da muᅅācirlere de daha az verdi.” (NF, 75-10,11)

kiᅅigrek “daha küçük” ekki aᅅaᅅında ēkki taᅅ bar yasmuᅅdin uluᅅraᅅ taᅅı nuᅅūdtın **kiᅅigrek** “iki ayaᅅında mercimekten daha büyük, nohuttan daha küçük iki taᅅ var.” (NF, 43-1)

tarraᅅ “daha dar, darca” abū sufyaᅅnı bir **tarraᅅ** yerde tutᅅıl “Ebu Sufyan’ı darca (daha dar) bir yerde tut!” (NF, 49-15)

2.2.1.25.5. +rAK eki, eklendiᅅi sözcükte var olan anlamı benzerleri içinde en üstün olarak taşıyanı belirtir. Yani özellik bakımından birbirine benzeyenler arasında o vasfi en çok bulunduranı bildirir. Bu bakımdan sıfatların “en üstünlük” derecesini bildirir.

- delürek** “daha deli (en deli)” bizim karan kabîlasında andın ahmak tağı andın **delürek** kimerse yok “Bizim Karan kabilesinde ondan daha ahmak ve ondan daha deli kimse yok.” (NF, 400-5)
- edgürek** “en iyi” ‘ayalım fâtımanı hâlâyıkların **edgürekinge** cüftlendürgil “Kızım Fatma’yı insanların en iyisiyle evlendir!” (NF, 158-15)
- katıgrağ** “en zor” men tağı belâlarda küçeyreki birle tağı emgeklerde **katıgrağı** birle mübtelâ boldum “Ben de belâların en güçüne ve sıkıntılarının en zoruna tutuldum.” (NF, 214-6)
- kılğanrağ** “daha çok (en çok) yapan, eden” kamuğdın rahmat **kılğanrağ** turur-sen “Sen hepsinden daha çok rahmet edensin.” (NF, 183-4)
- kutluğrağ** “daha kutlu (en kutlu)” yer yüzinde koydın **kutluğrağ** adın tınlıg yok “Yeryüzünde koyundan daha kutlu başka canlı yoktur.” (KE, 13v-12)
- sehlrek** < Ar. sehl+T.+rek “en kolay” hamr içmek **sehlrek** tēp hamr içtiler “Şarap içmek en kolay olanıdır diye şarap içtiler.” (KE, 21v-13)
- sewüglügrek** “daha sevimli (en sevimli)” bu êkki katradın **sewüglügrek** yoğ hağ te‘âlâ hazratında “Yüce Tanrı’nın katında bu iki damladan daha sevimlisi yoktur.” (NF, 69-1)
- yigreğ** “en üstün” kamuğ halkda **yigreki** ‘aşık irür “Bütün insanlar arasında en üstün tutulan (tercih edilen) âşıktır.” (MM, 333)

2.2.1.26. +sA

Birkaç kelimedede görülen bu ek, kanaatimizce +se- +sa-, isimden fiil yapma ekiyle -ğ, -g ~ -k, -k fiilden isim yapma ekinin birleşmesiyle oluşmuş fakat Harezmi Türkçesinde, Oğuzcanın etkisiyle sonundaki ünsüzü düşürerek +sa, +se biçimine dönüşmüştür. Aslında ek, +sak, +sek ekiyle ilişkilidir fakat, sonundaki ünsüz düşmüş olduğundan,

ayrı başlık altına almayı uygun gördük.

Ekin, Harezmi Türkçesindeki örnekleri şunlardır:

- ekse** “eksik” **ekse** bırakmış oğlan “Eksik bırakmış çocuk (oğlan).” (ME, 18-7)
- ölügse**¹⁸⁴ “ölu, ceset” tünle **ölügse** menğizlig yatur-sen “Geceleyn ölu gibi yatarsın.” (NF, 316-1)
- suwsalık** “susuzluk” anlar **suwsalık** birle mubtalā turur ol hamr içmek sebebidin “Onlar, şarap içmekten dolayı susuzluğa müptelâdırlar.” (NF, 367-12)

Aşağıdaki örnekte ek, +*sağ* şekliyle gelmiştir:

- susağlık** “susuzluk” kamuğ kınlarğa tākāt keltürürler feryād kılmaslar ammā açlık **susağlıkğa** feryād kılurlar “Bütün eziyetlere dayanırlar, feryat etmezler ama açlık ve susuzluğa feryat ederler.” (KE, 102r-14)

2.2.1.27. +sAK

Birleşik yapılı olan ek (+sA-K > +sAK), Harezmi Türkçesinde birkaç kelimedede görülür. Ek, Eski Türkçe, Harezmi Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde büyük ünlü uyumuna bağlıdır.

Banguoğlu, ekin birleşik yapıda olduğunu; Eski Türkçeden beri gelmiş olan bazı isimlerde ve sıfatlarda görüldüğünü; ancak bu kelimelerde yoruma ihtiyaç olduğunu söyler.¹⁸⁵

Korkmaz, ekin birleşik yapılı olduğunu vurgulamakla birlikte bu ekle türetilmiş olan sayılı örnekler, tarihî dönemlerdeki türetmelerin uzantıları olduğundan, bu kelimelerin şekil yapısında ve ekin işlevinde değişiklikler olduğunu; bu sebeple çok kez bu

¹⁸⁴ Kelime, Senglâh 86v-7’de “ölu” anlamıyla geçmektedir. bk. Sir Gerard Clauson, Sanglaḥ, A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdî Hân, “E. J. W. Gibb Memorial” Series, London 1960.

¹⁸⁵ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 198-199.

kelimelerin ilk şekillerini bulmanın güç olduğunu belirtir.¹⁸⁶

Gabain, +sak, +sek ekinin yapısının; +sa-, +se- “arzulanma, istek duyma” bildiren isimden fiil yapma ekiyle +-k, -k fiilden isim yapma ekinden oluştuğunu söyler ve *keksek* “kinli, kindar”, *tapuğsak* “hürmetkâr” örneklerini verir.¹⁸⁷

Erdal, eki +sOk başlığında alır ve ekin *bağırsok* “bağırsak”, *sınğarsok* “atın but yanı”, *tanğsok* “hayret verici” gibi isimden türemiş örneklerinin yanında *bilerzök* “bilezik”, *ilersök* “pantolon uçkuru”, *ilgeysök* “çok bilgili” gibi fiilden türemiş örneklerinin de bulunmasından yola çıkarak ekin yapısıyla ilgili kesin bir sonuca varmaz; bu eklerin köken bakımından birbirinden farklı olabileceklerini muhtemel görür.¹⁸⁸

Harezmi Türkçesinde şu örneklerde kullanılır:

- bağırsak** “şefkatli, merhametli” ey yehūdā kamuğdın sen **bağırsak** erding “Ey Yehuda ! Sen hepsinden merhametli idin.” (KE, 70r-5)
- kursak** “kursak” **kursakın** toldurdu kuş “Kuş, kursağını doldurdu.” (ME, 232-7)
- ölügsek** “ölümlü, fâni” dünya ermiş bir **ölügsek** kıymeti yok hiç anıñ “Dünya fâni imiş; onun hiç kıymeti yok.” (KE, 238v-5)
- tapuğsak** “sadık, itaatkâr” mevliğa artuğ **tapuğsak** ‘âbid erdi “Mevlâ’ya çok itaatkâr bir şekilde ibadet eden idi.” (KE, 158r-15)
- yüksek** “yüksek” bir **yüksek** köşk kördüm “Yüksek bir köşk gördüm.” (NF, 164-17)

2.2.1.28. +sI

Eklendiği kelimedede kökün anlamıyla ilişkili benzerlik, gibilik anlamları oluşturan ya da o anlamı pekiştiren +sI eki, Harezmi Türkçesinde fazla işlek değildir. Eski Türkçe +sığ,

¹⁸⁶ Korkmaz, Türkiye ..., s. 61.

¹⁸⁷ Gabain, Eski ..., s. 48.

¹⁸⁸ Erdal, Old ....., s. 157-158.

+sig (nadiren +suğ, +süg) şeklinde olan ek, Harezmi Türkçesine ait metinlerde, son ünsüzü *g*, *ğ* düşmüş olarak +sı, +si şeklindedir. Türkiye Türkçesinde ise ünlü uyumlarına bağlı olarak +sı, +si, +su, +sü biçiminde dört şekillidir. Ekin Harezmi Türkçesindeki görünümü Oğuzcanın bir etkisi sayılabilir.

Ergin, bu ekin Türkiye Türkçesinde ancak bir iki kelimedede görülen benzerlik ve gibilik ifade etme eki olduğunu söyler.¹⁸⁹ Ekin yapısıyla ilgili olarak da Eski Türkçede mana ve şekil bakımından buna benzeyen bir *-sığ*, *-sig* eki olduğunu; Batı Türkçesindeki *-si*, *-si* ekinin *-g* ve *-ğ*'nin düşmesiyle bu *-sığ*, *-sig*'den gelmiş olduğu açıklamasını yapar.¹⁹⁰

Banguoğlu, ekin yapısı ve kullanımıyla ilgili şunları söyler: “Eski Türkçeden beri isimden *-si*- benzerlik fiilleri düşmeli *-ig* ekiyle benzerlik sıfatları yapmışlardır (*yag-sı-g suw-sı-g*). Bir birleşik olarak *-sig* ekinin doğrudan doğruya isimlerden benzetme sıfatları yaptığını da Kâşgarlı haber vermektedir (*oglansıg ersig begsig*). Yine ona göre daha Eski Oğuzcada ekin son damak sesi düşmüş bulunuyor (*tebretıgsı, tawratıgsı*).”¹⁹¹ Banguoğlu bu görüşlerine ek olarak *-si* ekinin dilimizde az işlek fakat canlılığını koruyan benzerlik sıfatları yapma eki olduğunu; renk ve tat sıfatları alanında yerini kendi birleşigi ve genç rakibi olan *-imsi* ekine bıraktığını da belirtir.¹⁹²

Korkmaz da, Ergin ve Banguoğlu gibi ekin birleşik yapılı *+sıg* ekinin tarihî gelişme sürecinden geçmiş kalıntısı durumunda olduğunu söyler¹⁹³ ve ekin isimlerden “benzerlik, yakınlık, andırma” gösteren sıfatlar türettiğini bildirir.¹⁹⁴

Gabain *+sıg*, *+sig* ekini “İsimden Sıfat Yapan Ekler” başlığı altında inceleyerek; *gibi*, *benzer* anlamlarında kelimeler yaptığını ve tali şeklinin *+çıg*, *+çig* olduğunu söyler.¹⁹⁵ *+sıg*, *+sig* ekinin *+ç*'li bir kelimeye *-çsıg*, *-çsig*'i *-çıg*, *-çig*'e dönüşmüş olarak geldiğini, *küsenç+sig* > *küsençig*, *korkınç+sig* > *korkınçig* örnekleriyle açıklar.¹⁹⁶

¹⁸⁹ Ergin, Türk ..., s. 161.

¹⁹⁰ Ergin, Türk ..., s. 162.

¹⁹¹ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 199.

¹⁹² Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 199.

¹⁹³ Korkmaz, Türkiye ..., s. 62.

¹⁹⁴ Korkmaz, Türkiye ..., s. 63.

¹⁹⁵ Gabain, Eski ..., s. 48.

¹⁹⁶ Gabain, Eski ..., s. 48.

Kononov, *-sıg* *-sig* ekinin benzetme bildirdiğini, ç’li şeklinin ses değişikliği sonucunda ortaya çıktığını (*-çş-* > *-çç-* > *-ç-*) belirterek şu örnekleri verir: *korķınç+sıg* > *korķınççıg* > *korķınçig* “korkunç”, *küsenç+sıg* > *küsenççıg* > *küsençig* “istenilen”.¹⁹⁷

Brockelmann, *+sıg* *+sig* ekinin *sıg* “uygun gelmek, yakışmak, girmek” fiilinin ekleşmesi sonucu ortaya çıktığını ve “bir şeye uygun olan” anlamında önce sıfatlar, daha sonra da isimler türeten bir ek hâline geldiğini şu örnekleri vererek belirtir: *arsık* “aldanma, aldatma”, *begsig* “beye yakışır, kibar”, *ersig* “ergin, baliğ”, *ķanķsık ata* “öksüzler babası”, *körürsig* “basiretli”, *ķulsıg* “köle gibi”, *kün batsıg* “batı”, *kün toķsuğ* “doğu”, *susık* “kova”, *tanķsık* “harika, mükemmel”, *tekrārısık* “tekrarlanmış”, *tüpiksıg* “yuvarlak”, *tüsıg* “renkli”, *uluğsıg* “cesur”, *yasıg* “okluk”, *yatsıg* “uyku vakti”, *yıparsıg* “misk kokulu”¹⁹⁸ Eraslan, Brockelmann’ın bu görüşlerinin birçok yönden hatalı olduğunu; yapı ve fonksiyonları ayrı olan ekleri birbirine karıştırdığını söyler.¹⁹⁹

Hacıeminoğlu, ekin Eski Türkçede *-çig*, *-çig* şeklinin de bulunduğunu; isimlerin üzerine gelerek “benzer, gibi” anlamında fonksiyon icra ettiğini bildirir.²⁰⁰

Tekin, *+sıg*, *+sig* ekinin benzerlik sıfatları türettiğini söyler ve *yılsıg* “refah içinde, müreffeh, zengin, mutlu” örneğini verir.²⁰¹

Eski Türkçe döneminde; *barsıg* “var gibi”, *çinsıg* “doğru gibi”, *ersig* “erkek gibi”, *titıgsıg* “balçık gibi, kil gibi”, *uluğsıg* “büyük gibi”, *yıparsıg* “koku gibi” (OTWF, s. 71-72) gibi örneklerde bu ek görölmektedir.

Harezmi Türkçesinde ekin fonksiyonları ve kullanım özellikleri şunlardır:

2.2.1.28.1. Eklendiği kelimedeki kökün anlamıyla ilişkili olarak “gibilik, benzerlik” bildiren sıfatlar ve zarflar yapar.

ağırsı “ağırca” bu yanđlıđ köb **ağırsı** nāz bile / řirīni ilttiler ‘izāz birle “Şirin’i

¹⁹⁷ bk. Eraslan, “+sı ...”, s. 49.

¹⁹⁸ bk. Eraslan, “+sı ...”, s. 49-50.

¹⁹⁹ bk. Eraslan, “+sı ...”, s. 50.

²⁰⁰ Hacıeminoğlu, Karahanlı ..., s. 15.

²⁰¹ Tekin, Orhon ..., s. 84.

bunun gibi çok değerlice (fazla değer vererek) nazla, saygı göstererek gönderdiler.” (HŞ, 4095)

tügsi “tüy gibi, hafifmeşrep” **tügsi** boldı “Tüy gibi oldu. (Hafifleşti.)” (ME, 167-5)

2.2.1.28.2. Eklendiği kelime kökünü anlamını pekiştirmek suretiyle “gibilik” anlamında isimler türetir.

artuqsı “nafile” mu'min **artuqsı** namâzlar üküş kılmak kerek “İnananların nafile namazları çok kılması gerekir.” (NF, 248-12)

artuqsı “çok, fazladan” **artuqsı** ton keydi ‘avrat “Kadın, çok elbise giydi.” (fazladan elbise giydi.) (ME, 166-1)

2.2.1.29. +suk

Gabain'e göre seyrek olarak *bağarsuk* “bağırsak”, *tanğsuk* “fevkalâde, hayrete değer olma” kelimelerinde kullanılan ek²⁰², Harezmi Türkçesinde yalnızca *tanğsuk* kelimesinde görülmektedir:

tanğsuk “şaşılacak, acayip, tuhaf” idiniñ munça **tanğsuk** işleri bar “Tanrı'nın bu kadar şaşılacak işleri var.” (HŞ, 530)

Şu örnekte kelime başındaki *t*'nin *d* olması, Oğuzcanın Harezmi Türkçesi üzerindeki etkisini de gösterir: **danğsuk** söz sözledi “Acayip (tuhaf) söz söyledi.” (ME, 5-4)

2.2.1.30. +sIz, +sUz

Eki Türkçeden beri çok işlek olarak kullanılan olumsuz sıfat yapma ekidir. Ergin²⁰³,

²⁰² Gabain, Eski ..., s. 45.

²⁰³ Ergin, Türk ..., s. 151-152.

Banguoğlu²⁰⁴ ve Korkmaz²⁰⁵, bu ekin, olumlu sıfat yapma eki olan +IIG / + IUG'un olumsuzu olduğunu belirtirler.

Ergin +sIz / +sUz ekinin bir nesnede bir şeyin bulunmadığını ifade ettiğini; isimlerden hem sıfat, hem de isim olarak kullanılan vasıf isimleri yaptığını; isimlerde olumsuzluk ifade eden tek ek olduğunu söyler.²⁰⁶

Gabain, ekin yokluk bildirdiğini ve ekseriya sıfat yaptığını söyleyerek; ekle ilgili *körksüz* “çirkinlik”, *ögsüz* “öksüz” gibi örnekleri verir.²⁰⁷

Tekin, Orhon Türkçesinde yokluk sıfatları türettiğini belirttiği eki şu kelimelerle örneklendirir: *aşsız* “yiyeceksiz, yemeksiz”, *buñsız* “dertsiz, kaygısız, sıkıntısız”, *idisiz* “sahipsiz”, *kergeksiz* “gereksizce, fazlasıyla”, *otsuz* “otsuz”.²⁰⁸

Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesi Grameri adlı eserinde bu ekin +sı / +si isimden fiil yapma ekinin üzerine -z fiilden isim yapma ekinin getirilmesiyle oluştuğunu belirtir.²⁰⁹

Eckmann bu eki “olumsuz” kaydıyla vererek; *küçsüz* “zayıf, güçsüz”, *meyvesiz* “meyvesiz”, *ruhşız* “ölü, cansız”, *uyatsız* “utanmaz”, *yağinsız* “yağışsız”, *yüzsiz* “yüzsüz, utanmaz” örneklerinde gösterir.²¹⁰

Erdal, +sIz / +sUz ekinin, isimden fiil yapan +sIrA- ekiyle ilişkili olabileceği görüşündedir.²¹¹

Ekin, Eski Türkçede; *sansız* “sayısız”, *suwsuz* “susuz”, *biligsiz* “bilgisiz”, *buñsız* “sıkıntısız”, *bulunğsuz* “köşesiz”, *emgeksiz* “emeksiz”, *tolgagsız* “sancısız, kedersiz”, *uvutsuzluk* “utanmazlık, hayâsızlık”, *igsizlik* “sağlık” (OTWF, s. 131-138); *belgüsüz* “belirsiz” (DLT I, 354-26) gibi kullanımları görülür.

²⁰⁴ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 201.

²⁰⁵ Korkmaz, Türkiye ..., s. 64-65.

²⁰⁶ Ergin, Türk ..., s. 151-152.

²⁰⁷ Gabain, Eski ..., s. 45.

²⁰⁸ Tekin, Orhon ..., s. 86.

²⁰⁹ Hacıeminoğlu, Karahanlı ..., s. 15.

²¹⁰ Eckmann, Çağatayca ..., s. 48.

²¹¹ Erdal, Old ..., s. 138.

Harezmi Türkçesi metinlerinde ekin fonksiyonları ve kullanım örnekleri şunlardır:

2.2.1.30.1. Olumlu sıfat yapma ekinin nesneye vermiş olduğu bulunma, var olma anlamının tam aksi olan “bulunmama, var olmama” anlamında kelimeler türetir.

asığsız “faydasız” ne teyü tapnur-siz **asığsız** nersege “Faydasız şeye ne diye tapınırsınız ?” (KE, 40r-10)

bâksiz < Ar. bāk+T.+siz “korkusuz” **bâksiz** kıldı anı “Onu korkusuz kıldı.” (ME, 12-5)

belğüsiz “belirsiz” ze‘üm çıkdı ol ünğür **belğüsiz** boldı “Zeum çıktı, o mağara belirsiz oldu.” (KE, 33r-8)

cānsız < Far. cān+T.+sız “cansız” mununğ teg cemād **cānsızka** neteg secde kıılır-siz “Bunun gibi cansız bir şeye nasıl secde edersiniz ?” (NF, 216-14)

kağgusuz “kaygısız” nefis yemek içmek tena“um **kağgusuzluknı** tiler “Nefis yemeyi, içmeyi, bolluk içinde nimetlenmeyi ve kaygısızlığı diler.” (NF, 61-1)

kereksiz “gereksiz” kimni tilesenğiz kâzî kılsañgız tağı **kereksiz** kişileri ma‘zül kılsañgız “Kimi dilerseniz kadı yapsanız ve gereksiz kişileri görevden alsanız.” (NF, 196-4)

közsüz “gözsüz” közi nā-maħremka tüşmesün tēp özini saklap yöriğini için ħalāyık **közsüz** tēp sağınur erdiler “Gözü namahreme bakmasın diye kendini sakınarak yürüdüğü için halk (onun) gözsüz olduğunu düşünüyordu.” (NF, 237-13)

küdeğüsiz “evli olmayan” **küdeğüsiz** tişi “Evli olmayan, bekâr veya dul kadın.” (SAKT, 339a-8)

- munğsuz** “sıkıntısız” önginlerniğ yāri bėrmekidin **munğsuz** kıldı “Başkalarının yardım etmesinden sıkıntısız (tasasız) kıldı.” (NF, 110-6)
- otsuz** “ateşsiz” **otsuz** boldı çakmak **otsuz** kıldı çakmağı “Çakmak ateşsiz oldu (söndü); çakmağı ateşsiz kıldı (söndürdü).” (ME, 10-4)
- ögsüz** “akılsız” yūsuf anı işitip āh kıldı **ögsüz** boldı “Yusuf onu işitip ah etti, akli başından gitti (akılsız oldu).” (KE, 79r-20)
- öksüz** “öksüz, yetim” medīne içinde nāresīde **öksüzler** neçe kündin berü açlık zahmatıdın tartılar “Medine içindeki yetim çocuklar, günlerdir açlık sıkıntısı çektiler.” (NF, 107-11)
- sakışsuz** “sayısız, hadsiz hesapsız” munça sansız **sakışsuz** érke bardım tēyür-sen “Bu kadar sayısız (hadsiz hesapsız) kocaya vardığını söylüyorsun.” (NF, 399-1)
- sonğsuz** “soysuz, zürriyetsiz” haķıķatta seni yigrenen **sonğsuz** ol turur “Gerçekte zürriyetsiz olan, senden nefret eden (iğrenen) o kişidir.” (NF, 62-12)
- suwsuz** “susuz” **suwsuz** boldı kişilerinğ yöresi “İnsanların çevresi susuz oldu.” (ME, 3-5)
- ussuz** “akılsız” bolur esrükde niçe bilge **ussuz** “Sarhoşlukta nice bilge akılsız olur.” (HŞ, 4115)
- yazuksuz** “günahsız” sen benim hażratımda bu **yazuksuz** ferişterim menğizlig tēg turur-sen “Sen benim katımda bu günahsız meleklerim gibisin.” (NF, 263-17)
- yolsuz** “yolsuz, doğru yoldan çıkmış” ey haţun sen **yolsuz**-sen “Ey kadın, sen yolsuzsun (doğru yoldan çıkmışsın).” (KE, 21v-5)

2.2.1.30.2. +sIz /+sUZ ekini almış olan bazı isimlerin olumlu karşılıkları bulunmaz. Bu kelimeler, o kavram ya da özelliğin bulunmadığını veya az bulunduğunu, olumlu karşılıkları olmaksızın belirtirler.

arığsız “pis” hemişe pelidlik **arığsızlık** birle “ömrünü keçürgen za‘ifa erdi “Daima murdarlık, pislikle ömrünü geçiren bir kadındı.” (NF, 68-4)

yoksız “yoksul” bir kurtkanınğ ögsüz oğlu bar erdi yawlağ **yoksız** çığay ammā anasığa yawlağ tapuğsağ erdi “Bir kocakarının yetim bir oğlu vardı. Çok yoksul, fakir ama anasına çok hizmet eden bir oğuldu.” (KE, 128r-17)

2.2.1.30.3. +sIZ / +sUZ ekini almış olan bazı kelimeler cümlede zarf görevinde kullanılarak, fiilin gösterdiği hareketin ne şekilde yapıldığını ifade ederler.

anasız “anasız” meryem oğlu ‘İsānı öz kudratı birle atasız tağı **anasız** yarattı “Meryem oğlu İsa’yı kendi kudretiyle babasız ve anasız yarattı.” (NF, 78-16)

atasız “babasız” meryem oğlu ‘İsānı öz kudratı birle **atasız** tağı anasız yarattı “Meryem oğlu İsa’yı kendi kudretiyle babasız ve anasız yarattı.” (NF, 78-16)

belgüsize “belirsiz” dāvūd yalavaç tünle özin **belgüsize** kılıp ra‘iyyetlerdin sorar erdi kim pādşāhınğız sizinğ birle neteg mu‘āmele kılar “Davut peygamber, geceleyin kendini belirsiz kılarak (tebdil-i kıyafet ederek) halka ‘padişahınız size nasıl muamele eder?’ diye sorardı.” (KE, 134v-7)

ķirā‘atsız < Ar. ķirā‘at+T.+sız “ķiraatsız” anlar tağı bir rek‘at namāz **ķirā‘atsız** ķılısunlar “Onlar da bir rekat namazı ķiraatsız olarak ķılısunlar.” (NF, 40-12)

munğsuz “sıkıntısız” men **munğsuz** erdim tağı bu oğlum manğa muhtāc erdi “Ben sıkıntısızdım ve bu oğlum bana muhtaçtı.” (NF, 286-2)

tanuksuz “tanıksız” ol kişini barça halk emîn tédiler erse men taķı emîn saķındım taķı **tanuksuz** koydum “Bütün halk o kişinin emin olduğunu söylediğinden, ben de emin olduğunu düşündüm ve tanıksız koydum.” (NF, 195-4)

2.2.1.31. +tuķ

Eski Türkçede *çöptik* “pislik, kirlilik, pis olan nesne”, *koltık* ~ *koltuk* “koltuk altı”, *yalıntık* “öksüz, yetim, kimsesiz” (OTWF, s. 44) kelimelerinde görülen ek, Harezmi Türkçesinde de *ķoltuķ* kelimesinde bulunmaktadır:

ķoltuķ “koltuk altı” **ķoltuķındın** ötgürü sançtı ħamza ağdın tüşdi “Koltuk altından geçirerek sapladı; Hamza attan düştü.” (KE, 224r-21)

Bizce, *ķumtuķ* kelimesinde de bu ek bulunmaktadır:

ķumtuķ “ıssız, viran” **ķumtuķ** boldı év “Ev ıssız (viran) oldu.” (ME, 42-1)

ķum “kum, yaban, kır” (ME, s. 151) +*tuķ* > *ķumtuķ* “ıssız, viran” şeklinde açıklanabilir.

2.2.1.32. +z

Sayı isimlerine gelerek topluluk; bazı isimlere gelerek ikilik bildiren ek, işlek değildir.

Ergin, +z ekinin sayılarda kullanıldığını ve asıl sayı isimlerinden yakınlık, eşlik ifade eden topluluk sayı isimleri yaptığını; *bir*, *sekiz* ve *dokuz* dışında, ona kadar olan bütün sayı isimlerine gelebileceğini; ünlüyle biten sayılara doğrudan, ünsüzle biten sayılara ise ünlü uyumlarına bağlı olan yardımcı ünlüyle bağlandığını; *dört* sayısına eklendiğinde sonundaki sedasız *t* ünsüzünün sedalılaştığını belirtir.²¹²

Bu ekin isimlerde ve sayı adlarında topluluk veya ikilik gösteren bir çokluk eki niteliğinde olduğunu söyleyen Korkmaz, ikilik gösterme işlevinin ikili organ adlarında

²¹² Ergin, Türk ..., s. 161.

görüldüğünü; sayı adlarından oluşturulan sözlerde ise “birlikte doğma, bir arada olma, birbiriyle ilgili olma” anlamını veren topluluk işlevi olduğunu bildirir.²¹³ Ayrıca Korkmaz *ayaz*, *topuz*, *güvez* kelimelerindeki +z ekinin de aynı ek olabileceği düşüncesindedir.²¹⁴

Gabain, +z ekinin ikilik bildirdiğini ve canlı olmadığını belirterek Eski Türkçe dönemine ait *kögüz* “göğüs”, *köz* “göz”, *biz*, *siz*, *müyüz* “boynuz”, *tiz* “diz”, *menğiz* “beniz”, *ağız* “ağız”, *buğuz* “boğaz” örneklerini verir.²¹⁵

Ekin Harezmi Türkçesindeki fonksiyonları ve kullanım örnekleri şunlardır:

2.2.1.32.1. Sayı ve işlev bakımından ikilik bildiren organ adlarını türetir.

ağız	“ağız” ağızım sasığı birle neteg münacât kılayın “Ağzımın kokusuyla nasıl yalvarayım?” (NF, 25-11)
kögüs	“göğüs” (kögüz > kögüs, z > s) kögüs kanı birle eki owuçın toldurdu “Göğüs kanyla iki avcunu doldurdu.” (KE, 248r-15)
menğiz	“beniz” menğzi sarğardı “Benzi sarardı.” (KE, 174v-2)
moynuz	“boynuz” moynuzı birle қаpuғını қақmış еrdi “Boynuzuyla kapıya vurmıştu.” (NF, 227-13)
tiz	“diz” çalıştı iki tizi “İki dizi birbirine çarptı.” (ME, 145-3)
yüz	“yüz” yüzi tolun ay tæg қumıyur “Yüzü dolunay gibi parlıyor.” (NF, 23-6)

2.2.1.32.2. Sayı adına gelerek birlikte olma, birlikte doğma anlamı verir.

²¹³ Korkmaz, Türkiye ..., s. 66.

²¹⁴ Korkmaz, Türkiye ..., s. 66.

²¹⁵ Gabain, Eski ..., s. 46.

ékiz “ikiz” tegme bir tuğurmışda **ékiz** oğlan tuğrur erdi “Her doğurduğunda ikiz çocuk doğururdu.” (NF, 337-3)

2.2.1.32.3. *Biz* ve *siz* gibi sayıca çokluk ifade eden isimlerde de bu ek mevcuttur.

biz “biz” haq te‘alā **bizim** birle turur “Yüce Tanrı bizimledir.” (NF, 21-11)

siz “siz” **sizlerde** et yā ħurmā satlık bar-mu “Sizlerde satılık et ya da hurma var mı ?” (NF, 22-11)

2.2.2. FİILDEN İSİM YAPAN EKLER

Türemiş isimlerin ikinci bölümü fiilden türemiş isimlerdir. Fiil kök veya gövdelerine gelerek, kavram ya da nesne karşılığı olmak üzere yeni isim türeten ekler “fiilden isim yapan ekler” denir. Çalışmamızda elde ettiğimiz verilere göre fiilden isim yapan ekleri şöyle sıralayabiliriz:

2.2.2.1. -A

Fiillerden isim, sıfat, zarf ve edat olarak kullanılan kelimeleri türetir. Aslında bir zarf-fiil eki olup kalıplaşma yoluyla yapım eki kimliğine bürünmüştür. Türkçenin bütün dönemlerinde görülür.

Bu ekin, zarf-fiil ve isim niteliğindeki birtakım sözleri türettiğini söyleyen²¹⁶ Korkmaz ayrıca, bu ekle türetilen zarf ve edatların, kalıplaşma evresinden geçerek adî zarflar ve edatlar hâline geçtiklerini; bunun sebebinin de, Türkçede zarf ve edat türetmek için özel eklerin bulunmaması ve dilin bunları cümle bilgisinden de yararlanarak, özellikleri itibarıyla kendilerine en yakın olan başka gramer öğelerinden faydalanmak suretiyle karşılamaya çalışması olduğunu belirtir.²¹⁷

Gabain bu eki -I, -U ekiyle birlikte ele alıp; “eskiden, muhtemelen eş sesli zarf-fiil ekinin aynısı idi; çok eskidir”²¹⁸ görüşünü bildirir. Ekle ilgili olarak da; *katada* “kadın

²¹⁶ Korkmaz, Türkiye ..., s. 174.

²¹⁷ Korkmaz, Türkçede ..., s. 57.

²¹⁸ Gabain, Eski ..., s. 51.

ismi”, *öge* “şöhret” örneklerini verir.²¹⁹

Tekin, ekin fiil zarfı eki olduğunu belirterek; eki *ara* “arasında”, *tapa* “-a doğru”, *tegre* “çepeçevre”, *yana* “yine, tekrar”, *yeme* “ve, dahi” örnekleriyle gösterir.²²⁰

Hacıeminoğlu, -A ekine yapım ekleri arasında yer vermez; “Zarf-Fiiller” bahsinde söz konusu eki ele alarak ekin isim, edat ve zarf olarak kullanımına ilişkin örnekler verir.²²¹

Eckmann da Gabain gibi -A ekiyle -I, -U ekini bir başlıkta alır ve çeşitli manalarda isim ve sıfatlar yaptığını söyleyerek eki; *koşa* “çift”, *tola* “dolu”, *yara* “yara”, *yaraşa* “yaraşır, uygun” örneklerinde gösterir.²²²

Ekin Harezmi Türkçesinde fonksiyonları ve kullanım örnekleri şunlardır:

2.2.2.1.1. Fiillerden, cümlede zarf olarak kullanılan, nasıllık ve zaman bildiren kelimeleri türetir.

ayra “ayrıntılı, açık seçik” söz söylese açık **ayra** söyleyür “Söz söylese açık ve ayrıntılı söyler.” (NF, 23-6)

oza “önce” sendin **oza** hem kimerse andağ turgüzmiş bolmağay “Senden önce de bir kimse o şekilde (öylece) diriltmiş olmayacak.” (NF, 192-5)

2.2.2.1.2. Fiillerden, edat olarak kullanılan kelimeleri türetir.

kata “defa, kere” (Bu edat, cümlenin fiilinin tekrar sayısını ve miktarını ifade eder.)²²³ havvā razhā beş yüz **kata** oğlan keltürdi “Havva razha beş yüz defa çocuk doğurdu.” (NF, 337-3)

kayra “tekrar, yeniden” (Bu edat da fiilin miktarını belirtir.)²²⁴
ığlar közlerimiz **kayra** külgey “Ağlayan gözlerimiz yeniden gülecek.”

²¹⁹ Gabain, Eski ..., s. 51.

²²⁰ Tekin, Orhon ..., s. 90.

²²¹ Hacıeminoğlu, Karahanlı ..., s. 173-174.

²²² Eckmann, Çağatayca ..., s. 48.

²²³ Necmettin Hacıeminoğlu, Türk Dilinde Edatlar, MEB Yay., İstanbul, 1992, s. 309-311.

²²⁴ Hacıeminoğlu, Türk ..., s. 312.

(HŞ, 1505)

- köre** “göre, bakarak, nazaran, nispetle” (Bu edat, isim hâl eklerinin yönelme hâli ekiyle birlikte kullanılır. Harezmi Türkçesinde az görülür.)²²⁵ munlarğa **köre** öngin halâyıklar tağı islâm keltürse “Bunlara bakarak diğer halklar da Müslüman olsalar ...” (NF, 110-14)
- tapa** “-a / -e doğru, ...a / ....e” (İsmin yalın hâliyle kullanılır.)²²⁶ sūsmār peygāmbar ‘as **tapa** karşı keldi “Kertenkele, Peygamber as’a (-a doğru) karşı geldi.” (NF, 161-13)

2.2.2.1.3. Fiillerden soyut ve somut isimler türetir.

- erte** “sabah, yarın” **erte** boldı “Sabah oldu.” (NF, 20-5)
- kêçe** “akşam, gece” **kêçe** abū mu‘id keldi “Akşam Ebu Muid geldi.” (NF, 22-13)
- öre** “direk, sütun” nāgāh bu cāmī‘ning bir **öresi** tüşti “Bu caminin sütunu ansızın düştü.” (NF, 249-3)
- tegre** “etraf, çevre” cümle şahāba medīnening **tegresinde** ḥandaḳ ḳaza başladılar “Bütün sahabeler Medine’nin çevresinde hendek kazmaya başladılar.” (NF, 28-3)
- yaka** “yaka, kenar” bir kilim keydi tağı ḥurma şışı birle **yakasını** bağladı “Bir aba (hırka) giydi ve yakasını hurma şışıyle bağladı.” (NF, 95-7)

2.2.2.1.4. Sıfat türetir.

- yaka** “yakın, bitişik” **yaka** koḅşı boldı anıḅ birle “Onunla yakın (bitişik) komşu oldu.” (ME, 113-1)

²²⁵ Hacıeminoğlu, Türk ..., s. 60.

²²⁶ Hacıeminoğlu, Türk ..., s. 86-87.

2. 2. 2. 2. -alak

Harezmi Türkçesinde yalnız bir kelimedede görülen bir ektir.

Ergin bu ekin işlek olmadığını; *yatalak*, *çökelek*, *asalak* kelimelerinde bulunduğunu söyler.²²⁷

Banguoğlu ekin birleşik yapıda (-AlAK < -AlA-K) olduğunu belirterek çeşitli sıfatlar ve isimler yaptığını ifade eder.²²⁸

Korkmaz da Banguoğlu gibi bu ekin birleşik yapıda olduğu görüşünü savunarak işlek olmadığını belirtir.²²⁹

Harezmi Türkçesinde bu ek şu kelimedede görülür:

yumalak “yuvarlak, toparlak” sarı yağın **yumalak** kılıp ağzına aşuk çaklığ künde üç yolu atdılar “Sarı yağı yuvarlayıp günde üç defa ağzına aşuk kemiği gibi attılar.” (KE, 165r-4)

2.2.2.3. -An, -GAn

Aslında bir sıfat-fiil eki olan -An, -GAn, kalıplaşma yoluyla yapım eki görevini üstlenerek çeşitli kalıcı isimler türetir. Ek, Türkçenin bütün dönemlerinde büyük ve küçük ünlü uyumlarına bağlıdır. Eski Türkçede *-gan*, *-gen* şeklindeyken, Batı Türkçesine geçişte başındaki *-ğ* *-g* ünsüzleri düşmüştür. Türkiye Türkçesinde kalıplaşmış hâlde bulunduğu birkaç kelime (ergen, ısrırgan gibi) haricinde hep *-an*, *-en* şeklindedir. Harezmi Türkçesinde ise ekin hem *-ğ* *-g*'li şekli; hem de bu ünsüzlerin düşmüş olduğu şekli mevcuttur. Bu dönemdeki *-an*, *-en* kullanışları, Oğuzcanın etkisi sayılabilir.

Ergin, esas olarak geçici isimler yapan ekin klişeleşip kalıcı isim hâline geçerek yapım eki durumuna girdiğini belirtir ve *düzen*, *kıran* gibi örnekler verir.²³⁰

²²⁷ Ergin, Türk ..., s. 186.

²²⁸ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 233.

²²⁹ Korkmaz, Türkiye ..., s. 72.

²³⁰ Gabain, Eski ..., s. 188.

Banguoğlu, Türkçede geniş kullanımı olan bu ekin sıfat ve isim yaptığını; bunlardan bazı isimlerin kalıcı hâle dönüştüğünü bildirir.²³¹

Korkmaz, bu ekin geçişli ve geçişsiz tek ve çok heceli fiillerden sıfatlar türeten ve bir işi yapanı gösteren ad olarak da kullanılan çok işlek bir sıfat-fiil eki olduğunu; kalıplaşma yoluyla kalıcı isim türetmiş örnekleri de bulunduğunu ifade eder.²³² Korkmaz, ayrıca *uğan* “muktedir, kadir”, *yoğurkan* “yorgan”, *yapurğan* “yaprak”, *gömülgen* “bataklık”, *kazğan* “çakıl, taş parçası”, *yalğan~yalan* “yalan”, *alğan* “kadın, karı”, *yıldırğan* “yıldırım”, *ergen* “delikanlı, evli olmayan kimse”, *tuturkan~tuturğan* “pirinç”, *tabışğan* “tavşan”, *tayğan* “kayarcasına çabuk koşan bir cins maymun”, *çığırğan~çığırtkan* “başka kuşları getirmek için avcılarının kafese koyup öttürdükleri kuş”, *göçgen* “ada tavşanının yavrusu”, *kazğan* “kazan” gibi kelimelerde de bu ekin görüldüğünü bildirir.²³³

Gabain, bu eki *-ğın, -gin; -kın, -kin* ekleriyle birlikte ele alarak seyrek olduğunu belirtir ve *bazğan* “çekiç, basan”, örneğini verir.²³⁴

Tekin, ekle ilgili herhangi bir açıklamaya yer vermeden *kapgan* (Böğü Kağan’ın unvanı) “kapan, yakalayan”, *korgan* “kale, müstahkem mevki, sığınak” kelimeleriyle örnekler.²³⁵

Hacıeminoğlu eke *Sıfat-Fiiller* başlığı altında yer vererek sıfat-fiil yapma dışında yapım eki olma fonksiyonundan bahsetmemiştir.²³⁶

Eckmann da Hacıeminoğlu gibi, eki *Partisipler* başlığında alarak kalıcı isim yapmasından söz etmez.²³⁷

Hamza Zülfikar²³⁸ ve Mehmet Kara²³⁹ -an, -en ekinin elverişli bir terim türetme eki olduğundan bahsederler.

²³¹ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 234-235.

²³² Korkmaz, Türkiye ..., s. 73-74.

²³³ Korkmaz, Türkçede ..., s. 48-51.

²³⁴ Gabain, Eski ..., s. 52.

²³⁵ Tekin, Orhon ..., s. 91.

²³⁶ Hacıeminoğlu, Karahanlı ..., s. 167-167.

²³⁷ Eckmann, Çağatayca ..., s. 99-100.

²³⁸ Hamza Zülfikar, Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları, TDK Yay., Ankara 1991, s. 57-58.

Eraslan ekin geçici hareket isimleri yapmasının yanı sıra kalıcı bazı isimleri de türettiğini söyleyerek, ekle ilgili şu kalıcı isimlere yer verir: *gömülgen* “bataklık”, *kösürgen* “köstebek”, *sıçğan* “fare”, *tavişğan* “tavşan”, *yaratқан* “Halik”.²⁴⁰

Eski Türkçede şu örneklerde de bu ek görülür: *kapgan* “tuzak, kapan”, *tiken* “diken”, (OTWF, s. 382-387).

Harezmi Türkçesinde ekin fonksiyonları ve kullanım örnekleri şunlardır:

2.2.2.3.1. Fiillerden kalıcı isimler yapar.

çimgen “çimen, çimenlik” **çimgenler** çiçekler bolur “Çimenler, çiçekler olur.” (NF, 353-7)

ergen “ergen, yetişkin” oğluñ **ergen** bolsa anğar yüz kaççı urmağ kerek “Oğlun ergen (yetişkin) olsa, ona yüz kaççı vurmak gerekir.” (NF, 347-16)

korğan “hisar, kale” oğlanlarıñ birle **korğanğa** barğıl “Oğullarıyla kaleye var !” (KE, 134r-21)

sapқан “sapan, uzun ve ince mızrak” **sapқан** aldı ilgerü yörüdi “Sapan aldı, ileri yürüdü.” (KE, 133v-2)

Şu kelimedeki ek, hem *-ğan*, hem de *-an* şekliyle görülmektedir. *-an*’lı olan şekil, Oğuzcanın, Harezmi Türkçesine etkisi sonucu ortaya çıkmıştır.

sıçқан ~ sıçан “sıçан, fare” **sıçқан** peydā boldı kimini tişledi “Fare ortaya çıktı, gemiyi kemirdi.” (KE, 25v-3)

²³⁹ Mehmet Kara, Terim Türetmeye Elverişli Bir Ek: *-an / -en*, Türk Dili Terim Özel Sayısı, S. 540, Aralık 1996, s. 631-643.

²⁴⁰ Kemal Eraslan, Eski Türkçede İsim Fiiller, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1980, s. 11.

ilk burun **sıçan** kelip âdemnünĝ başınĝa kınup saçın yola başladı “İlk önce fare gelip Adem’in başına çıkararak saçını yolmaya başladı.” (KE, 13r-12)

tiken “diken” **tikenler** arasında gül yarattı “Dikenler arasında gül yarattı.” (M, 6)

tuturĝan “pirinç” men ekinçi erdim **tuturĝan** eker erdim “Ben çiftçiydim, pirinç ekerdim.” (NF, 292-12)

uĝan “Tanrı” **uĝan** yūsuf cemâlin sizge birdi “Tanrı, Yusuf’un güzelliğini size verdi.” (M, 86)

yalĝan “yalan” sen maŋĝa neteg **yalĝançı** tēgey-sen “Sen bana nasıl yalancı diyorsun ?” (NF, 344-17)

yēgen “yiyecek, yemiş” olarnunĝ yēmi ħart atlıĝ **yēgen** turur “Onların yemeĝi ħart adlı yiyecektir.” (KE, 175r-21)

yılan “yılan” bir **yılan** keldi ol yerde kınwrulup yatdı “Bir yılan geldi, o yerde kıvrılıp yattı.” (KE, 52v-9)

2. 2. 2. 4. -anaĝ

Harezmi Türkçesinde bir örneĝi bulunan ek, fiilin gösterdiĝi hareketin anlamını üzerinde taşıma ifadesi bulunduran isim türetmiştir. (tartanaĝ<tart-anaĝ)²⁴¹

Ergin bu ekin işlek olmadığını belirterek; *saĝanaĝ*, *boĝanaĝ*, *görenek*, *gelenek*, *deĝnek*, *yıĝınaĝ* gibi kelimelerde eki gösterir.²⁴²

²⁴¹ Kelimenin kökü olan *tart-* fiilinin “tartmak; cezbetmek; çekmek, uzatmak, germek; getirmek, almak, çıkarmak” gibi anlamları vardır. Buradan yola çıkarak bizce *tart-* “almak, getirmek” kökünden *tartanaĝ* “yaĝma” kelimesi yapılmıştır. *tart-* için bk. Atalay, Divanü IV ..., s. 580.

²⁴² Ergin, Türk ..., s. 186.

Banguoğlu ekin birleşik yapılu olduğunu fakat çözümlenmesinin kolay görünmediğini; bu ekle türetilmiş bazı mekân, araç-gereç isimleri, çeşitli isimler ve sıfatların bulunduğunu söyler.²⁴³

Korkmaz, bu ekin daha çok tek heceli geçişli fiillere gelerek “eskiden beri süregelme, yer yön bildirme, bir özelliği üzerinde taşıma” gibi değişik görevlerde somut ve soyut isimler türeten, işlek olmayan bir ek olduğu görüşündedir.²⁴⁴

Harezmi Türkçesindeki şu kelimedeki bu ek vardır:

tartanağ “yağma” eger **tartanağçı** zâlim mundağ tevbe kılsa erdi hağ tvt anı yarlıkağay erdi “Eğer yağmacı zalim kişi bu şekilde tevbe etseydi, Hak tvt onu bağışlayacaktı.” (NF, 349-10)

2. 2. 2. 5. -Ar, -Ur

Aslında bir sıfat-fiil eki olup kalıplaşma yoluyla çeşitli isimler türetir. Ek, Harezmi Türkçesinde büyük ünlü uyumuna bağlı olmakla birlikte küçük ünlü uyumuna tam olarak bağlanmamıştır.

Ergin eki ünlüsüne göre iki ayrı başlıkta ele alır ve *-ar*, *-er* şeklindeki birinci başlık altında *yazar*, *gider*, *keser* gibi kalıcı isimler türettiğini söyler.²⁴⁵ *-r* başlığı altında ise *gelir*, *yadır* gibi ekin türettiği kalıcı isimlerden söz eder.²⁴⁶

Banguoğlu *-ir* (*-er*) ve *-ir* şeklinde iki ayrı ekten bahsederek bunlardan birincisinin sıfat-fiil eki olduğunu ve *-er* şekliyle çeşitli kalıcı isimler yaptığını belirtir.²⁴⁷ İkincisi olan *-ir* ekinin ise sıfat-fiil ekinden farklı olduğunu ve bu ekle yapılmış isimlerin çoğu zaman çözümlerinin şüpheli olduğunu ifade eder.²⁴⁸

Korkmaz ekin aslında geniş zaman sıfat-fiilleri türeten çok işlek bir ek olduğu;

²⁴³ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 235.

²⁴⁴ Korkmaz, Türkiye ..., s. 74.

²⁴⁵ Ergin, Türk ..., s. 188.

²⁴⁶ Ergin, Türk ..., s. 189.

²⁴⁷ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 259-260.

²⁴⁸ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 260-261.

eklendiği fiilin gösterdiği işi bir özellik olarak “her zaman üzerinde bulundurma” niteliğinde sıfatlar ve bazı kalıcı isimler türettiği görüşündedir.²⁴⁹ Korkmaz ekin kalıplaşma yoluyla isimler türetmesinin ise üzerindeki hareket ve zaman bildirme fonksiyonunu yitirmesi sonucunda olduğunu,²⁵⁰ ayrıca Türkçenin çeşitli lehçelerinde görülen; *tiler* “bir cins çekirge”, *ögdir* “metih”, *toğar* “doğu”, *batar*, *kün batar* “batı”, *teprenür* “yaratık, canlı”, *uçar* “kuş”, *kar* “kar”, *binğar*~*buñgar* “pınar”, *tavar* “davar”, *çuğur* ~ *çuğu r*~*jugur* “çukur”, *çatır* ~ *çadır* “çadır”, *yabunur* “yorgan”, *kömür*~*kümür* “kömür”, *konar* “misafirhane”, *açar* “anahtar”, *keser* “keser”, *köçer* “göçebe” gibi kelimelerin de kalıplaşma neticesinde ortaya çıktığını belirtir.²⁵¹

Gabain eki *ünlü artı -r* şekliyle verir ve daha çok sıfat yaptığını söyleyerek; *ot öçürü* “ateş söndürücüsü”, *ögdir* “methiye, övgü”, *tiler* “dileyen (bir nevi böcek)” örneklerini verir.²⁵²

Harezmi Türkçesinde ek, şu kullanımlarda görülür:

sınğar²⁵³ “bir şeyin tarafı, yanı” *sınğar* yanğakların yerge koyup *sınğar* közleri birle tağğa baktılar “Yanaklarının bir tarafını yere koyup gözlerinin yanıyla dağa baktılar.” (KE, 119v-12,13)

teğer²⁵⁴ “değer, kıymet” sendin adın kimersege **teğerlik** yok “Senden başka kimseye hak etmişlik (değerlilik) yok.” (KE, 241v-1)

tuğar “doğu” *kün tuğardın kün batarğa nūh yalawaç da’veti* “Nuh peygamberin daveti doğudan batıya her yerde idi.” (KE, 22v-9)

²⁴⁹ Korkmaz, Türkiye ...,s. 104-105.

²⁵⁰ Korkmaz, Türkiye ...,s. 169.

²⁵¹ Korkmaz, Türkçede ..., s. 52.

²⁵² Gabain, Eski ..., s. 54.

²⁵³ Clauson kelimenin kökünü *sm-* olarak verip *sınar/sınur* şekillerini de göstermektedir. bk. Sir Gerard Clauson, An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish, Oxford 1972, s. 833.

²⁵⁴ DLT’de kelime *teğir* olarak verilmektedir. bk. Atalay, Divanü IV..., s. 593.

2. 2. 2. 6. -Ca, -çe

Fiilin hareketinin sonucunda ortaya çıkan soyut isimleri türeten ek, işlek değildir. Harezmi Türkçesinde ekin ünsüzü sedalı ve sedasız olmak üzere iki şekilli olup kelimelere eklenişi düzenlilik göstermez. Bununla birlikte daha çok sedasızdır. Ek, ünlü uyumlarına ise bağlı görünmektedir.

Ergin bu ekin işlek olmadığını ve *düşünce*, *eğlence* gibi kelimelerde bulunduğunu söyler.²⁵⁵

Banguoğlu ekin çok nadir olarak görüldüğünü; dönüşlü fiillere geldiğini belirtir.²⁵⁶

Korkmaz, dönüşlü fiillerden bir hareketin sonucu olan soyut isimler türettiğini söylediği ekin örneklerinin de fazla olmadığını ifade eder.²⁵⁷

Ekin Harezmi Türkçesindeki kullanım örnekleri şunlardır:

awunca~ awunça “alışmamış, ürkek” **awuncasız** boldı andın “Ondan ürktü.” (ME, 218-5)

awunçasız kıldı anı “Onu ürkek yaptı. (ürküttü.)” (ME, 42-1)

awunça “teselli” köngül **awunçası** koynunğda bolğay “Gönlün tesellisi (senin) koynunda olacak.” (HŞ, 385)

eğlence “eğlence, oyalayıcı şey” haq beşâret birle bergeñ säreninğ **eğlencesi** “(O), Tanrı’nın müjdeyle verdiği, Sare’nin eğlencesidir. (oyalayıcısıdır.)” (KE, 53v-18)

2. 2. 2. 7. -CAK

Daha çok dönüşlü fiillere gelerek isimler türeten ek işlek değildir. Taradığımız

²⁵⁵ Ergin, Türk ..., s. 188.

²⁵⁶ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 225.

²⁵⁷ Korkmaz, Türkiye ...,s. 76.

kaynaklarda, ekin Eski Türkçede yalnızca DLT’de kullanıldığını gördük.²⁵⁸ Türkiye Türkçesinde de yalnız Ergin’in ele aldığı ek, Harezmi Türkçesinde ünlü uyumlarına bağlıdır. Ünsüz uyumu bakımından ise düzenli bir görünüm sergilemeyip, karışık olarak kullanılmıştır.

Ergin ekin işlek olmadığını söyleyerek; Azerî Türkçesine ait *erincek* “tembel, üşenen” ve Eski Anadolu Türkçesine ait *gülüncek* “maskara” örneklerini verir.²⁵⁹

Eckmann, -çak, -çek olarak aldığı ekin genellikle nesne ve alet isimleri; özellikle soyut isimler yaptığını şu kelimelerle örnekler: *avunçak* “teselli, yardım, avuntu”, *bürünçek* “örtü, yaşmak”, *emçek* “meme, emzik”, *silkinçek* “tılsım, büyü, uğur”, *tayançak* “dinlenme yeri, sedir”, *tüfürçek* “tükürük”, *yasançak* “gösteriş meraklısı, züppe”, *yastançak* “dinlenme yeri, sedir.”²⁶⁰

Korkmaz, -cak, -cek ekinden bahsetmez ama -acak, -ecek başlığı altında gelecek zaman sıfat-fiili yapan ekin, zamanla yapım eki fonksiyonu kazandığını söyler.²⁶¹ Korkmaz ayrıca bu sıfat-fiil ekinin kalıplaşma yoluyla bazı kalıcı isimleri de türettiğini belirtir.²⁶²

Ekin Harezmi Türkçesindeki kullanım örnekleri şunlardır:

emcek~ emçek “meme” ağırşaklandı tişi **emceki** “Kadının memesi yumrulaştı.” (ME, 85-4)

ol koyunıñ emçekin yünus ağzığa soqtı “O koyunun memesini Yunus’un ağzına soktu.” (KE, 152r-14)

salıncak “salıncak” **salıncak** birle oynadı oğlanlar “Çocuklar salıncakla oynadı.” (ME, 231-8)

²⁵⁸ DLT’de *terinçek* “iki parçadan yapılan kadın çarı” açıklamasıyla birlikte kelimenin Oğuzca olduğu da belirtilir ve *terençek* karşılığı verilir. bk. Atalay, *Divanü ...*, IV, s. 605.

²⁵⁹ Ergin, *Türk ...*, s. 187.

²⁶⁰ Eckmann, *Çağatayca ...*, s. 48.

²⁶¹ Korkmaz, *Türkiye ...*, s. 68-69.

²⁶² Korkmaz, *Türkiye ...*, s. 170.

terincek~ terinçek “örtü, bürüncek” uzun etekli**g terincek** “Uzun etekli örtü.” (ME, 103-3)

ol keldi erse, men taķı **terinçekimni** yüzümke örttüm “O geldiğinde ben de örtümü yüzüme örttüm.” (NF, 415-1)

2. 2. 2. 8. -CI, -CU

Fiilin gösterdiği hareketi yapanı veya yapılan hareketin sonucunu gösteren isimler türeten ek, işlek değildir. Türkiye Türkçesinde görülmeyen ek, Eski Türkçe ve Harezmi Türkçesinde büyük ünlü uyumuna bağlıdır. Küçük ünlü uyumuna ise, Eski Türkçede hep yuvarlak şekilli gelmesinden dolayı, düz ünlülü kelimelerde aykırılık göstermektedir. Harezmi Türkçesinde, genellikle küçük ünlü uyumuna bağlı görünmekle birlikte *söglünci*, *sewünçi* gibi kelimelerde bu uyumun dışına çıkmaktadır. Ek Harezmi Türkçesinde ünsüz uyumu bakımından da düzensizdir.

Bu ek, genellikle *-n-* dönüşlülük ekiyle genişlemiş fiil gövdelerine gelmektedir. Bundan dolayı çoğu kaynakta bu *-n-* ile birlikte ele alınmıştır. Tespit ettiğimiz bir örnekte (botlacı) böyle bir durum söz konusu olmadığından, eki -CI, -CU şeklinde *-n-* ekinden bağımsız olarak almayı uygun gördük.

Gabain eki *-nç* ekiyle birlikte *-nçu*, *-nçü* biçiminde ele alır ve ekle ilgili; *alķınçu öd* “ölüm saati”, *bulunçsuz~bulunçusuz* “bulunamaz”, *mançu* “şahıs ismi”, *ögrünç~ögrünçü* “sevinç” örneklerini verir.²⁶³

Tekin eki *-nçU* şekliyle vererek eyleyici adları türettiğini söyler ve görüşünü; *abinçu* “cariye”, *ezençü* “öncü”, *mançu* “(özel ad) kendisine inanılan, güvenilen”, *küzençü* “koruyucu, muhafız”, *ögrünçü* “sevinç, neşe” kelimeleriyle örneklendirir.²⁶⁴

Eckmann eki *-çI* şeklinde ve faili ifade ettiği açıklamasını yaparak tek örnekte gösterir: *tilençi* “dilenci”²⁶⁵

²⁶³ Gabain, Eski ..., s. 54.

²⁶⁴ Tekin, Orhon ..., s. 94

²⁶⁵ Eckmann, Çağatayca ..., s. 48

Ek, Eski Türkçede şu örneklerde de görülür: *erinçü* “günah, suç, kabahat” *ilinçü* “dinlenme, eğlence” *kalınçu* “artık, bakiye, döküntü”, *kanınçu* “hoşnutluk, memnuniyet” *keslinçü* “kertenkele”, *kizlençü* “saklanmak, gizlenmek; hazine; yer altı zenginliği”, *söglünçü* “kebab”, *tutunçu (ogul)* “evlât edinilmiş (çocuk)” *üzlünçü* “son, bitmiş,tükenmiş” (OTWF; s. 285-290); *atınçu* “atılan” (DLT; I, 133-18), *awınçu* “avunulan, alışılan” (DLT; I, 134-6) *ıdıncu saç* “erkeğin sonradan bırakılan saçı” (DLT; I, 133-20), *ıdıncu yulka* “yük vurulmayarak bırakılan hayvan” (DLT; I, 134-3) *itinçü nenğ* “itilen nesne” (DLT; I, 133-19)

Ek, Harezmi Türkçesinde şu kullanımlarda görülür:

botlaci “hamile, gebe” buğra inğenni **botlaci** kıldı “Buğra, dişi deveyi hamile bıraktı.” (ME,8-3)

eymenci²⁶⁶ “korkutucu” **eymenci** uluğ köründi anğa iş “İş ona çok korkutucu (ürkütücü) göründü.” (ME,21-1)

ımanci “güven, itimat” **ımanci** “Güven, itimat.” (ME,130-8)

kizlençi “saklı gizlide olan” bar mālımıznı bêreliñg **kizlençileri** bêreliñg “Var olan malımızı, saklı gizlide olanlarını verelim.” (KE, 77r-4)

sewünçi “muştuluk, bahşış” **sewünçi** uçun birgemen bu hân u malım “Malımı-mülkümü mußtuluk (bahşış) için vereceğim.” (HŞ, 800)

söglünçi~ söglünçü “kebab” sünğüki çıkarılmış **söglünçi** “Kemiği çıkarılmış kebab.” (ME,80-3)

külge bulğadı **söglünçüni** “Kebabı küle buladı.” (ME, 70-6)

yigrençi~ yigrençi “iğrenç” **yigrençi** kıldı anı anğa “Onu ona iğrenç kıldı.” (ME, 78-6)

²⁶⁶ Clauson kelimenin kökü olan *eymen-* fiili için “bir şeyden veya bir kimseden sıkılmak, ürkmek, çekinmek” anlamlarını vererek; kelimenin *emen- / imen-, inmen-* şekillerini de gösterir. bk. Clauson, An ...,s. 273-274.

tanğrı terālā Һazratınga dūnyādın **yiğrençirek** neerse yoğ. “Yüce Tanrı'nın katında dūnyadan daha iğrenç bir şey yoktur.” (NF, 391-15)

2.2.2.9. -ç

Türkçenin bütün dönemlerinde işlek olarak dönüşlü fiil gövdelerinden isimler türetir. Ek, bazı gramerlerde *-nç* biçiminde gösterilir. Ancak *-n-* dönüşlülük bildiren bir fiilden fiil yapma eki olduğundan, biz eki *-ç* olarak almayı uygun görüyoruz.

Ergin, bu ekin fonksiyonunda aşırılık ifadesi bulunduğunu; yaptığı isimlerin yapını, yapısını veya hareket hâlini gösterdiğini belirtir.²⁶⁷ Ergin ayrıca, bu ekle türetilmiş olan ve dönüşlü şekli bulunmayan örneklerde dönüşlülük şeklinin ya kullanıştan düşmüş ve unutulmuş; veya kullanılmadığı hâlde dönüşlüsü kullanılan diğer örneklere benzetilerek ortaya çıkmış olduğunu da söyler.²⁶⁸

Banguoğlu eki *-nç* olarak alır ve birleşik ek sayarak yaptığı isimlerin dönüşlü kılış adı veya pekiştirme sıfatı olduğunu ifade eder.²⁶⁹

Korkmaz, *-ç* ekinin dönüşlü fiil gövdelerinden türetme yaptığı; getirildiği fiildeki hareketi yapını, yapılan hareketi veya o hareketle ilgili bir niteliği, bir özelliği gösteren soyut isim ve sıfatlar türettiği görüşündedir.²⁷⁰

Gabain eki *-nç*; *-nçu*, *-nçü* şekliyle vererek bu iki ekin aynı fiil tabanından birlikte teşkil edilebilen eş anlamlı ekler olduğunu; bazı örneklerde fiil tabanlarının ayrılamadığını ve sadece *-n-* dönüşlülük ekinden sonra geldiğini söyler.²⁷¹ Gabain ekle ilgili olarak şu örnekleri verir: *abınç* “teselli, avunma”, *alkınçu öd* “ölüm saati”, *bulunçsuz*, *bulunçusuz* “bulunamaz”, *inanç* “unvan”, *inançu* “şahıs ismi”, *irinç* “sefalet”, *irinçü* “suç, günah”, *kirtgünç* “inanç, iman”, *ögrünç*, *ögrünçü* “sevinç”, *tegzinç* “tomar, bölüm”.²⁷²

Tekin de eki *-nç* şekliyle ele alır ve ekle ilgili görüş bildirmeden; *bulganç* “karışık,

²⁶⁷ Ergin, Türk ..., s. 181.

²⁶⁸ Ergin, Türk ..., s. 181.

²⁶⁹ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 257.

²⁷⁰ Korkmaz, Türkiye ..., s. 76-77.

²⁷¹ Gabain, Eski ..., s. 54.

²⁷² Gabain, Eski ..., s. 54.

isyankâr, düzensiz”, *busanç* “acı, keder”, *erinç* “olmalı, muhakkak ki”, *korkunç* “korku”, *ötünç* “rica, maruzat”, *tarkinç* “isyankâr, gayrımemnun”, *unç* “mümkün, olabilir” kelimelerini örnek olarak verir.²⁷³

Hacıeminoğlu, ekin *-n-* ile genişlemiş fiil gövdelerinden genellikle fiil isimleri yaptığını şu kelimelerle örnekler: *awınç* “alışma, avunma”, *basınç* “baskı, zulüm”, *birinç* “birinci”, *erinç* “belki, olur ki; iyi yaşayış”, *inanç* “inanma, inanç”, *ikinç* “ikinci”, *ilenç* “kınama, ayıplama”, *kılınç* “kılıç”, *korkunç* “korkunç”, *külünç* “gülünç”, *kivenç* “güven, güvenç”, *ögünç* “övünme”, *ökünç* “pişmanlık”, *ötünç* “ödünç”, *sakinç* “düşünce”, *umunç* “ümit, ümitlenmek”, *urunç* “rüşvet”.²⁷⁴

Eckmann eki *-nç*; *-anç*; *-inç*, *-inç*, *-unç*, *-ünç* veya *dönüşlülük eki n+ç* şeklinde alarak akıl veya beden hareketleri ifade eden soyut isimler yaptığını; *kılınç* “fiil, davranış”, *korğunç* “korku, endişe”, *ökünç* “pişmanlık, nedamet”, *sağınç* “düşünce, fikir, hayal”, *sevünç* “sevinç, neşe”, *sökünç* “azar, kınama, ayıplama”, *tinç* “sakin, sessiz, huzurlu”, *umanç* “umut”, *ürkünç* “ürküntü, ani korku” kelimeleriyle tanıklar.²⁷⁵

Erdal, ekin hareket isimleri türeten *-ş* ekinden gelmiş olabileceğini²⁷⁶ söyleyerek *busanç* “keder, acı, elem; felaket”, *kazganç* “kâr, kazanç, gelir”, *kertgünç* “gösteriş”, *kılınç* “iş, eylem”, *kıskınç* “korku, endişe”, *kirtgünç* “inanç, iman”, *körünç* “gösteriş”, *kurınç* “kuraklık, susuzluk, kıtlık”, *kiwenç* “kibir, gurur, azamet, iftihar”, *sakinç* “düşünme, düşünce”, *sevinç* “sevinç, neşe”, *sezinç* “kuşku, şüphe, endişe”, *yazınç* “günah, suç, kabahat”, *yörgeç* “dağ dönemeci, dağ büklümü; ağaçlara sarılıp onları kurutan bir çeşit bitki, sarmaşık”, *yükünç* “ibadet etmek”, kelime örneklerini verir.²⁷⁷ Ayrıca Erdal, bu ekle yapılan isimleri anlamlarına göre; *his*, *duygu*, *zihinle ilgili aktiviteleri bildiren kelimeler*, *genel*, *uyumlu*, *fiille ilgili*, *iyi ve kötü anlamlı insan faaliyetlerini bildiren kelimeler* gibi sınıflara ayırır.²⁷⁸

Ekin Harezmi Türkçesindeki fonksiyonları ve kullanım örnekleri şunlardır:

²⁷³ Tekin, Orhon ..., s. 93-94.

²⁷⁴ Hacıeminoğlu, Karahanlı ..., s. 18.

²⁷⁵ Eckmann, Çağatayca ..., s. 51.

²⁷⁶ Erdal, Old ..., s. 275.

²⁷⁷ Erdal, Old ..., s. 275-285.

²⁷⁸ bk. Erdal, Old ..., s. 285.

2.2.2.9.1. Fiillerden, çeşitli anlamlarda soyut isimler türetir.

- ışanç** “güven, itimat”²⁷⁹ **ışanç** yok bu cihānga ... “Bu cihana güven yok.” (HŞ, 190)
- inanç** “inanç” ademiler **inancı** “İnsanların inancı.” (KE, 2v-1)
- kazganç** “kazanç” men öz **kazgançımını** yeyür-men “Ben kendi kazancımı yiyorum.” (KE, 137v-21)
- korğunç** “korku” suw **korğunçı** kalmadı “Su korkusu kalmadı.” (KE, 25v-11)
- künenç** “kıskanç” men **künenç** turur-men sa’d ma **künenç** turur idi ‘azze ve celle bizdin **künençrek** turur “Ben kıskancım Sad da kıskançtır; aziz ve yüce Tanrı bizden daha kıskançtır.” (KE, 95v-1,2)
- küvenç** “güvenç, övünç, iftihar” bizge müfâhîret **küvenç** bolsun “Bize övünç, iftihar olsun.” (KE, 214v-10)
- ökünç** “pişmanlık” ölüp tevbesiz köp **ökünçler** yidi “Tövbesiz olarak ölüp çok pişman oldu.” (MM, 273)
- sakınç** “düşünce, fikir” **sakınçı** andağ ermez “Düşüncesi öyle değildir.” (NF, 426-11)
- sewünç** “sevinç” abū ḥanîfening könglinge **sewünç** taķı şādîlık kirdi “Ebu Hanife’nin gönlüne sevinç ve mutluluk girdi.” (NF, 192-7)
- sığınç** “sığınak” **sığınçumuz** turur sen şikâyat kılgu yerimiz sen turur-sen “Sığınağımızsın; şikâyet edecek yerimiz sensin.” (NF, 72-13)

²⁷⁹ Kelimenin fiil şekli olan *ışan-*’ın; *ışen-*, *ısan-*, *ıçan-* gibi biçimlerini Clauson vermektedir. bk. Clauson, An ..., s. 264.

söklünç “kebab” keđikniñg **söklünçin** köñglüm tiler “Gönlüm geyiğın kebabını diler (ister).” (KE, 54r-17)

umanç ~ umınç ~ umunç “umut” säre yüz yaşap oğuldın **umançsız** köñgül keşmiş erdi
“Sare yüz yaşına varıp çocuktan umudunu kesmişti.” (KE, 53v-21)

munlar uzun **umınç** tutar erdiler “Bunlar uzak umut (beklenti) tutarlardı.”
(NF, 391-5)

umunçumrı niçe üzgeysen ... “Umudumu nasıl kesiyorsun?” (HŞ, 1630)

utanç “utanma, utanç” **utançınığdın** yaşurma iginğ iy cān “Ey can; utancından dolayı hastalığını gizleme !” (HŞ, 675)

2.2.2.9.2. Fiillerden, sıfat görevinde kelimeler türetir.

korğunç “korğunç” bir **korğunçlığ** tüş kördüm “Korğunç (korkutucu) bir düş gördüm.” (NF, 191-13)

yerünç “iğrenç” **yerünç** işde söz tintaşmış “İğrenç işte sözleşmiş.” (ME, 110-4)

2. 2. 2. 10. -DU, -di

-n- ya da +r- eklerini almış olan geçişsiz fiil gövdelerinden, fiilin gösterdiği hareketin sonucunu bildiren; diğer fiillerden de kalıplaşma yoluyla isimler türeten ek işlek değildir. Eski Türkçe ve Harezmi Türkçesinde yuvarlak ünlülü olarak -du, -dü; -tu, -tü şeklinde gelir. Ek Harezmi Türkçesinde bir kez -di şeklinde gelir.

Ergin, *-tı, -ti, -tu, -tü* olarak verdiği ekin işlek olduğunu; yaptığı isimlerin yapan, olan veya yapılan çeşitli nesnelere karşılığını belirtir.²⁸⁰ Ergin, ayrıca sıfat-fiil ekleri arasında yer verdiği *-dı, -di, -du, -dü -tı, -ti, -tu, -tü* şeklindeki ekin kalıplaşma yoluyla “beğendi, dedikodu, gecekonda, külbastı, şıpsevdi” gibi kelimeleri türettiğini söyler.²⁸¹

Banguoğlu, ekin birleşik yapıda olduğu; *-t* fiilden isim yapma eki üzerine iyelik eki getirilmesi sonucunda oluştuğu ve sıfat-fiil eki sayılmadığı görüşündedir.²⁸²

Korkmaz da Ergin gibi fiilden isim yapan *-tı, -tıU; -(I)ntı, -(U)ntıU* ekiyle kalıplaşma yoluyla isimler türeten *-Dı, -DU* ekini ayırır. Korkmaz, birinci ekin genellikle *-n-, -l-, ve +r-* ekleri ile kurulmuş geçişsiz fiil gövdelerine geldiğini ve çok işlek olduğunu,²⁸³ ikincisinin ise geçmiş zaman ekinin kalıplaşması sonucunda yapım eki gibi kullanılarak yalın ya da birleşik kelimeleri oluşturduğunu belirtir.²⁸⁴ Ekin kalıplaşma neticesinde ortaya çıkardığı isimlerin Orta Türkçe, Çağatayca ve Özbekçe gibi lehçelerde fiilden isim yapan *-dı, -di* ekiyle ilgili olmasını muhtemel gören Korkmaz ; diğer taraftan da fiilden isim yapan *-dı, -di* ekinin yapısının aydınlatılmasını gerekli görür.²⁸⁵

Hacıeminoğlu, bu ekin fiil ismi yapan az işlek bir ek olduğunu ve şu örneklerde görüldüğünü söyler: *akındı* “akan, akmış”, *ekindi* “ekilen”, *itindi* “yapılmış”, *ödrüندی* “seçilmiş”, *öğdi* “övme, alkış, medh”, *ögüندی* “övülen kişi”, *sürüندی* “sürünen” *umdu* “dilek, istek”²⁸⁶

Eckmann eki *-tu* şeklinde vererek şu kelimedeki gösterir: *yahtu~yahtu* “ışık, parıltı.”²⁸⁷

²⁸⁰ Ergin, Türk ..., s. 183-184.

²⁸¹ Ergin, Türk ..., s. 318.

²⁸² Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 225-226.

²⁸³ Korkmaz, Türkiye ...,s. 101-104.

²⁸⁴ Korkmaz, Türkiye ...,s. 172.

²⁸⁵ Korkmaz, Türkçede ..., s. 54. Biz de bu görüşten ve *öğdü, umdu* gibi kelimelerdeki ek fiilden isim yapma eki midir yoksa bu kelimeler kalıplaşma yoluyla mı ortaya çıktı; bu konuda kesin karara varamadığımızdan, iki eki bir başlık altında değerlendirdik.

²⁸⁶ Hacıeminoğlu, Karahanlı ..., s. 164.

²⁸⁷ Eckmann, Çağatayca ..., s. 53.

Eke, Eski Türkçenin şu kelimelerinde de rastlanmaktadır. *kötgi* “tepe, tepecik, toprak yığını”, *tamtu* “büyük ateş, alev, tuturuk” (OTWF, s.332-334), *yerinti* “iğrenç, tiksindirici şey” (OTWF, s. 339); *akındı* “akıntı” (DLT; I, 140-13), *iktü* “elde beslenen hayvan” (DLT; I, 114-10), *süpründi* “süprüntü” (DLT; I, 493-7), *umdu* “istek, dilek; tamah” (DLT; I, 125-24), *yartu* “yonga, talaş” (DLT; III, 30-10).

Harezmi Türkçesinde ekin fonksiyonları ve kullanım örnekleri şunlardır:

2.2.2.10.1. -n- ve +r- ekleriyle genişlemiş fiillere gelerek fiilin gösterdiği hareketin sonucunu bildiren soyut ve somut isimler türetir.

kalundu “kalıntı, artık” **kalundu** koydı içiş içinde “Kap (çanak) içinde kalıntı (artık) bıraktı.” (ME, 13-6)

ödründi~ üyründü “seçilmiş, seçkin” tañırınıñ **ödründi** kulu atam “Tanrı’nın seçilmiş kulu babam.” (NF, 9-12)

üyründü oğullu boldı er “Erkek, seçkin (seçilmiş) çocuğa sahip oldu.” (ME, 5-7)

üyürtü “seçenek, tercih” **üyürtü** koyı bērdi aña iki nēse arasında “Ona iki şey arasında seçenek sundu.” (ME, 102-5)

sındu “makas” ferīşteler otdın **sındu** birle ol ħalāyıqlarınıñ tillerini keserler “Melekler ateşten makasla o halkların dillerini keserler.” (NF, 66-13)

2.2.2.10.2. Fiilin gösterdiği hareketin sonucu olan isimler türetir.

ögdü “övgü” resül ‘aleyhi’s-selāmınıñ tört yāri **ögdüsi** “Resul as’ın dört sevgilisinin (sevdiğinin) övgüsü.” (HŞ, 150)

yahtu “ışık, nur” iki **yahtu** güher ‘ālemğa birgen “İki nur ve inciye âleme veren...” (M, 2)

2. 2. 2. 11. -duk

Bu ek, aslında bir geçmiş zaman sıfat-fiil eki olup kalıplaşma yoluyla yapım eki görevini üstlenmiştir. Eski Türkçede *-duq*, *-dük*; *-tuq*, *-tük* şeklinde yuvarlak ünlülüdür. Harezmi Türkçesinde de yuvarlak ünlüye sahip olan ekin, Eski Türkçeden farklı olarak ilk ünsüzü yalnız sedalı şekillidir (*-duk*, *-dük*). Bu iki dönemde büyük ünlü uyumuna bağlı olan ek, küçük ünlü uyumuna, düz ünlülü fiillerde aykırıdır. Türkiye Türkçesinde ise hem ünlü uyumlarına, hem de ünsüz uyumuna bağlanmıştır.

Ergin eke *Partisip Ekleri* başlığı altında yer vererek; *bildik*, *tanıdık* gibi kalıcı isimlerde mevcut olduğunu belirtir.²⁸⁸

Banguoğlu ekin Eski Türkçeden beri geçmiş zaman sıfat-fiili olarak kullanıldığını; nadiren de kalıcı isim yaptığını söyler.²⁸⁹

---

²⁸⁸ Ergin, Türk ..., s. 189.

²⁸⁹ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 226.

Korkmaz, -DİK, -DUK olarak verdiği ekin aslında bir sıfat-fiil eki olduğunu; kendisindeki zaman gösterme işlevinin aşınıp yitirilmesiyle sıfatlıktan kurtularak; *bildik*, *doğurduk* “piç”, *güvendik* “sırt verilen, güvenilen kimse”, *sidik* “idrar”, *sündük* “miskin”, *tanıdık* gibi bazı kelimelerde isim yaptığını ifade eder.²⁹⁰ Korkmaz aynı eserinde bu ekin Türkiye Türkçesindeki örneklerinin diğer lehçelere göre çok daha az olduğunu da sözlerine ekler.²⁹¹ Başka bir eserinde *-duğ*, *-dük*; *-dık*, *-dik* başlığında aldığı ekle ilgili olarak şunları söyler: “İsim-fiil olarak Türkçenin her devrinde ve her lehçesinde işlek olan bu ek, somut ve soyut anlamlı bazı adlar da meydana getirmiştir.”²⁹² Korkmaz Türkçenin çeşitli lehçelerindeki; *umduğ* “ümit”, *konduğ* “ikamet, yerleşme”, *kösedük* ~ *küsedük* “arzu”, *çapduğ* “teçhizat, süs”, *bastuğ* “yakın ilgi, dostluk”, *astuğ* “askı, kadınların saçlarına taktıkları ziynet eşyası”, *yanduk* “yangın”, *kalduğ* “kalıntı, artık”, *kalduğ* “nesil, ahfad”, *siydik* ~ *sidik* “idrar”, *yastuğ* ~ *yastık* ~ *yastığ* ~ *sıttık* “yastık”²⁹³, *tuvduğ* “kız kardeş” kelimelerini de bu kalıplaşmaya örnek olarak belirtir.²⁹⁴

Gabain ekin sıfat yapma eki olarak sık kullanıldığını söyleyerek; *konduğ* “yerleşme”, *kösedük* “istek”, *umduğ* “ümit” kelimelerini örnek verir.²⁹⁵

Tekin eki +DOK şeklinde vererek “Geçmiş zaman eylem sıfatı”²⁹⁶ açıklamasını yapar ve eki; *bardok* “varılan, gidilen”, *tegdök* “çatışma, savaş”, *yanğdok* “bozguna uğrayanlar” kelimelerinde tanıklar.²⁹⁷

Eraslan; “İsim-fiil ekleri, zaman ve hareket ifadesi yanında yapım eki fonksiyonuna da sahiptirler. Bu sebeple bazı isim-fiiller, nesnelere geçici hareket vasıfları ile karşıladıkları gibi, kalıcı isimler hâline de gelebilirler. Bu şekildeki isim-fiillerde, isim-fiil eki aslı fonksiyonunu kaybedip yapım eki hâline gelmiş olur.”²⁹⁸ diyerek eke ilişkin

²⁹⁰ Korkmaz, Türkiye ..., s. 77.

²⁹¹ Korkmaz, Türkiye ..., s. 168.

²⁹² Korkmaz, Türkçede ..., s. 47.

²⁹³ Korkmaz *yastık* kelimesinde bu ekin varlığını belirterek kökünü Yakutça *sıt-* “yat-” fiiline bağlamaktadır. Fakat kelimeyle ilgili Eraslan’ın yorumu şu şekildedir: *yastuğ* < yas- ı- t- uğ. bk. Eraslan, Mevlâna ..., s. 354.

²⁹⁴ Korkmaz, Türkçede ..., s. 47.

²⁹⁵ Gabain, Eski ..., s. 51.

²⁹⁶ Tekin, Orhon ..., s. 90.

²⁹⁷ Tekin, Orhon ..., s. 90.

²⁹⁸ Eraslan, Eski ..., s. 11.

şu örnekleri gösterir: *umduḡ* “umut”, *ḡonduḡ* “yerleşme”.²⁹⁹

Harezmi Türkçesinde fazla örneği bulunmayan ek, şu kullanımlarda mevcuttur:

duyduḡsuz “ansızın” **duyduḡsuz** öldürdi anḡa “Onu ansızın öldürdü.” (ME, 148-8)

sıduḡ “kırık” mevlî ta‘âlâ kökünden bir **sıduḡ** yaruḡ ıdur erdi “Yüce Tanrı gökten kırık bir ışık gönderirdi.” (KE, 118v-18)

sidük “idrar” atḡa yem yédürmedin yem üze siydi **sidük** yıdıḡıdın at yem yemes boldı “Ata yem yedirmeden önce yemin üzerine işedi; idrar kokusundan dolayı at yem yemez oldu.” (KE, 118r-2)

2. 2. 2. 12. -eç, -ç

Fiilin gösterdiği hareketle ilgili somut isimler türeten ek işlek olmayıp, ancak birkaç örnekte görülür.

Ergin bu ekin işlek olmadığını; *ḡüleç* ve *tıḡaç* (tıḡa-ç değilse) kelimelerinde görüldüğünü söyler.³⁰⁰

Banguoḡlu bu ekin Eski Türkçedeki *-gaç*, *-geç* ekinde geldiği görüşündedir.³⁰¹

Korkmaz, Türkiye Türkçesinde ekin ünsüzle biten fiillerden sonra *-Aç*, *-A*, ünlüyle biten fiillerden sonra *-ç* olarak geldiğini; eklendiği fiilin anlamını nitelik olarak taşıyan sıfat veya o hareketi gerçekleştiren isimler türettiğini bildirir.³⁰²

Biz ekin bu şekliyle Eski Türkçede kullanımına rastlayamadık. Harezmi Türkçesinde ise şu kullanımlarda görülmektedir:

aşaç “tencere, kazan” **aşaç** aḡzın açtı anḡa ürđi “Tencerenin aḡzını açtı, ona üfledi.” (KE, 228v-15)

²⁹⁹ Eraslan, Eski ..., s. 11.

³⁰⁰ Ergin, Türk ..., s. 186.

³⁰¹ Banguoḡlu, Türkçenin ..., s. 229.

³⁰² Korkmaz, Türkiye ..., s. 69.

- kömeç** “külde pişirilen çörek” âdem ol **kömeçni** yéyü farıdı “Adem o çöreği yiyerek kendinden geçti.” (KE, 145-11)
- küweç** “güveç” özi éwke kirdi, ol **küweçni** açtırdı “Kendisi eve girdi, o güveci açtırdı.” (NF, 29-9)
- dıkaç~ tıkaç** “tıkaç” **tıkaçlığ** küze **dıkaçlı** bardağ “Tıkaçlı testi, tıkaçlı bardak.” (ME, 88-5,6)

2.2.2.13. –G

Fiilin gösterdiği hareketle ilgili olarak somut ve soyut isimler, bazen de sıfatlar türeten ekin, Eski Türkçeden beri işleklik derecesi yüksektir.

Eski Türkçe ve Harezmi Türkçesinde –ğ, -g şeklinde olan ek, Batı Türkçesine geçişte –ğ, -g’ler düşünce yardımcı ünlüsü asıl ekin görevini üstlenmiş ve –ı, -i, -u, -ü şekline dönüşmüştür. Türkiye Türkçesinde bu –ı, -i, -u, -ü şekliyle kullanılmaktadır. Ünlüyle biten fiillere doğrudan; ünsüzle biten fiillere ise yardımcı ünlüyle bağlanır. Ekin yardımcı ünlüsü büyük ünlü uyumuna bağlıdır. Küçük ünlü uyumuna ise genellikle bağlı olmakla birlikte birkaç örnekte bu uyumun dışında kaldığı görülür.

Ergin, bu ekle türetilmiş olan isimlerin *yapan, olan veya yapılan* çeşitli nesnelere karşılığını söyler.³⁰³

Banguoğlu, fiilden isimler ve sıfatlar yapan ekin genellikle tek heceli fiil köklerine geldiğini belirtir.³⁰⁴

Korkmaz, ekin daha çok tek heceli olan geçişli ve geçişsiz fiillere eklenildiğini; çok işlek ve verimli olduğunu; işlev bakımından fiilin gösterdiği işin ürününü veya sonucu olan somut ve soyut isimler ve sıfatlar türettiği görüşündedir.³⁰⁵

Gabain, –G ekinin yapılan işin sonucunda ortaya çıkan şey, aktif isim ve başka anlamlarda isimler türettiğini, Moğolcada da aynı olduğunu söyleyerek; *ayğ* “söz,

³⁰³ Ergin, Türk ..., s. 182.

³⁰⁴ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 244.

³⁰⁵ Korkmaz, Türkiye ..., s. 82.

kelime”, *bilig* “bilgi”, *etöz kodug* “ölü”, *ög* “akıl”, *ötüg* “ibadet, rica”, *sürüg* “sürü”, *tapıg* “hürmet, hizmet; huzur” örneklerini verir.³⁰⁶

Ekin fiilin sonucunu bildiren isimler türetme fonksiyonunu belirten Tekin, görüşünü; *bitig* “yazı”, *bolug* “varlık”, *erig* “kolayca erişilen”, *isig* “aziz, sevgili”, *kapıg* “kapı”, *kışlag* “kışı geçirecek yer”, *küreg* “kaçak”, *ölüg* “ölü”, *süçig* “tatlı”, *sünğüg* “mızrak”, *tirig* “diri, canlı, hayat”, *tug* “engel, mania”, *yaylag* “yazı geçirecek yer” örnekleriyle destekler.³⁰⁷

Hacıeminoğlu, -G ekinin çok kullanılan, yer isimleri ve soyut isimler yapan ek olduğunu; yapılan işin sonucunda ortaya çıkan şeyi gösterdiğini söyler ve ekle ilgili şu örnekleri verir: *açıg* “acı, ızdırap”, *açıg* “ihsan, bağış”, *adıg* “ayık, uyanık”, *agrıg* “ağrı”, *arıg* “temiz”, *asıg* “fayda”, *atag* “lakap, unvan”, *aytıg* “sual sorma”, *bag* “bağ, düğüm”, *balıg* “yaralı”, *batıg* “derin”, *bışıg* “pişmiş”, *bodug* “boya”, *boşlag* “boş, avare”, *buşug* “pusu, tuzak”, *elig* “el”, *ersig* “erkek, yiğit”, *isig* “sıcak”, *itig* “hazırlık”, *karıg* “ihtiyar”, *katıg* “karışık”, *katıg* “kuvvetli”, *korıg* “küçük orman”, *korug* “korunma”, *koyug* “derin”, *körüg* “görülen”, *odug* “uyanık”, *okıgçı* “davetçi”, *okşag* “benzer”, *oldrug* “yer, mekan, mevki”, *otag* “çadır”, *öğretig* “terbiye”, *örtüg* “örtü”, *sakıg* “serap”, *tezig* “ürkek, ürkmüş”, *tıdıg* “yasak, mania”, *tıldag* “mania, siper”, *ülüg* “pay, hisse”, *yadıg* “yayılmış, serilmiş”, *yanıg* “cevap, karşılık”³⁰⁸.

Ekin Eski Türkçedeki kullanımına ilişkin şu örnekler de mevcuttur: *bödig* “dans”, *emig* “göğüs, meme, meme başı, inek memesi”, *kararıg* “karanlık”, *kawrıg* “hapsedilme, kapalı tutulma”, *keçig* “nehir geçidi, sığ geçit”, *kizleg* “sır”, *kusıg* ~ *kusug* “kusmuk”, *solag* “zincir, kelepçe, toka”, *turkıg* “çekingenlik, utangaçlık”, *ugrag* “niyet, maksat, kasıt”, *urug* “tohum, kaynak, döl, evlat”, *ütüg* “ütü”, *yançıg* “lapa, karışım”, *yapıg* “yapı”, *yodug* “felâket, belâ, facia” (OTWF, s. 172-223) *argag* “balık avlamak için kullanılan ucu eğri demir, olta” (DLT-I, 141-3), *ırgag* “donmuş olan buz, buzluğa çekip getirmek için kullanılan kanca”, *kakıg* “kakma, kızma, istemezlik, rağmen” (DLT-I, 376-16), *kırgag* “elbisenin yanı, kenarı” (DLT-II, 288-16), *tarıg* “ekin, bitki, arpa, buğday; tane, tohum; zahire, darı” (DLT-I, 203-3), *yelpik(yilpig)* “cin ve yel çarpması”

³⁰⁶ Gabain, Eski ..., s. 51.

³⁰⁷ Tekin, Orhon ..., s. 90.

³⁰⁸ Hacıeminoğlu, Karahanlı ..., s. 18-19.

(DLT-III, 46-19), *yıdıg* “kötü kekan her şey” (DLT-III, 12-19); *erig* “nasihat” (KB-1548), *kezig* “sıra, nöbet, sıtma” (KB-4761), *oyug* “gölge, hayal” (KB-3382), *satgag* “müfteri” (KB-924), *tezig* “ürkek, ürkmüş, kaçmış” (KB-712)

-G ekinin Harezmi Türkçesindeki fonksiyonları ve kullanım örnekleri şunlardır:

2.2.2.13.1. Fiilin gösterdiği hareketin sonucu veya ürünü olmak üzere soyut isimler türetir.

açığ “acı, ızdırıp, elem” dünyânın **açıklığına** tağı maşakkatına şabur kılğıl
“Dünyanın ızdırabına (elemine) ve güçlüğüne (zorluğuna) sabret !” (NF, 164-9)

ağrıg “ağrı, sancı” hēç tenimde sökellik yok ısıtmakı yok baş **ağrığı** tağı yok
“Vücudumda hiç hastalık, ateş yok; baş ağrısı dahi yok.” (NF, 167-2)

bilig “bilgi” bu **biligni** kimdin öğrendiğ “Bu bilgiyi kimden öğrendin ?” (KE, 139v-8)

buşruğ “dargınlık, öfke” **buşruğın** keçrü bērmek koldı andın “Ondan, dargınlığı geçirmeyi istedi.” (ME, 4-8)

mağ “güvenilir dost” nemrüdünin bir but yongıcı **mağı** bar erdi āzer atlıg
“Nemrut’un Azer adlı put yonucu (put yapan) bir güvenilir dostu vardı.” (KE, 38r-5)

katıg “çok (uğraşmak, çabalamak)” peygāambar hıdmatında **katıgılanur** erdük
“Peygamberin hizmetiyle uğraşırdık.” (NF, 31-4)

Aynı kelimenin –G ünsüzü düşmüş olan “katı” biçimi bir kez geçmektedir. Bu da Oğuzcanın etkisi bakımından önemlidir.

eger māl hāşil kılur bolsanğ **katılanğıl** hālāl cihetidin hāşil kılğıl “Eğer mal kazanırsan, uğraşarak (çabalayarak) helal yoldan kazan !” (NF, 396-

5)

- korğuğ** “korku” ‘alîniñ könglinge **korğuğ** tüşti “Ali’nin gönlüne korku düştü.” (NF, 166-11)
- kızığ** “sıcaklık, ısı” bu otniñ **kızığında** yer teprenür “Bu ateşin sıcaklığından yer hareket eder.” (KE, 42v-7)
- sasığ** “pis koku” ağzım **sasığı** birle neteg münacât kılayın “Ağzımın pis kokusuyla nasıl yalvarayım ?” (NF, 25-11)
- soruğ** “soru” **soruğunğ** ne turur “Sorun nedir ?” (KE, 129v-21)
- tapuğ** “hizmet, ibadet” kimge **tapuğ** kılgu neteg **tapuğ** kılgu bilmes-men “Kime ibadet edeceğimi, nasıl ibadet edeceğimi bilemem.” (KE, 28v-1,2)
- tutuğ** “rehin” şem’un atlığ yahüdi bar anğar **tutuğ** qoğğıl “Şemun adlı Yahudi var, ona rehin koy !” (NF, 163-7)
- uğrağ** “niyet, maksat” **uğrağı** tölendi nêrse üze “Bir şey üzerine (bir şey hakkındaki) niyeti sağlamladı.” (ME, 20-3)
- uruğ** “vurma” (Dizinde yanlış olarak “soy, sop, nesil; kavim, boy” anlamları verilmiş.) bir uluğ inağniñ topuz **uruğı** keziki keldi “Büyük bir güvenilir kişinin topuz vurma sırası geldi.” (KE, 44v-21)
- yarağ** “takat, güç” hêç qarşu turmaqqa **yarağniñ** yok “Karşı çıkmaya hiç gücün yok.” (NF, 49-5)
- yaratığ** “yaratılış” **yaratığı** anunğ topraqdın irdi “Onun yaratılışı topraktandı.” (HŞ, 120)
- yıdığ** “koku” **yıdığı** hoş yıdığ arıqları bar “Kokusu hoş olan (hoş kokulu) ırmakları var.” (NF, 64-6)

yuluğ “fidye” **yuluğ** birmek “Fidye vermek.” (SAKT, 132a-1)

2.2.2.13.2. Fiilin gösterdiği hareketin sonucu veya ürünü olmak üzere somut isimler türetir.

bitig “mektup” sen bu **bitigni** kizlegil “Sen bu mektubu gizle !” (NF, 48-8)

boyağ “boya” bir kimerse **boyağcığa** böz bërdi boyamağ için “Bir kimse, boyacıya boyamak için bez verdi.” (NF, 194-1)

kapuğ “kapı” ‘abdu’l-muttalib çıktı tağı ka’be **kapuğınğa** keldi “Abdülmuttalip çıktı ve Kabe’nin kapısına geldi.” (NF, 42-12)

kırığ “kıyı, kenar, yan” bir ögür halâyık kuduğ **kırığında** cânvarlarını suwğarurlar “Bir grup insan kuyunun kenarında hayvanları sularlar. (hayvanlara su içirirler.)” (NF, 113-6)

ölüg “ölü” hağ te’alā tağı bir **ölügni** tirtgüzdi “Yüce Tanrı da bir ölüyü diriltti.” (NF, 438-5)

Şu örnekte “sürü” kelimesinden sonra gelen isimler çokluk eki almıştır:

sürüg “sürü” oşmān razhu bir **sürüg** tewelər bërdi tağı bir **sürüg** koylar bërdi “Osman razhu bir sürü deve ve bir sürü koyun verdi.” (NF, 130-2,3)

tarığ “buğday” bizim elde **tarığdın** neerse kılurlar tağı anı içler “Bizim memleketimizde buğdaydan bir şey yaparlar ve onu içler.” (NF, 362-17)

yamağ “yama” tizinde edimdin **yamağ** kılıp turur erdi “Dizine deriden bir yama yapmıştı.” (NF, 105-16)

2.2.2.13.3. -G eki, fiilin gösterdiği işin sonucu olan sıfatları da yapar.

- bıŝıĝ** “pişmiş” **bıŝıĝ** aş bar mu “Pişmiş yemek var mı ?” (KE, 49r-21)
- kaŝıĝ** “şiddetli, sert, hızlı” ol **kaŝıĝ** yel taht asrasına kirip tahtnı havāĝa kaldurur erdi. “(O) şiddetli rüzgâr tahtın altına girip tahtı havaya kaldırırdı.” (NF, 210-9)
- kiçig** “küçük” peygâmbar ‘as ol yüzükni sol elginiĝ **kiçig** barmakına ħatar erdi “Peygamber as, o yüzüĝü sol elinin küçük parmaĝına takardı.” (NF, 77-17)
- kizleg** “gizli, gizlenmiŝ” açıp aldı anıĝ **kizlegli** gencin “Onun gizli hazinesini açıp aldı.” (HŞ, 1525)
- ķuruĝ** “kuru” sufrasında **ķuruĝ** etmek bar erdi “Sofrasında kuru ekmek vardı.” (NF, 215-13)
- 2.2.2.13.4.** -G ekiyle yapılmış olan bazı isimler, cümlede zarf görevi üstlenirler.
- ileg** “ön” ey za‘falar cümle keliĝ **ilegimde** olturuĝ “Ey kadınlar; hepiniz gelin, önümde oturun !” (NF, 26-8)
- kaŝıĝ** “çok” zehri **kaŝıĝ** eşer ķıldı “Zehri çok tesir etti.” (NF, 21-6)
- ķıstaĝ** “sıkıntılı, güç” **ķıstaĝ** boldı anĝa iş “İş ona güç oldu. (onun için sıkıntı verici oldu.)” (ME, 29-2)
- oyaĝ** “uyanık” erteke tegi taĝ başında **oyaĝ** tünedi “Sabaha kadar daĝ başında uyanık olarak geceledi.” (NF, 71-7)
- toluĝ** “dolu” bu inekniĝ köni **toluĝ** ķızı altun børseler andın sonĝ satĝıl “Bu ineĝin gönü (derisi) dolusunca kıızıl altın verirlerse, ondan sonra sat !” (NF, 341-4)

2.2.2.13.5. Aŝaĝıdaki örnekte –G, dinî bir terimi türetmiştir:

yunuğ “abdest” yunuğ bozar iş kıldı er “Erkek, abdest bozacak iş yaptı.” (ME, 6-8)

2. 2. 2. 14. -GA, -KA

Çok işlek olmayan ek, fiilin gösterdiği hareketi yapanı veya bu hareketten etkileneni gösteren; bazen de bu hareket sonucunda meydana gelen nesnelere ifade eden isimler yapar. Türkiye Türkçesinde ünlü ve ünsüz uyumlarına bağlılık gösteren ek, Eski Türkçe ve Harezmi Türkçesinde ünlü uyumlarına bağlı olmakla birlikte; ünsüz uyumuna bazı kelimelerde (yumurtga, kısğa, koltga vb.) aykırı kalmıştır.

Ergin, ekin eskiden çok kullanıldığını fakat sonradan işlekliliğini kaybettiğini; hareketi yapanı, olanı veya yapılan nesnelere karşılayan isimler türettiğini ifade eder.³⁰⁹

Banguoğlu ekin Eski Türkçede yaygın şekilde isimler ve sıfatlar türettiği ve daha eski bir -ge -g birleşik ekinden geldiği görüşündedir.³¹⁰

Korkmaz, “Fiil kök ve gövdelerinden sınırlı sayıda sıfat ve adlar türetmiş olan bir ektir. İşlev bakımından fiilin gösterdiği işten etkileneni ya da bir işin sonucu olanı gösteren türetmeler yapmıştır.”³¹¹ diyerek ekin Türkiye Türkçesinde *ince*, *kısğa* gibi bazı örneklerde ön ses -g’sini yitirdiğini belirtir.³¹²

Gabain ekin seyrek görüldüğünü söyleyerek; *bilge* “bilge, hakim”, *kısğa* “kısa” örneklerini verir.³¹³

Tekin ekle ilgili bir görüş bildirmeden eki; *bilge* “akıllı”, *kısğa* “kısa”, *tamgaçı* “mühürdar” kelimelerinde tanımlar.³¹⁴

Hacıeminoğlu eki az kullanılmış ve somut isimler yapan ek olarak nitelendirerek; *bilge* “bilgin, alim”, *kısğa* “kısa”, *kölige* “gölge”, *öge* “akıllı”, *tilge* “dilim”, *yorıga* “yürüyen” örneklerini verir.³¹⁵

³⁰⁹ Ergin, Türk ..., s. 179.

³¹⁰ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 238.

³¹¹ Korkmaz, Türkiye ..., s. 78.

³¹² Korkmaz, Türkiye ..., s. 78-79.

³¹³ Gabain, Eski ..., s. 51.

³¹⁴ Tekin, Orhon ..., s. 91.

Eckmann, eke ilişkin yorum yapmaksızın, ekle ilgili şu örnekleri verir: *kıska* “kısa”, *yumurtka* “yumurta”³¹⁶

Eski Türkçede şu örneklerde de bu eke rastlanmaktadır: *kükrege* “kocaman, muazzam”, *külçirge* “gülümseyiş, tebessüm”, *tümge* “aptal, budala”, *yinçge* “ince, nazik zarif, narin” (OTWF, s. 376-382); *biçge* “testere, kılıç” (EDPT, s. 294)³¹⁷ *berke~berge* “dövmek, sürmek için kullanılan değnek, kamçı” (DLT; I, 427-20), *kaldruğa* “hışırtı yapan her nesne için verilen sıfat” (DLT; III, 442-20), *köşige* “açık gölge; zayıf gölge, gölgemsi” (DLT; I, 448-8), *öpke ~övke* “öfke, kızgınlık” (DLT; I, 128-17), *salga (at)* “gem almaz, başı sert (at)” (DLT; I, 425-5) *yalınçga ~yılınçga (aş)* “tadı, tuzu, yağı olmayan yemek” (DLT; III, 433-12).

Harezmi Türkçesinde ek şu fonksiyonlarla ve kullanım örnekleriyle görülür:

2.2.2.14.1. Fiilin gösterdiği hareketi yapanı veya bu hareketten etkileneni ifade eden isimler ve sıfatlar yapar.

bilge “bilge, bilgili” işitmezler bu sözni **bilgeler** hiç “Bilgeler bu sözü hiç işitmezler.” (HŞ, 535)

kısğa ~ kıska “kısa” **kısğa** kıldı sözni “Sözü kısa kesti.” (ME, 41-6)

kıska sūralar okıp erte namāzını kıldılar “Kısa sureler okuyarak sabah namazını kıldılar.” (NF, 118-9)

kıltğa ~ kıltga “istek, hediye” kıstayu kıldı **kıltğasın** “Hediyesini ısrarla (ısrar ederek) istedi.” (ME,24-1)

biginidin **kıltğam** uşbu tiyü kıptı “ ‘Beyimden isteğim budur.’ deyip

³¹⁵ Hacıeminoğlu, Karahanlı ..., s. 19.

³¹⁶ Eckmann, Çağatayca ..., s. 49.

³¹⁷ Clauson, aynı anlamda kullanılmak üzere *biçgi, biçgu, biçki, biçku, biskı, biçgü, buçki, pışkı* gibi farklı ekle türetilmiş kelimeleri de vermektedir. bk. Clauson, An ...,s. 294.

kalktı.” (HŞ, 1465)

köletge ~ kölge “gölge”³¹⁸ **köletge** tig ağakka salma mini “Beni gölge gibi ayak altına alma!” (HŞ, 3845)

ol daraht **kölgesinde** olturdu “O ağacın gölgesinde oturdu.” (NF,113-13)

yinçke “ince” bu kıldın **yinçke** tağı kılıçdın yitig şirāt üzesindin keçgil “Bu kıldan ince, kılıçtan keskin olan Sırat’ın üzerinden geç!” (NF, 239-14)

yorğa “yorga yürüyen” taş **yorğa** at teğ yelip İbrāhımka kelür erdi “Taş yorga yürüyen at gibi koşarak İbrahim’e gelirdi.” (KE, 52v-17)

2. 2. 2. 14. 2. Fiilin gösterdiği hareket sonucunda meydana gelen nesne adları yapar.

ısırka “küpe” **ısırka** katdı tişi kulağına “Kadın kulağına küpe taktı.”
(ME, 82-1)

sipürtge “süpürge” **sipürtge** kudruğına bağlar..... “Kuyruğına süpürge bağlar.”
(HŞ, 1850)

tutqa “tutacak yer, sap” bu eki yanınđ başları bağırları **tutqaları** kirişleri tüz muvāfik tururlar. “Bu iki yayın uçları, bağırları, sapları ve kirişleri eşit ve uygundur.” (KE, 211v-8)

yumurtqa “yumurta” özge kuşlar balası **yumurtkadın** çıkar yarasag yılkı kara teg tuğurur “Başka (diğer) kuşların yavrusu yumurtadan çıkar; yarasa memeli hayvanlar gibi doğurur.” (KE, 170v-17)

³¹⁸ Clauson kelimenin; *kölige, kölik, köletki, kölek, hōlege, kölenğge, kölökö / kölönğkö, kulanka, kölenğke, gölentki, kölke, gölge, kölege, köşige, kölgey*, gibi aynı anlamdaki çeşitli lehçe ve şivelerde kullanılan biçimlerini de verir. bk. Clauson, An ...,s. 718.

2.2.2.15. -GAK, -AK

Ünsüzle biten ve genellikle tek heceli olan fiillere gelen ek, isim ve sıfatlar türetir. Eski Türkçenin Göktürk ve Uygur dönemlerinde ekin başındaki *-ġ*, *-g* ünsüzleri muhafaza edilirken, Karahanlı döneminde hem *-ġ*, *-g*'li, hem de bu ünsüzlerin düştüğü örnekler görülmektedir. Harezmi Türkçesinde ekin biçimi Karahanlı Türkçesindeki gibidir. Türkiye Türkçesinde ise hep *-ak*, *-ek* şeklindedir. Ek, Türkçenin bütün dönemlerinde büyük ünlü uyumuna bağlıdır.

Ergin, ekle ilgili olarak şunları söylemektedir: “Bu ek de eskiden beri çok işlek olan fiilden isim yapma eklerinden biridir. Yaptığı isimler umumiyetle fiilin gösterdiği hareketi çokça yapanı, olanı, yapılanı; o hareketin yapıldığı yeri, aleti; o hareketle yapılan şeyi; hasılı fiilin tesirinde kalan çeşitli nesnelere karşılar.”³¹⁹

Banguoğlu, ekin türlü anlamlarda sıfatlar ve isimler yaptığını belirterek; ekin *-ge-* ile *-k* ekinin birleşmesinden doğduğunu öngörmekle birlikte, tek kaynaktan gelmiş olmayabileceğini de bildirir.³²⁰

Korkmaz, bu ekin tek veya çok heceli fiil kök ve gövdelerinden sıfat ve isim türeten işlek bir ek olduğunu; *-Ak* ekiyle kurulmuş bazı kelimelerin Eski Türkçede *-gAk*'lı biçimde olmasının, ekin köken bakımından *-gAk*' ile ilişkili olduğunu gösterdiğini; ancak bunun ekle kurulmuş bütün kelimeler için geçerli olup olmayacağını düşünülmesi gerektiğini söyler.³²¹

Gabain, eki *-ġak*, *-gek*; *-ġuk*, *-gük* olarak alır ve *-ġ°k*, *-k°ġ* muhtemel şekillerini de göstererek “daima yapan” anlamı verdiğini; Moğolcada *-ġa-ġ* olduğunu belirtir.³²² Gabain ekle ilgili olarak şu örnekleri verir: *arġag* “mekik ipeği, atkı”, *iġkek* “vampir”, *ġaz ġuk* “kazık”, *tirġük* “direk”, *yulġak* “aydınlık, ışık.”³²³

Hacıeminoğlu, fiilden genellikle alet ismi yapan ekin, *-an*, *-en* sıfat-fiil ekinin anlamında da kelimeler türettiğini; *adak* “ayak”, *amrak* “rahat, sakin olan”, *bıçak*

³¹⁹ Ergin, Türk ..., s. 178.

³²⁰ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 230-231.

³²¹ Korkmaz, Türkiye ..., s. 70-71.

³²² Gabain, Eski ..., s. 52.

³²³ Gabain, Eski ..., s. 52.

“bıçak;biçen, kesen”,³²⁴ *ivek* “aceleci, acele eden” örnekleriyle tanıklar.³²⁵

Ekin, Eski Türkçede şu örnekleri de mevcuttur: *buçgak* “parça, kısım”, *ilgek* “çengel, kanca, kopça”, *kızgak* “pinti, cimri”, *kürgek* “kürek”, *tarıgak* “tarak”, *uduzgak* “önder, lider” (OTWF, s. 391-396); *bezgek* “titreme, titretici, sıtma” (DLT-II, 289-5), *buşak* (~ *buşgan*) “içi sıkıntılı, mükedder” (DLT-I, 154-12), *eşgek* “eşek”³²⁶ (DLT-I, 111-1), *kefgek* “peltek, kekeme kimse” (DLT-I, 289-26), *saçgak kişi* “malını saçan, israf eden kişi” (DLT-I, 470-18), *sıçgak* “sıçırgan, sık sık sıçan” (DLT-I, 470-19), *susgak* “susak, kendisiyle su ve benzeri şeyler daldırarak alınan nesne” (DLT-I, 14-10), *tamgak* “boğaz, damak” (DLT-I, 33-17), *targak* “tarak” (DLT-I, 14-10), *tezgek er* “işten ve işe benzer şeylerden kaçan, çekingen” (DLT-II, 289-7), *topulgak* “kulunç” (DLT-I, 502-15), *topulgak* “yaraya konulan bir ot, topalak otu” (DLT-I, 502-14), *tutgak* “geceleyin düşmanın gözcülerini ve ileri karakollarını yakalamak için çıkarılan atlı bölük” (DLT-I, 467-17), *türgek ~ türkek* “bohça” (DLT-I, 289-6), *yapgak* “kuş avlanan bir çeşit tuzak” (DLT-III, 42-22), *yapuşgak* “dikenli bir ot, pıtrak; her söylenen işe karışan kimse (DLT-III, 51-3), *yetgek* “heybe, bohça” (DLT-III, 70-23), *yumgak* “yumak, yuvarlanan ve yuvarlak olan her şey” (DLT-III, 44-6), *ivek* “acele, aceleci” (KB- 849), *turğak* “kapıcı, nöbetçi” (KB-4199).

Harezmi Türkçesinde –GAK, –AK ekinin fonksiyonları ve kullanım örnekleri şunlardır:

2.2.2.15.1. Çeşitli anlamlarda soyut isimler türetir.

- bışgak** “vali” kılıp tarğaknı ilçi ilni **bışgak** “Tarağı elçi, elini vali kılıp ...” (HŞ, 865)
- bezgek** “sıtma nöbeti, ateş” **bezgeklü** boldı er “Erkek ateşli oldu. (ateşlendi.)” (ME, 1-1)
- bölek** “hediye” ya“küb yalawaç yūsufğa **bölek** ıdmiş erdi “Yakup peygamber, Yusuf’a hediye göndermişti.” (KE, 95v-9)

³²⁴ *Bıçak* kelimesinin etimolojisiyle ilgili farklı düşünceler vardır. Kelimenin kökünü *biç-* ~ *biç-* ya da *bi, bi* şeklinde değerlendiren görüşlerle ilgili, bk. Erdal, Old ..., s. 47; Gabain, Eski ..., s. 43.

³²⁵ Hacıeminoğlu, Karahanlı ..., s. 21.

³²⁶ Kelimenin köküyle ilgili farklı değerlendirmeler mevcuttur. Kökün isim ve fiil olarak ayrı değerlendirmeleri için bk. Erdal, Old ..., s. 393; Gabain, Eski ..., s. 45.

- éwek** “ivedi, acele” ıydı anğa éwek yalawaçını “Ona acele olarak peygamberi gönderdi.” (ME, 8-6)
- kezek** “sıra, nöbet” kezekleşti anıñ birle yörimek içinde “Onunla yürümekte nöbetleşti.” (MM, 356)
- ķurağ** “kurulan şey (meclis)” taşavvuf içinde ķurağ ķurğuçı “Tasavvuf içinde meclis kuran...” (MM, 356)
- toyak** “doyacak kadar” tağ üñgüride kizledi toyak süt bérdi “Dağdaki mağarada gizledi, doycak kadar süt verdi.” (KE, 38r-8)
- yıgak** “engelleme, alıkoyma” yıgaksız kıldı yıgaklunı “Haram olamı helâl kıldı.” (ME, 38-6)

2.2.2.15.2. Çeşitli anlamlarda somut isimler türetir.

- çেকেк** “kulp” temür çেকেкlig қапуғ “Demir kulplu kapı.” (ME, 91-5)
- kesek** “sertleşmiş toprak parçası, kesek” eger bu abuşka sözini taşlar taķı kesekler eşitür bolsa yıglağaylar “Eğer bu yaşlının sözünü taşlar ve toprak parçaları (kesekler) işitir olsa, ağlayacaklar.” (NF, 286-9)
- öçek** “ocak” bir kimerse öçekdin bir tebrek kül başınğa kemişti “Bir kimse ocaktan bir kürek külü başına attı.” (NF, 325-15)
- yumgak** “yuvarlak, yumak” ol sebebdin erenler boğuzında ol yumgak bar tişilerde yok “O sebepten, erkeklerin boğazında o yuvarlak (yumak) var, dişilerde yok.” (KE, 11v-9)

2.2.2.15.3. Bazı araç-gereç adlarını türetir.

- kürgek** “kürek” bu er adaķını kürgek birle çapa turur “Bu adam ayağını kürekle kesmiştir.(parçalamıştır.)” (KE, 135v-1)

orğak “orak” kimersenî miñg yolu **orğak** birle ortara yarsalar “Bir kimseyi bin defa orakla ortadan yarsalar ... (ikiye ayırsalar ...)” (KE, 56r-21)

tarğak “tarak” bu ne **tarğak** turur “Bu ne (nasıl) taraktır ?” (KE, 18v-11)

2.2.2.15.4. Fiilin gösterdiği hareketi çokça yapanı, alışkanlık hâline getireni ifade eden isimler türetir.

kaçğak ~ **kaçkak** “kaçak” êkinç ‘aybı **kaçğak** turur “İkinci ayıbı, kaçaktır (sürekli kaçar.)” (KE, 73r-10)

kaçkakını tuta almas mu-sen “Kaçağı tutamaz mısın ?” (KE, 111v-17)

konak “misafir” **konak** irsenğ orun kıldım otur hoş “Misafirsen, yer verdim; hoşlukla otur.” (HŞ, 3295)

2.2.2.15.5. Şu iki örnekte fiilin gösterdiği hareketin yapıldığını gösteren organ adı türetir:

adağ “ayak” êkki **adağında** êkki taş bar “İki ayağında iki taş var.” (NF, 43-1)

tuyak ~ **tuynak** “at tırnağı, toynak” cebrâ’îlning atınınğ **tuyakı** kayu yerge teğse yaşarur erdi “Cebraîl’in atının tırnağı nereye değse, orası yeşerirdi.” (KE, 126r-3)

kuđruķı taķı **tuynakı** inğek kuđruķına ve taķı **tuynaklarına** menğzer
“Kuyruğu ve tırnağı inek kuyruğuna ve de tırnağına benzer.” (NF, 53-3)

2.2.2.16. -GI, -GU

Eski Türkçeden beri işlek olarak kullanılan bir ektir. Eski sıfat-fiil eki olup kalıcı isimler de yaparak fiillerden somut-soyut isimlerle araç-gereç adları türetmiştir. Eski Türkçede genellikle *-ğu, -gü*; nadiren de *-ku, -kü* şeklinde kullanılan ek, Harezmi

Türkçesinde birkaç örnekte *-ki*, *-kü* şeklinde olmakla birlikte genellikle *-ğu*, *-gü* şeklinde kullanılmıştır. Türkiye Türkçesinde ise ek, ünlü ve ünsüz uyumlarına tam olarak bağlanmış ve *-gi*, *-gi*, *-gu*, *-gü*; *-ki*, *-ki*, *-ku*, *-kü* biçimini almıştır.

Ergin, ekin işlek olduğunu ve fiilin gösterdiği hareketle ilgili çeşitli nesnelere karşılığını ifade eder.³²⁷

Banguoğlu, Eski Türkçeden beri çok verimli olan ekin, daha çok tek heceli fiillerden çeşitli isimler yaptığını söyler.³²⁸

Korkmaz, *-GI*, *-GU* ekinin tek heceli fiil kökleriyle çeşitli çatı ekleri almış olan fiillerden isimler türeten çok işlek bir ek olduğunu belirtir.³²⁹

Gabain, ekin *-ğu*, *-gü*; bazen de *-ku*, *-kü* olduğunu; fail ismi, soyut isimler, alet isimleri, sık olarak da sıfat yapma fonksiyonları bulunduğunu belirterek şu örnekleri verir: *altı atkağular* “hisleri rapteden altı (bağ)”, *belgü*³³⁰ “işaret, alâmet”, *bıçgu* “bıçak, bıçkı”, *ig toğa kitgüsi yok* “hastalıkların gitmesi yok, hastalıklar tükenmez”, *paşik sözleküg ayu yarlıkadıngız olarka* “onlara ilahiler söylemeyi emrettiniz” *tükegüçe ur-* “sonuna kadar vurmak (atmak)”, *urunğu* “savaşçı”, *yilpigü* “yelpaze”.³³¹

Tekin, eylem ve eyleyici adları türeten ek olduğunu söyleyerek; *korıgu* “muhafız”, *küregü* “kaçak olmak, yönetilmez olmak” örneklerini verir.³³²

Hacıeminoğlu; “Türk dilinin hemen her sahasında ve devrinde çok kullanılmış işlek bir ektir. Eski Türkçe döneminden beri çok kullanılmıştır.”³³³ şeklinde görüş bildirdiği eki şu örneklerle tanırlar: *adınagu* “başka, yabancı”, *belgü*³³⁴ “nişan, alâmet, belge”, *bergü* “borç”, *bilegü* “bileği”, *biregü* “her biri”, *bitigü* “kalem”, *boşugu* “boşalma zamanı”, *bukagu* “kelepçe”, *burgı* “kırışik nesne”, *içegü* “karnın içindeki organlar”, *kadgu*

³²⁷ Ergin, Türk ..., s. 179.

³²⁸ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 241-242.

³²⁹ Korkmaz, Türkiye ..., s. 80-81.

³³⁰ Gabain, *belgü* kelimesini *bel-* fiil köküne bağlamıştır fakat Özkan, *belgü*'nün tıpkı *inçkü*, *esenğgü*, *menğigü*, *oğlanğu* gibi isimden türemiş olduğunu ortaya koymaktadır. bk. Nevzat Özkan, İsmi Gelen Ekleri De Alan Bir Fiil Gövdesi: Belir-, TDAY- Belleten 1996, Ankara 1999, s. 213-220.

³³¹ Gabain, Eski ..., s. 52.

³³² Tekin, Orhon ..., s. 91.

³³³ Hacıeminoğlu, Karahanlı ..., s. 19.

³³⁴ bk. 330 numaralı dipnot.

“kaygı”, *kanagu* “kan alma aleti, neşter”, *karagu* “kör”, *kedgü* “giyecek elbise”, *koltgu* “istemek, ihtiyaç”, *közünğü* “ayna”, *kurugu* “kurumak üzere olan nesne”, *kutadgu* “saadet, kutlu”, *külgü* “gülüş, gülme”, *oglagu* “asil, nazlı”, *ölgü* “ölmek”, *sorgu* “kan alınacak şişe, kap”, *tergü* “sofraya dizilmiş çeşitli yemekler”, *tezgü* “ürküntü”, *tiregü* “direk, dayanak”, *tuturgu* “buyrulması ve tutulması gereken iş”, *tüşürgü* “çayın ırmağa döküldüğü yer”, *ulagu* “ulanan nesne”, *ulıgu* “uluyacak zaman”, *üzengü* “üzengi”, *yamagu* “yamanması gereken nesne”, *yegü* “yiyecek”.³³⁵

Eraslan, *Eski Türkçede İsim Fiiller* adlı eserinde, *-ğu, -gü; -ku, -kü* isim-fiil ekinin aslı fonksiyonunu yitirerek yapım eki hâline de geldiğini belirtir ve *bıçgu* “bıçak”, *edgü* öglü “dost”, *yilpigü* “yelpaze” örneklerini verir.³³⁶

Mansuroğlu, ekin yapım eki olarak fonksiyonlarını şu örneklerle açıklar: 1. Soyut isim yapma: *ülgüsüz öküş tamular* “sayısız, pek çok cehennemler”, *nom ertgüsi kirtüge bar-* “akide kılavuzluğu doğruya çıkmak”, *tengrini çalbarğuda érdi* “Tanrı’ya yalvarmakta idi”, *ajun tutguğa* “dünya tutmaya”, *bilgüke açmış yolu* “bilgiye yolu açmış”, *kérti yarğuda* “gerçek hükümde”, *yügürgü yarağı kalmadı* “koşmak mecali kalmadı”, *kitābı kılguğa kıl tedi tedbir* “kitabı vücuda getirmeye tedbirde bulun’ dedi”, *içgüge tüştü* “içkiye düştü”, *tilge ağızğa sıkkusuz ... vākı’a idi* “dile, ağıza sığmaz hadise idi”, *tanğ atkuça* “tan atınca”, *köz yumup açguça* “göz yumup açıncaya kadar”, *dirilgümüz muqadder ise dirilelüm* “dirilmemiz mukadder ise dirilelim”, *görgü, bilgi, başkı*.³³⁷ 2. Somut isim yapma: *aşınğız içgünğüz edinğiz tavarınğız egsüki yok* “yemeğiniz, içmeniz, malınız ve mülkünüzün eksigi yok”, *kentü kentü ergusi-singerü yadiltular* “her biri ikametgâhlarına dağıldılar”, *tarlagusuz bir yazı yer érdi* “tarlasız bir ova yer idi”, *ol ezgüye düze* “o besteye uydursun”, *saç örgüsü, diş dolgusu*.³³⁸ 3. Alet ismi yapma: *bı bıçgunları bir ikintide salmış ünice* “bıçakları biri birlerine vurma sesi (gürültüsü) gibi”, *sorgu* “(kan) emme aleti”, *keski* “kesecek nesne”, *bilevü* “bileme taşı”, *üzengü* “üzengi”,

³³⁵ Hacıeminoğlu, Karahanlı ..., s. 19-20.

³³⁶ Eraslan, Eski ..., s. 11.

³³⁷ Mecdut Mansuroğlu, Türkçede -gu Ekinin Fonksiyonları, TM, Cilt X, 1951-53, s. 342-343.

³³⁸ Mansuroğlu, Türkçede ..., s. 343.

tibengü “eyer altlığı”, *sipirgi* “süpürge”, *dağlağı* “dağlam demiri”, *kaşağı*, *sarğı*, *sürgü*.³³⁹

Ekin Harezmi Türkçesindeki fonksiyonları ve kullanım örnekleri şu şekilde tespit edilmiştir:

2.2.2.16.1. Soyut ve somut anlamlı kalıcı isimler türetir.

algü “alacak” ol kişi bu **alguluğnı** ewke kigirdi “O kişi bu alacaklıyı eve girdirdi.” (NF, 195-13)

boynağı “asî, isyankâr” bir **boynağı** dîv aydı “Asî bir dev dedi: .....” (KE, 149v-15)

içgü ~ içkü “içki” anıñ yadıñğa **içgü** iç aş aş “Onun anısına içki iç, yemek ye !” (HŞ, 740)

Şu örnekte ek, ünsüz uyumuna bağlılık göstermektedir:

bu şuratka bakıp **içkü** içelinğ “Bu surete (resme) bakıp içki içelim !” (HŞ, 625)

ķarağı “kör” kózleri kórmez **ķarağı** hem tili anıñ ağıñ “O hem kördür; hem de dilsiz.” (KE, 39r-8)

ķaranğgu ~ ķaranğkuda “karanlık” yer astıdın aşğa **ķaranğguğa** siccîn tęp

ayturlar “Yerin altından aşığıya, karanlığa Siccin derler. (diye söylerler.)” (NF, 402-12)

ķaranğkuda taķı yések bolur “Karanlıkta da yések olur.” (NF, 257-5)

ķöletgü “gölgelik” mevli ta’ālā öyün **ķöletgüni** on ülüş kılu yarlıķadı “Yüce Tanrı, evin gölgeliğini on parçaya ayırarak buyurdu: ...” (KE, 233v-11)

³³⁹ Mansuroğlu, Türkçede ..., s. 344.

- körüşgü** “istişare, danışma” dini içinde **körüşgölüg** bolsa “Dini içinde kendisine danışılan (istişare edilen) olsa.” (NF, 232-16)
- küdegü** “güveyi, damat” bir **küdegüsiñge** aydı “Bir damadına dedi: ...” (KE, 27v-16)
- külgü** “eğlence” çakır içip oyun **külgü** başlap olturdılar “Şarap içip, oyuna eğlenceye başlayarak olturdular.” (KE, 161v-21)

kül- fiilinin *-t-* ekiyle genişlemiş şekli de *-gü*'yü alarak aynı anlamda isim türetir:

oyun **kültgü** birle raqş u tarab kılu başladı “Oyun ve eğlenceyle coşmaya, dansetmeye başladı.” (KE, 248v-10)

- seçkü** “seçme” kiter bolsa sen men bolur **seçküsiüz** “Sen gittiğinde benim seçmem zorlaşır.” (MM, 339)
- sézingü** “şüpheli” **sézingü** yerde istedi anı “Onu, şüpheli yerde aradı.” (ME, 169-8)
- tirki** “sofra” hasan razhu vâlidesi fâţıma razhâ birle bir **tirkide** ta‘âm tenâvul kılmaz erdi “Hasan razhu, annesi Fatma razha ile bir sofrada yemek yemezdi.” (NF, 289-1)

uğku ~ uyku “uyku” mevli ta‘âlâ şâlihğa **uğku** kemişdi “Yüce Tanrı Salih’e uyku verdi.” (KE, 34r-16)

siz **uykunğuz** içinde üküş yığladınğız “Siz uykunuzda çok ağladınız.” (NF, 103-8)

Bu kelimedede ek ünsüz uyumunun dışına çıkmıştır:

yanğku “yankı” alıp tağ **yanğkusı** âvâz-ı halhal “Dağın yankısı halhalın sesini alıp ....” (HŞ, 645)

yëgü “yiyecek” singdürdi **yëgüni** taķı içküni “Yiyecek ve içeceği sindirdi.”
(ME, 49-2)

2.2.2.16.2. Araç-gereç adları türetir.

biçkü “bıçķı” ozaķı peygābarlarınġ ümmetlerini kāfirler **biçkü** birle êkki
pāra kıllur erdiler “Önceki peygamberlerin ümmetlerini kāfirler bıçķıyla
iki parçaya ayırırlardı.” (NF, 11-6)

saġnaġu “firça” tişin saġnadı **saġnaġu** birle “Diş firçasıyla dişini temizledi.” (ME,
183-6)

sızġu “firça, kürdan” diş arıtdı tiş **sızġu** birle “Kürdanla dişini temizledi.” (ME,
183-6)

ülgü “terazi” ol burclar bu turur ķozı uy erendend ķarçık kür arslan buġday
başı **ülgü** çıdan yay oġlak könek balık “O burçlar bunlardır: Koç, boġa,
ikizler, yengeç, aslan, başak, terazi, akrep, yay, oġlak, kova, balık.”
(ķarçık: yengeç dizinde yok) (KE, 66v-4)

yaşġu “mızrak doġrultacak alet” **yaşġu** birle köndürdi süngüni “Süngüyü
mızrak doġrultacak aletle çevirdi.” (ME, 81-6)

2.2.2.16.3. Şu örnekte ek -w olmuştur. Bu kelime, Kıpçakça bir ses olayının örneġi
olması bakımından da önemlidir.

ıraw “şarki” **ırawçı** tapġasen bir canķa rāhat “.....” (HŞ, 390)

2.2.2.17. -ġuç

Alet ismi yapan bu ek işlek deġildir; Harezmi Türkçesinde bir kelimedede görüldü. Ekin
ünlüsü yuvarlak şekliyle küçük ünlü uyumunu bozmaktadır. Başındaki sedalı ünsüz -ġ
ise ünsüz uyumuna baġlı deġildir. Türkiye Türkçesinde ekin düz ünlülü şekilleri de

mevcuttur ve *-gıç, -giç, -gıuç, -güç* biçimindedir.

Ergin ekin işlek olmadığını; yapan, olan veya yapılan nesnelere karşılayan isimler yaptığını belirtir.³⁴⁰

Banguoğlu bu ekin Eski Türkçedeki *-gAç* ekinin bir değişimi olduğu; işleyiş bakımından da *-gAç* ekine paralel görüldüğü görüşündedir.³⁴¹

Korkmaz, beş on örnek vermiş bir ek olduğunu söyleyerek; işlev bakımından fiilin gösterdiği işi yapanı veya yapılan işten etkileneni gösteren isimler türettiğini ifade eder.³⁴²

Hacıeminoğlu *-guç, -güç; -kuç, -küç* şeklinde verdiği ekin alet isimleri ve pekiştirme sıfatları yaptığını söyleyerek; *arguç* “insanın aldandığı nesnelere”, *örgüç* “kadınların saç örgüsü”, *örküç* “dalga”, *örküç* “sac ayağı” örneklerini verir.³⁴³

Eckmann ekin alet isimleri yaptığını şu örneklerle açıklar: *çatlağuç* “sakız”, *örgüç* “atın yelesini örmek için kullanılan tarak”, *sarağuç* “sarık”, *süzgüç* “süzgeç, temizleyici”, *titregüç* “başlık, sorguç”, *yarğuç-ağ* “el mili”, *yelpigüç* “yelpaze”.³⁴⁴

Eski Türkçedeki şu kullanımlarda da bu eki görmek mümkündür: *agınguç* “basamak”, *bıçguç* “makas”, *olturguç* “iskemle, sandalye”, *saraguç* “kadın yaşmağı, örtüsü”, *tövgüç* “havan, tokmak”, *yülüğüç* “ustura” (OTWF, s. 357-359); *tiküç* (< tik-güç) “ekmekçilerin ekmek üzerine nakış yapmak için kullandıkları nesne, kuş yelegi (DLT; I, 358-9), *yogurguç* “şehriye ve benzeri şeylerin açılmasında kullanılan oklava” (DLT; I, 493-19).

Harezmi Türkçesinde ek, şu kelimedede görülür:

açguç “anahtar” tili dil kufununun **açguç** irdi “Dili, dil kilidinin anahtarı idi.”
(HŞ, 130)

³⁴⁰ Ergin, Türk ..., s. 180.

³⁴¹ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 242.

³⁴² Korkmaz, Türkiye ..., s. 80.

³⁴³ Hacıeminoğlu, Karahanlı ..., s. 20.

³⁴⁴ Eckmann, Çağatayca ..., s. 49.

2.2.2.18. –GuçI

Genellikle geçişli fiillere, bazen de geçişsiz fiillere gelerek o fiilin ifade ettiği hareketi yapanları karşılamak üzere isimler türeten ek, işlek olarak kullanılır.

Eski Türkçede *-güçü*, *-güçi*; *-kuçü*, *-küçi* şekliyle var olan ek, Batı Türkçesine geçerken *-ğ / -g* seslerini düşürerek önce *-uçü*, *-üçi* şeklini; daha sonra da sedasız ünsüzünü sedalılaştırarak *-ucü*, *-üci* şeklini almıştır. En son ise küçük ünlü uyumuna bağlanarak *-ıcı*, *-ici*, *-ucu*, *-ücü* şekilleri ortaya çıkmıştır. Türkiye Türkçesinde ek bu son hâliyle bulunmaktadır. Harezmi Türkçesinde ise ekin *-güçü*, *-güçi* biçimiyle ünsüz uyumuna bağlanmadan mevcut olduğu; büyük ünlü uyumuna bağlı olmakla birlikte küçük ünlü uyumuna aykırı bulunduğu görülmektedir.

Ergin, ekin eskiden beri çok işlek olarak kullanıldığını, fonksiyonunda çokluk, aşırılık, devamlılık olduğunu; bu ekle yapılan isimlerin çok ve devamlı yapan veya olan nesnelere karşıladığını; daha çok yapma ifade eden fiillere getirildiğini ifade eder.³⁴⁵

Banguoğlu, *-ici* ekinin kılıcı adı ve sıfatlar yapan bir üretim eki olduğunu belirterek, bir işi meslek olarak yapanı gösteren adlarla bir işi alışkanlık ve başarı ile yapanı gösteren sıfatlar yaptığından bahseder.³⁴⁶

Korkmaz, her türlü fiil kök ve gövdelerinden isim ve sıfat türeten ekin daha çok geçişli fiillere getirildiği açıklamasını yaparak; fiilin gösterdiği işi “meslek, uğraşı” veya “sürekli olarak” yapanı gösteren isimler türetme, fiilden “o işi yapan, yapma etkisi gösteren” anlamında sıfatlar türetme, fiilin gösterdiği işi bir özellik olarak taşıyan sıfatlar türetme, fiilin gösterdiği işi yapan veya yapma özelliği taşıyan araç-gereç adları türetme fonksiyonlarını vurgular.³⁴⁷

Gabain, ekin işi yapanı bildirdiğini; *-taçı* eki ile eş anlamlı olduğunu söyleyerek; *kınağuçü* “eziyet eden, eziyet edici”, *kolğuçü* “dilenci”, *ölürğüçi* “cani, katil” örneklerini verir.³⁴⁸

³⁴⁵ Ergin, Türk ..., s. 181.

³⁴⁶ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 246-247.

³⁴⁷ Korkmaz, Türkiye ..., s. 83-84.

³⁴⁸ Gabain, Eski ..., s. 53.

Tekin, *-gUçI* ekinin eyleyici adları türeten ek olduğunu; *ayguçi* “kağan danışmanı ve sözcüsü”, *bidgüçi* “savaş dansı yapan er”, *itgüçi* “yapan, eden” örnekleriyle açıklar.³⁴⁹

Hacıeminoğlu *-guçI* şeklinde verdiği eki sıfat-fiil ekleri arasında alarak *-gUIUk*, *-gUsI* ile birlikte değerlendirir ve eke yapım ekleri arasında yer vermez.³⁵⁰

Eckmann da Hacıeminoğlu gibi eke sıfat-fiil ekleri arasında yer verir ve fail ismi yaptığını belirtir.³⁵¹

Ekin yapısıyla ilgili olarak Ergin, Eski Türkçede *-i-gçI*, *-i-gçi* ve *-guçi*, *-güçi* şekillerinde olduğu; bu şekillerin de fiilden isim yapma ekleri *-ğ*, *-g* ve *-ğu*, *-gü* ile isimden isim yapma eki *-çI*, *-çi*’den meydana geldikleri görüşündedir.³⁵² Fakat Banguoğlu³⁵³, Korkmaz³⁵⁴, Çağatay³⁵⁵, Eraslan³⁵⁶, Mansuroğlu³⁵⁷, Gabain³⁵⁸, Hacıeminoğlu³⁵⁹, Eckmann³⁶⁰, Biray³⁶¹ gibi dilciler ekin *-ğu*, *-gü* ekiyle, *+çI*, *+çi* ekinin birleşmesi sonucunda ortaya çıktığı konusunda hemfikirdirler. Bizce de ekin *-ğ*, *-g* fiilden isim yapma ekiyle bir ilgisi yoktur. Zira, Batı Türkçesine geçişte *-ğ*, *-g* ile isim yapılmış olan kelimelerde bu ek düşmüş; daha sonra *+ çI*, *+ çi* ekiyle genişlediklerinde bir meslekle veya işle uğraşanı ifade eden isimler olmuşlardır. Bu isimlerde herhangi bir kılıcı veya eyleyici adı ifadesi yoktur. *kap-i-ğ + çI > kapI + cI > kapıcı*, *sür-ü-g + çi > sürü + cü > sürücü* “sürü sahibi” örneklerinden de bu durum anlaşılmaktadır. Kaşgarlı Mahmut’un DLT’de yaptığı açıklamalar da *-ici*, *-ici*, *-ucu*, *-ücü* ekinin *-GuçI* ekinden kaynaklandığını ortaya koyar.³⁶²

Ekin Harezmi Türkçesindeki fonksiyonları ve kullanım örnekleri şunlardır:

³⁴⁹ Tekin, Orhon ... s. 91.

³⁵⁰ Hacıeminoğlu, Karahanlı ..., s. 169.

³⁵¹ Eckmann, Çağatayca ..., s. 101.

³⁵² Ergin, Türk ..., s. 181.

³⁵³ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 246.

³⁵⁴ Korkmaz, Türkiye ..., s. 83.

³⁵⁵ Çağatay, Eski Osmanlıcada Fiil Müştakları, Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler, Ankara 1978, s. 191-252.

³⁵⁶ Eraslan, Eski ..., s. 91.

³⁵⁷ Mansuroğlu, Türkçede ..., s. 341-348.

³⁵⁸ Gabain, Eski ..., s. 52.

³⁵⁹ Hacıeminoğlu, Karahanlı ..., s. 169.

³⁶⁰ Eckmann, Çağatayca ..., s. 101.

³⁶¹ Himmet Biray, Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde İsim, TDK Yay., Ankara 1999, s. 147.

³⁶² Atalay, Divanü II..., s. 48-54.

2.2.2.18.1. Eklendiği geçişli fiillerde, gösterilen işi sürekli yapanı ifade eden isimler türetir.

alğuçı “alıcı” ol kıl **alğuçı** aydı ‘aybı ne turur “O köle alıcısı (tüccarı) ‘Ayıbı nedir?’ diye sordu.” (NF, 382-13)

bitigüçi “yazıcı, kâtip” peygâmbar ‘as **bitigüçike** buyurdu “Peygamber as, kâtibe buyurdu.” (NF, 78-12)

birgüçi “verici” özi irdi şehd ü şeker **birgüçi** “Bal ve şeker verici (veren) kendisiydi.” (MM, 386)

ıdğuçı “gönderici” meni **ıdğuçı** ıddı keldim “Beni gönderici gönderdi, geldim.” (KE, 159r-8)

kazğuçı “kazıcı” uşol tağ **kazğuçı** ferhâdnı körsün “O dağ kazıcı (kazan) Ferhat’ı görsün!” (HŞ, 2700)

kılğuçı “yapıcı” ol yüzük **kılğuçı** ustâd tağı andağok kıldı “O yüzük yapıcı (yapan) usta da öylece yaptı.” (NF, 77-16)

satğuçı “satıcı” ol hamr **satğuçınığ** ‘avreti bir şâhib-cemâl ‘avret erdi “O şarap satıcısının karısı güzellik sahibi bir kadındı.” (NF, 370-6)

tökgüçi “dökücü” yer yüzinde ortak işligler kan **tökgüçiler** yaratur-şen “Yeryüzünde müşrikler, kan dökücüler yaratırsın.” (KE, 5r-7)

yigüçi “yiyici” firāvân irdi şekker **yigüçi** az “Şeker çok boldu ama yiyici (yiyen) azdı.” (HŞ, 1600)

yuğuçı “yıkayıcı” tonumnı **yuğuçıka** bėrip turur-men “Elbisemi yıkayıcıya vermiştim.” (NF, 222-11)

yupulaguçı “aldatıcı, kandırıcı” bu ol kavmlar turur kim musulmānlarnı yüzinde **yupulaguçılar** mashāra kılğuçılar tururlar tağı artlarında ğaybat

kılğuçılar tururlar “Bu öyle bir kavimdir ki, Müslümanların yüzüne karşı aldatıcı, alay edicidirler ve arkalarından gıybet edicidirler.” (NF, 67-5)

2.2.2.18.2. -ğuçı, -güçi eki bazen de geçişsiz fiillere eklenir.

kirgüçi “girci, girecek olan” uşmağ yaratdım anğa **kirgüçiler** ma yaratdım tamuğ yaratdım anğa **kirgüçiler** ma yaratdım “Cenneti yarattım, ona gircileri (girecek olanları) da yarattım; cehennemi yarattım, ona gircileri (girecek olanları) da yarattım.” (KE, 10v-5)

külgüçi “gülücü” men sizlerge **külgüçi** cāhillerdin ermes-men “Ben size gülücü (gülen) cahillerden değilim.” (KE, 128r-3)

tapungüçi “tapınıcı” halâyık barça butğa **tapungüçi** boldılar “Halkın hepsi puta tapınıcı oldular.” (KE, 19v-6)

tezgingüçi “gezinici, dolaşıcı” bu **tezgingüçi** günbed kim birür nūr “Bu gezinici (gezenen) kümbet nur verir.” (HŞ, 65)

yigrengüçi “iğrenici, nefret edici” kimni kim yigrenseler tanğrı üçün **yigrengüçiler** tururlar “Kimden iğrenseler, Tanrı için iğrenicidirler (iğrenirler).” (NF, 308-13)

2.2.2.18.3. Bu eki alan bazı isimler, -an, -en sıfat-fiil ekinin zaman fonksiyonunu yitirmiş karşılığı durumundadırlar.

açğuçı “açan” şām vilâyetinde bir fâl **açğuçı** hatun bar erdi “Şam vilâyetinde fal açan (bakan) bir kadın vardı.” (KE, 50r-12)

içğüçi “içen” anıng tég hamr **içğüçi** itler birle beçinler birle oynağuçı neteg halıfa bolğay “Onun gibi içki içen; köpeklerle, maymunlarla oynayan biri nasıl halife olacak ?” (NF, 183-15)

- istegüçi** “arayan, isteyen” ol sâ’atnı **istegüçiler** tününğ tamāmını oyağlık birle tã’at ve ‘ibâdat birle keçürsünler “O saati arayanlar (isteyenler) gecenin tamamını uyanık olarak tapınma ve ibadetle geçirsünler.” (NF, 313-5)
- kılguçi** “kılan, eden” edgü cezâ bergey İmân ni‘metinge şükür **kılguçılarka** “İman nimetine şükredenlere iyi karşılık (mükâfat) verecek.” (NF, 93-6)
- saklağuçı** “koruyan” bu kün kimşersenı ‘azâbdın **saklağuçı** yok ididin özge “Bugün, bir kimseyi Tanrı’dan başka azaptan koruyan yoktur.” (KE, 24v-9)

2.2.2.18.4.Şu iki örnekte ekin ç ünsüzünün sedalılaşarak *c* olması da Oğuzcanın etkisi sayılabilir ama bu durum tek eserde (ME) görüldüğünden, metni okuyanın tercihi olabileceğini de düşünmekteyiz.

- orlağuçı** “müezzin” namâzğa ündedi **orlağuçı** “Müezzin namaza çağırıldı.” (ME, 89-5)

Ayrıca bu bir örnekte ekin kelime köküne ünlüyle bağlandığı da görülmektedir:

- soyuğuçı** “soyucu, soyguncu” ol kefen **soyuğuçı** “O kefen soyucusu (soyguncusu).” (ME, 151-5)

2. 2. 2. 19. -GIn, -GUN; -kun

Genellikle tek heceli fiillere gelerek; fiilin gösterdiği hareketin bir nesnede ya da kişide var olduğunu, bazen de çok olduğunu belirten isimler yapar. Ek Türkçenin bütün dönemlerinde büyük ünlü uyumuna bağlıdır. Küçük ünlü uyumu ve ünsüz uyumu bakımından ise değişkenlik gösterir: Eski Türkçe ve Harezmi Türkçesinde küçük ünlü uyumu ile ünsüz uyumuna bağlı değildir. Ekin sedasız ünsüzlü şekli Harezmi Türkçesinde hep *-kun* şekliyle gelmektedir. Türkiye Türkçesinde ise ek ünlü ve ünsüz uyumlarına bağlı olup *-gın, -gin, -gun, -gün; -kın, -kin, -kun, -kün* şekillerinde kullanılmaktadır.

Ergin bu ekin Türkçede eskiden beri kullanıldığını; işlek olduğunu; fonksiyonunda büyültme ve aşırılık ifadesi olduğunu ve bu fiille yapılan isimlerin çok yapan, olan veya yapılan nesnelere veya yapılan işi karşıladıklarını belirtir.³⁶³

Banguoğlu ekin pekiştirme ve alışkanlık sıfatları yaptığı ve çok işlek olduğu görüşündedir.³⁶⁴

Korkmaz ekle ilgili olarak “Geçişli ve geçişsiz tek heceli fiil köklerinden anlamı pekiştirilmiş sıfatlar türeten çok işlek bir ektir.”³⁶⁵ diyerek ekin *-mİş*, *-mUŞ* isim-fiil ekine denk sayılabileceğini öngörür.³⁶⁶

Gabain eki *-ğın*, *-gin*; *-kın*, *-kin*; *-ğan* şekillerinde vererek; *bazğan* “çekiç, basan”, *tezkin* “mülteci”, *tirgin* “kalabalık, dernek” kelimeleriyle örnekler.³⁶⁷

Tekin ekle ilgili tek örnek verir: *buzkunça* “bozgun gibi, fırtına gibi.”³⁶⁸

Hacıeminoğlu, “Fiil kök ve gövdelerine gelerek genellikle *-mİş*, *-mİŞ* eki ile yapılmış sıfat-fiil anlamını belirten bir ektir.”³⁶⁹ açıklamasını yaptıktan sonra şu kelimeleri örnek olarak gösterir: *kirkin* “buğranın ve devenin kızgın zamanı, kiriş zamanı gelmiş”, *kodgun* “konulmuş”, *köçkün* “göç eden”, *terkin* “birikmiş”, *tutgun* “tutulmuş, yakalanmış”, *yadgun* “yaygın, yayılmış”.³⁷⁰

Eckmann ekin meslek ve faaliyet bildirdiğini söyleyerek eki; *azğın* “yolunu kaybetmiş, azgın”, *çapğın* “akın, çapul”, *kėskin* “keskin”, *kovğın* “kovalama, takip”, *ötğün* “geçmiş, geçen; temren”, *taşğın* “dopdolu, taşkın”, *tutğun* “tutkun, tutsak, esir”, *uçğın* “kıvılcım”, *yutğın* “burgaç, girdap” kelimeleriyle örneklendirir.³⁷¹

Eski Türkçe döneminde şu kelimelerde de bu ek görülür: *asğın* “asılmış”, *bilkin* “bilgin,

³⁶³ Ergin, Türk ..., s. 179.

³⁶⁴ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 243.

³⁶⁵ Korkmaz, Türkiye ..., s. 81.

³⁶⁶ Korkmaz, Türkiye ..., s. 81-82.

³⁶⁷ Gabain, Eski ..., s.52.

³⁶⁸ Tekin, Orhon ..., s. 92.

³⁶⁹ Hacıeminoğlu, Karahanlı ..., s. 20.

³⁷⁰ Hacıeminoğlu, Karahanlı ..., s. 20.

³⁷¹ Eckmann, Çağatayca ..., s. 49-50

ünlü, tanınmış”, *böggün~bükgün* “toplanmış, engellenmiş, kapatılmış”, *kelkin* “sel”, *turkun* “durgun”, *ürtgen* “yığılmış ot, tınaz” (OTWF, s.327-329); *barkın kişi* “kendini yolundan hiçbir şeyin alıkoymadığı yolcu” (DLT; I, 440-13), *çiwgin* “yağlı, doyurucu, besleyici” (DLT; I, 443-13), *eşkin toprak* “akıp inen toprak” (DLT; I, 109-7), *kewgin aş* “doyurmayan yemek” (DLT; I, 443-22), *ürkün* (← *ürk-gün*) “düşman yüzünden ulus arasına düşen ürküntü, telaşla kalelere ve sığınaklara kaçışma” (DLT, I, 108-16), *yelkin* “yelici, koşucu; misafir, yolcu, konuk (DLT; I, 31-5).

Ekin Harezmi Türkçesindeki fonksiyonları ve kullanım örnekleri şunlardır:

2.2.2.19.1. Fiilin gösterdiği hareketle ilgili özelliği bünyesinde taşıyan isimler türetir.

ötgün “gök gürültüsü” küldüredi **ötgün** “Gök gürültüsü, gürüldedi. (Gök gürledi.)” (ME, 230-2)

sızgun “sızıntı” **sızgunlayu** çıkardı yerdin suwnı “Suyu yerden sızıntı olarak çıkardı. (ME, 19-3)

tizgin “dizgin” ‘arabça **tizginge** ‘inān tēyürler “Arapçada dizgine ‘inan’ derler.” (NF, 440-12)

tolğun “dalga” **tolğun** urdı köpüklendi “Dalga vurdu, köpüklendi” (KE, 3r-11)

uçgun~uçkun “kıvılcım” yarutmaz iwni **uçgun** bolmasa şemc “Mum olmasa kıvılcım evi aydınlatmaz.” (HŞ, 1850)

Zübeyrdin tamuğ otınıñ **uçgunlarını** men def kılğaymen “Cehennem ateşinin kıvılcımlarını Zübeyir’den ben uzaklaştıracağım.” (NF, 120-15)

2.2.2.19.2. Fiilin gösterdiği hareketi çokça yapanı ifade eden isimler türetir. Bu isimlerin anlamı *-An* ve *-mİş*, *-mUş* sıfat-fiillerinin verdiği anlamla aşağı yukarı aynıdır.

azgın “azgın, azmış, doğru yoldan sapmış” **azgınlarının** **azgunluğu** sizlerke ziyān kılmaz “Azmışların azgınlığı size zarar veremez.” (NF, 304-4,5)

kaçgun~ kaçkun “kaçak, sürekli kaçan” bu bizim **kaçgunçı** kulumuz turur “Bu bizim kaçak (sürekli kaçan) kölemizdir.” (NF, 357-15)

bu bizim **kaçgunçı** kulumuz tep ol kârvân halkınınğ birinçe sattılar ““Bu bizim kaçak (sürekli kaçan) kölemiz’ diyerek kervan halkından birine sattılar.” (NF, 52-3)

2. 2. 2. 19. 3. Bu ekle türetilmiş olan bazı isimler sıfat olarak kullanılır.

kaçgun “kaçak, sürekli kaçan” bu bizim **kaçgunçı** kulumuz turur “Bu bizim kaçak (sürekli kaçan) kölemizdir.” (NF, 357-15)

yulgun “temiz olmayan, kötü” ‘amelleri **yulgun** üçün bereketsiz turur “Amelleri (eylemleri) kötü olduğundan bereketsizdir.” (KE, 18r-8)

2.2.2.20. -I, -U

Fillerden isim, sıfat, zarf ve edat olarak kullanılan kelimeleri türetir. Aslında bir zarf-fiil eki olup kalıplaşma yoluyla yapım eki kimliğine bürünmüştür. Türkçenin bütün dönemlerinde görülebilen ek, küçük ünlü uyumuna Eski Türkçe ve Türkiye Türkçesinde bağlı görünürken; Harezmi Türkçesinde, özellikle düz ünlülü kelimelerde bu uyumun dışına çıkması sebebiyle, tam olarak bağlı değildir.

Korkmaz, bu ekin, zarf-fiil eklerinin eklendikleri fiillerle kaynaşıp kalıplaşması sonucu ortaya çıktığını; sıfat, edat, zarf ve isim niteliğindeki birtakım sözleri türettiğini söyler.³⁷² Korkmaz, bu ekle türetilen zarf ve edatların, kalıplaşma evresinden geçerek adî zarflar ve edatlar hâline geçtiklerini; bunun sebebinin de, Türkçede zarf ve edat türetmek için özel eklerin bulunmaması ve dilin bunları cümle bilgisinden de yararlanarak, özellikleri itibarıyla kendilerine en yakın olan başka gramer öğelerinden faydalanmak suretiyle karşılamaya çalışması olduğunu söyler.³⁷³

³⁷² Korkmaz, Türkiye ..., s. 174.

³⁷³ Korkmaz, Türkçede ..., s. 57.

Gabain, ekle ilgili olarak “Eskiden, muhtemelen eş sesli zarf-fiil ekinin aynısı idi; çok eskidir.”³⁷⁴ görüşünü bildirerek; *kalısız* “bakiyesi olmayan, kalıntısız”, *udu* “maiyet, sonra” örneklerini verir.³⁷⁵

Tekin, eke ilişkin herhangi bir açıklama yapmaksızın eki; *egri* “eğri, hörgüçlü”, *kalı* “kalıntı, artık”, *takı* “daha”, *yazı* “ova, bozkır” kelimeleriyle örnekler.³⁷⁶

Hacıeminoğlu -I, -U ekine yapım ekleri arasında yer vermez; *Zarf-Fiiller* başlığı altında bu eki değerlendirir ve ekin isim, edat, zarf olarak kullanılışıyla ilgili örnekler verir.³⁷⁷

Eckmann, bu ekin çeşitli manalarda isim ve sıfatlar yaptığını ifade ederek eki; *busu* “pusu, pusu yeri”, *yıgı* “ağlama, gözyaşı”, *yumru* “yuvarlak” örnekleriyle tanırlar.³⁷⁸

Ekin Harezmi Türkçesindeki fonksiyonları ve kullanım örnekleri şunlardır:

2.2.2.20.1. Fiillerden nasıllık ve zaman bildiren kelimeler türetir. Bu kelimeler cümlede zarf görevinde kullanılır.

aķru “yavaş” yürüyür bolsa **aķru** yürüyür “Yürür olsa (yürüdüğünde) yavaş yürür.” (NF, 23-9)

aşnu “önce” namāz vakti bolmadan **aşnu** ābdast kılar erdük “Namaz vakti olmadan önce abdest alırdık.” (NF, 241-16)

dönderü “ters” **dönderü** doğurdu tişi oğlanı “Kadın çocuğu ters doğurdu.” (ME, 44-4)

tutşı ~ tutşu “daima, sürekli” kılar irdiler **tutşı** hayr işleri “Hayır işleri sürekli yaparlardı.” (HŞ, 150)

akıtur közlerindin **tutşu** kan yaş “Gözlerinden daima kan-yaş akıtır.” (HŞ, 2670)

³⁷⁴ Gabain, Eski ..., s. 51.

³⁷⁵ Gabain, Eski ..., s. 51.

³⁷⁶ Tekin, Orhon ..., s. 91.

³⁷⁷ Hacıeminoğlu, Karahanlı ..., s. 172-173.

³⁷⁸ Eckmann, Çağatayca ..., s. 48.

- ulaşu** “devamlı” **ulaşu** yağdı yağmur “Yağmur devamlı yağdı.” (ME, 28-7)
- yağşı** “iyi, güzel” manğa ol kişining şifatını **yağşı** beyân kılğıl “Bana o kişinin şifatını (görüntüsünü) iyice anlat !” (NF, 23-3)

2.2.2.20.2. Fiillerden, cümlede edat olarak kullanılan kelimeleri türetir.

- ötrü** “-den dolayı, -den ötürü, sebebiyle” (Bu edat, ismin ayrılma hâli ekiyle birlikte kullanılır.³⁷⁹) ol ma'nidin **ötrü** kim açlık katıg erdi “O sebepten dolayı açlık zor oldu.” (NF, 31-11)
- taķı** “daha, da /de, ve” (Bu edat bağlama ve kuvvetlendirme görevindedir.)³⁸⁰ men **taķı** sizinğ birle barayın “Ben de sizinle geleyim.” (NF, 20-3)
- tegi** “kadar” (Bu edat ismin yönelme hâli ekiyle kullanılır.)³⁸¹ ekegü çıktılar taķı yürüdiler erteke **tegi** “İkisi birlikte çıktılar ve sabaha kadar yürüdüler.” (NF, 20-5)
- tegrü** “kadar” (Bu edat da genellikle ismin yönelme hâli ekiyle kullanılır.)³⁸² bir ayka **tegrü** otun yıgdılar taķı yandurdılar “Bir aya kadar (bir ay kadar süre içerisinde) odun topladılar ve yaktılar.” (NF, 217-6)

2.2.2.20.3. Fiillerden soyut ve somut isimler türetir.

- kaçu** “baraj, set, bent” elining **kaçusı** bar erdi ol **kaçu** taķı buzıldı “Memleketinin barajı vardı, o baraj da bozuldu (yıkıldı).” (NF, 82-5)
- kértü** “gerçek” işning **kértüsin** bildi “İşin gerçeğini (aslını) bildi.” (ME, 183-4)
- türü** “bel denilen tarım aracı” elinge **türü** aldı taķı yerni ahtarı başladı “Eline

³⁷⁹ Hacıeminoğlu, Türk ..., s. 70-71.

³⁸⁰ Hacıeminoğlu, Türk ..., s. 195-196.

³⁸¹ Hacıeminoğlu, Türk ..., s. 94-95.

³⁸² Hacıeminoğlu, Türk ..., s. 95-97.

bel aldı ve yeri kazmaya (bellemeye) başladı.” (NF, 435-1)

yarı “yarı” bu rüza şaburnıng yarısı turur “Oruç, sabrın yarısıdır.” (NF, 260-6)

yazı “yazı, ova kır” manğa bir kênğ tüz yazı sağ topraklık yer hâşıl kılınğ
“Benim için geniş, düz bir yazı (ova, arazi), yüksekçe bir toprak yer ortaya çıkarın !” (KE, 62v-4)

2.2.2.20.4. Sıfat türetir.

eğri “eğri” havvâni **eğri** sünğükdin yarattı “Havva’yı eğri kemikten yarattı.”
(KE, 7v-10)

2.2.2.21. -K

Geçişli ve geçişsiz fiillere gelerek, fiilin gösterdiği hareketle ilgili özelliği olan isimler veya fiilin gösterdiği hareketle ilgili nesne adları türeten işlek bir ektir. Ünlüyle biten kelimelere doğrudan; ünsüzle biten kelimelere ise yardımcı ünlü aracılığıyla eklenmektedir. Ekin yardımcı ünlüsü büyük ünlü uyumuna Eski Türkçe, Harezmi Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde bağlı iken; küçük ünlü uyumuna Eski Türkçe ve Harezmi Türkçesinde kısmen, Türkiye Türkçesinde tamamen bağlıdır.

Ergin, bu ekin yaptığı isimlerin genellikle fiilin gösterdiği harekete uğramış olan, bazen de o hareketten doğmuş bulunan veya o hareketi yapan çeşitli nesnelere karşılık görüşündedir.³⁸³ Ergin ayrıca ekin *-uq*, *-ük* şeklinin birleşik yapıda olduğunu; *-k*, *-k* ile *-uq*, *-ük*’ün ayrı ayrı ekler olarak kabul edilebileceğini; Eski Türkçede ekin *-uq*, *-ük* ve *-k*, *-k* şekillerinin bulunmasından dolayı savunur.³⁸⁴

Banguoğlu, bu ekin eski ve çok yaygın bir geçmiş zaman sıfat-fiil eki olduğunu; zamanla bu işleyişini yitirerek fiilden sıfatlar yaptığını söyler.³⁸⁵

³⁸³ Ergin, Türk ..., s. 178.

³⁸⁴ Ergin, Türk ..., s. 185.

³⁸⁵ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 248-250.

Korkmaz, eki Eski Türkçedeki *-yUk* ekine bağlayarak “y” ünsüzünün erimesi sonucu *-Ik*, *-Uk* biçimine dönüştüğünü; ekin olmuş bitmiş olanı gösterme ve *-miş* ekine koşut bir işlev taşıma özelliği bulunduğunu belirtir.³⁸⁶

Gabain bu ekin anlam bakımından *-G* ile yapılanlardan farkını kesin olarak tespit etmenin mümkün olmadığını; bu ekle yapılan isimlerin bazen edilgenlik, bazen de yapılan işin sonucunu bildirdiğini; sıfat olarak daha çok kullanıldığını söyleyerek şu örnekleri verir: *anuk* “hazır, hazırlık”, *barık* “mal, mülk”, *közünüük* “pencere”, *toık* “tok”, *yoık* “yok, yokluk”, *ıduık* “mukaddes”, *teglük* “kör”, *süzük* “temiz, arı”.³⁸⁷

Tekin, ekle ilgili olarak, “eylem sonucu adlar ve nitelikler türetir”³⁸⁸ diyerek; *artuk* “fazla, çok”, *bark* “bina, anıt-mezar”, *bedük* “büyük”, *bulgak* “isyankâr, kışkırtıcı, karıştırıcı”, *buyruk* “kumandan”, *egsük* “eksik”, *emgek* “acı, dert, sıkıntı, zahmet, eziyet”, *ırak* “ıрак, uzak”, *kazgak* “yarar, fayda”, *kergek* “gerek, gerekli olan, bulunmayan, yok olan”, *köpük* “köpük”, *közünüük* “çadır penceresi”, *tokurkak* “kendini tok sayan”, *toruk* “zayıf”, *yaguk* “yakın”, *yaruk* “güneş”, *yazuk* “yanlış, hata”, *yuluk* “yağmalanmış” örneklerini verir.³⁸⁹

Hacıeminoğlu, ekin çok işlek olduğunu ifade ederek; fiilden sıfat, soyut isimler, alet ve eşya isimleri yaptığını; *açuk* “açık, açılmış”, *adıruk* “farklı, fark”, *agrak* “ağırlık, mal, mülk”, *aksak* “topal, aksak”, *artak* “fena, bozuk”, *bagırsak* “merhametli”, *bezek* “süs, nakış”, *bıçuk* “buçuk, yarım”, *bozuk* “bozuk, yıkık”, *bulganuk* “bulanık”, *butak* “dal, budak”, *esrük* “sarhoş”, *eşük* “örtü”, *karak* “göz bebeği”, *kılık* “huy, tavır”, *konuk* “misafir”, *kök* “kök, asıl”, *kölik* “gölge”, *körk* “güzel”, *köşik* “gölge, himaye”, *körük* “körük”, *küçek* “zorba”, *tanuk* “şahit”, *tünek* “hapisane”, *tünerik* “mezar, karanlık”, *usayuk* “gafil adam”, *usırık* “uyuklayan adam”, *ürpek* “tüyleri ürpermiş kişi”, *yak* “yakın, akraba”, *yalındak* “çıplak”, örnekleriyle belirtir.³⁹⁰

Eckmann, *-ık*, *-k*, *-uık*, *-ük* ve *-aık*, *-ek* eklerini ayırmayarak *emgek* “emek, zahmet”, *karık* “göz”, *bölük* “bölüm, parça, kısım”, *buyruk* “buyruk, emir” ve *ölçek* “ölçek, ölçü aleti”, *sığınık* “sığınak” gibi örneklerle bizim ayrı başlıklarda aldığımız *-(I)K*, *-(U)K* ve

³⁸⁶ Korkmaz, Türkiye ..., s. 84-87.

³⁸⁷ Gabain, Eski ..., s. 54-58.

³⁸⁸ Tekin, Orhon ..., s.92.

³⁸⁹ Tekin, Orhon ..., s. 92.

³⁹⁰ Hacıeminoğlu, Karahanlı ..., s. 20-21.

–AK eklerini bir arada değerlendirmiştir.³⁹¹

Eski Türkçede ayrıca şu örneklerde de bu ek görülür. *bölük* “parça, bölüm, sınıf”, *sogık* “soğuk”, *tavrak* “çabuk, hızlı, tez, seri”, *tilik* “istek, arzu, dilek”, *tützük* “tütsü”, *uzak* “uzun süreli, devamlı”, *yastuk* “yastık”, *yımşak* “yumuşak” (OTWF, s. 224-261); *amrak* “rahat, sakin” (DLT-I, 101-4), *ayık* “vaat, söz verme” (DLT-I, 84-21), *basruk* “baskı” (DLT-I, 466-14), *çalpak* “kir, pislik” (DLT-I, 470-3), *kalık* “hava, gök, sema” (DLT-III, 46-7), *katık* “katkı, herhangi bir nesneye katılan sirke, yoğurt gibi tutmaç yemeğine katılan nesne” (DLT-I, 382-10), *kevşek* “gevşek, yumuşak” (DLT-I, 479-10), *saçuk* “saçık, saçılmış nesne” (DLT-I, 381-26), *tayak* “dayak, dayangaç” (DLT-I, 417-6), *alık* “boş arzu, geçici arzu, heves; taviz” (KB-1490), *irük* “duvar ve duvara benzer şeylerdeki gedik, boşluk” (KB-2206), *kıyık* “eğrilik, cayma” (KB-1723), *ozuk* “üstün” (KB-2635), *töşek* “döşek, yatak” (KB-4887), *tüşük* “düşkün” (KB-5003), *tüzük* “durulmuş” (KB- 3085), *uşak* “küçük” (KB-4601), *yazuk* “suç, günah” (KB-3435), *yüksek* “yüksek” (KB-4998).

-K ekinin Harezmi Türkçesindeki fonksiyonları ve kullanım örnekleri şunlardır:

2.2.2.21.1. Geçişsiz fiillere gelerek, bazıları –miş sıfat-fiil ekiyle yakın anlam veren sıfatları ve ayrıca zarf olarak kullanılan kelimeleri türetir.

artuk “çok” kul karavaşlarını **artuk** emgetmenğ “Kölelere, cariyelere çok zahmet vermeyin!” (NF, 87-2)

aruk “zayıf” bu koy inğen **aruk** koy turur “Bu, çok zayıf bir koyundur.” (NF, 22-5)

bedük “büyük” dimişk élinde **bedük** sarāylar qopardı “Şam’da büyük saraylar yaptırdı.” (NF, 128-3)

bütük “iman eden, inanan, sofu” içi **bütük** mazlüm mü’min āh tēp içi bağırdın savuq dem urşa “inanan mazlum bir mümin ‘ah’ diyerek bağırdan soğuk

³⁹¹ Eckmann, Çağatayca ..., s. 51-52.

nefes çıkarsa ...” (KE, 198v-17)

- eksük** “eksik” seninĝ ‘aklınĝ **eksük** bolup turur “Senin aklın eksik olmuştur (eksilmiştir.)” (NF, 70-9)
- emgek** “eziyet, zahmet, sıkıntı, zorluk” kaçıp çıktuĝ **emgek** ve meşakkat birle “Sıkıntı ve meşakkatle kaçıp çıktık.” (NF, 49-17)
- esrük** “sarhoş” ‘azrā’ılka taĝı **esrük** satĝaşĝay “Azraille de sarhoş olarak karşılaşacak.” (NF, 363-17)
- ıraĝ ~ yıraĝ** “uzak” bu cum’ada **ıraĝ**dın yaĝındın üküş şahābalar kelgey “Bu cumada, uzaktan yakından çok sahabe gelecek.” (NF, 105-14)
- koylar **yıraĝ** erdi “Koyunlar uzaktı (uzaktaydı.)” (NF, 22-14)
- kiçik** “kaşıntı” teni cümlesi şişti taĝı **kiçik** tuttu “Bütün vücudu şişti ve kaşıntı tuttu.” (NF, 330-17)
- otruĝ** “yatalak” sökellikdin **otruĝ** bolup turur erdi “Hastalıktan dolayı yatalak olmuştu.” (NF, 221-3)
- sawuĝ** “soĝuk” ey ot **sawuĝ** bolĝıl “Ey ateş, soĝuk ol !” (NF, 217-15)
- tonuĝ** “donuk” açuĝ yüzlüĝ bolĝıl **tonuĝ** turmaĝıl “Açık yüzlü ol, donuk durma !” (KE, 131r-13)
- tölek** “sakin, ağırbaşı” **tölek** turur üküş hareketlig ermes “Sakindir (ağırbaşlıdır), çok hareketli değildir.” (NF, 23-6)
- uşaĝ** “küçük” içindeki **uşaĝ** taşlar cümlesi kızıl yāĝütdın turur “İçindeki küçük taşların hepsi kızıl yakuttandır.” (NF, 62-6)
- uzak** “uzak” bu sökellikim inĝen **uzak** boldı “Bu hastalığım çok uzak oldu (çok uzun sürdü.)” (NF, 221-4)

- yawuḳ** “yakın” **yawuḳ** irdi ʿirāk ilinḡe ol taḡ “O daḡ, Irak memleketine yakın idi.” (HŞ, 520)
- yaruḳ** “parlak” yüzleri **yaruḳ** yılduz teḡ yışığıy “Yüzleri parlak yıldız gibi parlayacak.” (NF, 241-6)
- yumuṣaḳ** “yumuşak” bu söz birle ŧirinning köñli **yumuṣaḳ** “Bu sözle ŧirin’in gönlü yumuṣak (oldu, yumuṣadı.)” (HŞ, 1565)

2.2.2.21.2. Geçişsiz fiilere gelerek somut isimler türetir.

- ḳalıḳ** “gökyüzü” kükredi **ḳalıḳ** “Gök gürlledi.” (ME, 9-5)
- ḳaraḳ** “göz” enḡi ḳomıyur **ḳaraḳları** ḳaynayur “Yanaḡı parlıyor, gözleri kaynıyor (parlıyor.)” (KE, 75r-17)
- tayaḳ** “sopa, deḡnek” ḳayu yerde **tayaḳ** taṣlasa ḳiŧi baŧına tüŧer erdi “Nereye deḡnek atsa, bir insanın baŧına düŧerdi.” (KE, 23r-9)
- tünek** “banyo” **tünekke** kirdi taḳı ḡusl ḳıldı “Banyoya girdi ve yıkandı.” (NF, 221-13)

2.2.2.21.3. Geçişli fiillere gelerek onlardan sıfat türetir.

- aḳuḳ** “açık” **aḳuḳ** yüzlüḡ turur “Açık yüzlüdür.” (NF, 23-4)
- aḡsaḳ** “aksak, topal” **aḡsaḳ** yaratmasa erdim aḡaḳlıḡlar ŧükr ḳılmaḡay erdi “Aksakları (topalları) yaratmasaydım, ayaklılar ŧükretmeyecekti.” (KE, 10v-7)
- aŧuḳ** “acele, ivedi” men bu ḳādirlikim birlen **aŧuḳ** iŧ ḳılmadım “Ben bu kudretliliḡimle acele iŧ yapmadım.” (KE, 3v-8)
- bezek** “süs” kaʿbe bir yeñḡi kelin menḡizliḡ **bezekliḡ** bolup ʿaraŧātḳa kelḡey

“Kâbe yeni gelin gibi süslenmiş olup Arasat’a gelecek.” (NF, 272-9)

bölük “bölük, parça” **bölük** berdi anğa otdın “Ona ottan parça verdi.” (ME, 17-3)

budağ ~ butağ “dal” **budağlarının** ba‘zısı zeberceddin tağı ba‘zısı yinçüdin turur
“Dallarının bazıı zebercetten ve bazıı incidendir.” (NF, 56-17)

butağdın ol çiçekni üzdi aldı “O çiçeği daldan koparıp aldı.” (HŞ, 1530)

kesük “kesik, kesilmiş” kördiler butlarının çolı butı sınıx başları kesük
“Putlarını kolları bacakları kırılmış, başları kesilmiş olarak gördüler.”
(KE, 39v-15)

kılık “huy, mizaç” **kılığı** sizin çılığınızka oşşayur “Huyu sizin huyunuza benziyor.” (NF, 125-7,8)

sézik “şüphe” **sézik** birle kişini öltürmek neteg bolğay “Şüpheyle birini öldürmek nasıl olacak ?” (NF, 175-16)

süzük “temiz, arı, saf” **süzük** kıldı tağrıga kulluk töresin “Tanrı’ya kulluk töresini (kulluğunu) temiz kıldı.” (ME, 17-6)

tanuğ “tanık, şahit” senin peygamberliğine **tanuğluk** berse men tağı İmān keltürür-men “Senin peygamberliğine tanıklık ederse, ben de iman ederim.” (NF, 161-11)

tarğak “tarak” temür **tarğak** birle etlerini tarar erdiler “Demir tarakla etlerini tararlardı.” (NF, 11-7)

tilek “dilek” könglüm **tileğinçe** terbiyet şefağat kılmaz “Gönlüm dilediğince (dilediği gibi) terbiye ve şefkat edemez.” (NF, 286-7)

- tirek** “direk” ol keminiñ **tirekini** aldı “O geminin direğini aldı.” (NF, 307-6)
- töşek** “döşek, yatak” bu **töşek** anıñ **töşeki** turur “Bu döşek (yatak) onun döşegidir. (yatağıdır.)” (NF, 47-15)
- yinçük** “incik, diz” ekki mübarek **yinçüki** açuñ erdi “İki mübarek dizi açıktı.” (NF, 123-4)

2.2.2.21.4. -n- edilgenlik ve dönüşlülük ekini alarak genişlemiş olan fiillerden de isim yapar.

- arnuñ** “yorgun” kün ewrıldı erse **arnuñ** tüşdi “Gün batarken yorgun düştü.” (KE, 38v-13)
- ernük** “tembel, üşengeç” **ernüklük** kıldı iş içinde “İş içinde (işte) tembellik etti.” (ME, 18-1)
- konuñ** “konuk” neme yañşı **konuñlar** siz “Ne iyi konuklarsınız !” (NF, 22-2)
- sakınuñ** “sakınan, çekinen, takva sahibi ?” (Dizinde yok.) kim **sakınuñ** korqar erse anıñ qurbânını qabül qılır “Kim ki sakınan kimseyse (takva sahibiye) onun kurbanını kabul eder.” (KE, 15r-21)
- sınuñ** “eksik” qazâ küñge kün bil şevâbı **sınuñ** “Bil ki kazası güne gündür; sevabı da eksiktir ?” (MM, 172)

2.2.2.21.5. -ş- işteşlik ekini alarak genişlemiş olan fiillerden de isim yapar.

- bulğauñ** “karışık, anlaşılmaz” söz sözlese açuñ ayra sözleyür **bulğauñ** sözlemes “Konuştuğunda açık, anlaşılır konuşur; karışık konuşmaz.” (NF, 23-7)
- ohşauñ** “karışık” **ohşauñlı** boldı anıñ üze iş “İş, onun üzerine şüpheli oldu.” (ME, 28-8)

yaraşık “uyum” **yaraşık** kemişdi iki neme arasında “İki şey arasında uyum meydana getirdi.” (ME, 96-2)

2.2.2.21.6. Bazı fiillerden, *yapılmış, tamamlanmış bir işin ürünü olma* anlamı veren isimler de türetir.

buyruk “buyruk, emir, ferman” manğa **buyruk** andağ boldı “Bana buyruk şöyle oldu: ...” (NF, 92-1)

teşük “delik” baqtı bir **teşük** bar erdi “Baktı, bir delik vardı.” (NF, 21-4)

Aşağıdaki kelimedede de ek, ses yansımali bir kelimededen isim türetmiştir:

tüfkürük “tükürük” **tüfkürükünü** yerke kemişmezler “Tükürüğünü yere bırakmazlar.” (NF, 44-10)

2.2.2.22. -l

Fazla işlek olmayan bu ek, Türkçenin bütün dönemlerinde görülür.

Ergin, ekin işlek olmadığını; birkaç örnekte, eskiden beri görüldüğünü belirtir.³⁹²

Banguoğlu, eki *-el* ve *-il* olarak iki ayrı ek şeklinde ele alır; bunlardan *-el*'in bir iki anlatımda görülerek fiilden aygıt adları yaptığını, insan tiplerini gösteren sıfatlar ve eski sıfatlarda var olduğunu³⁹³; *-il*'in ise Eski Türkçe'den beri az sayıda sıfatta kullanıldığını söyler.³⁹⁴

Korkmaz da eki *-Al*, *-l* ve *-(I)l*, *-(U)l* şeklinde iki başlık altında değerlendirerek birincisinin ünsüzlerden sonra *-Al*, ünlülerden sonra *-l* şeklinde kelimelere eklendiğini; bununla türetilmiş olan kelimelerin köklerinin kesin olarak ayırt edilemediğini; Moğolca ile ortak olduğunu; ancak bugün canlı olmadığını belirtir.³⁹⁵ Korkmaz, *-(I)l*, *-(U)l* ekinin ise Eski Türkçeden beri işlek olmadığı; Türkiye Türkçesinde ancak arkaik

³⁹² Ergin, Türk ..., s. 185.

³⁹³ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 231-232.

³⁹⁴ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 250.

³⁹⁵ Korkmaz, Türkiye ..., s. 71-72.

birkaç örnek bıraktığı ve Moğolca ile ortaklaştığı görüşündedir.³⁹⁶

Gabain, *-l* ekinin Eski Moğolcada da aynı şekilde olduğunu, *ocil* “verme, vergi” kelimesiyle bildirerek; *inal* “bakan gibi yüksek bir mevki unvanı”, *kısil* “boğaz, vadi”, *osal* “ihmalkâr”, *tükel* “bütün, hep” örneklerini verir.³⁹⁷

Tekin, ekle ilgili bir açıklama yapmaksızın Gabain ile aynı örneklerde birleşir: *inel* “güvenilir, inanılır, itimat edilir (özel ad ya da unvan)”, *kısil* “dar dağ geçidi, kanyon”, *tükel* “tam, tamam”.³⁹⁸

Hacıeminoğlu, diğer görüşlerden farklı olarak bu ekin Eski Türkçeden beri çok işlek olduğu görüşündedir.³⁹⁹ Hacıeminoğlu ayrıca *al* “hile”, *il* “il, devlet”, *ul* “temel, esas, dip, kök”, *kal* “yaşlı adam, ihtiyar”, *tal* “dal, kol, şube”, *til* “dil”, *kol* “kol”, *tol* “bütün, hep”, *yol* “yol”, *köl* “göl”, *töl* “döl, tohum”, *kul* “kul, köle”, *yul* “menba, kaynak”, *ül* “pay, hisse” gibi tek heceli isimlerle; *amul* “sakin”, *anğul* “hep, bütün, çok”, *ogul* “velet, çocuk”, *ükil* “çok”, *kısil* “dere, vadi, dar boğaz, küçük geçit”, *munğul* “şaşkın”, *tükel* “hep, bütün”, *targil* “dağılmış, karışmış, alaca” gibi iki heceli kelimelerde bu ekin görüldüğünü söyler.⁴⁰⁰

Eckmann *-l* ekinin Moğolcadaki gibi olduğunu söyleyerek eki; *ķabal* “kuşatma”, *soyurğal* “hediye, armağan, bağışlama”, *tükel* “bütün, hep”, *yasal* “dizi, düzen, sıra” gibi örneklerde gösterir.⁴⁰¹

Erdal, ekle ilgili olarak; *adıl* “ayrı”, *ıdıl* “yağma, talan; sefer, yolculuk”, *osal* “gafil”, *ötül ~ yötül* “öksürük”, *tükel* “bütün, tam, eksiksiz” örneklerini vererek⁴⁰²; *kızıl* ve *yaşıl* kelimelerinde de bu ekin varlığını ihtimâl dahilinde görür.⁴⁰³

Ekin Harezmi Türkçesindeki kullanım örnekleri şunlardır:

³⁹⁶ Korkmaz, Türkiye ..., s. 88.

³⁹⁷ Gabain, Eski ..., s. 53.

³⁹⁸ Tekin, Orhon ..., s. 92.

³⁹⁹ Hacıeminoğlu, Karahanlı ..., s. 22.

⁴⁰⁰ Hacıeminoğlu, Karahanlı ..., s. 22-25. Ayrıca bk. Hacıeminoğlu, Necmettin, Eski Türkçenin Gramer Yapısı ve Örnek Olarak Fiilden İsim Yapan *-l* Eki, TDAY-B 1990, Ankara 1994, s. 72-80.

⁴⁰¹ Eckmann, Çağatayca ..., s. 50.

⁴⁰² Erdal, Old ..., s. 330-332.

⁴⁰³ Erdal, *kızıl* ile ilgili iki farklı görüş bildirir ve kelimeyi; *kızıl* < *kız+sı-l*, *kızıl* < *kız -il* olarak hem isim, hem de fiil köküne bağlayan yorumları verir. *Yaşıl* ile ilgili olarak ise; *yaşıl* < *yaş+sı-l* yorumunu gösterir. bk. Erdal, Old ..., s. 331. *kızıl* ve *yaşıl* için ayrıca bk. Eraslan, “+sı ...”, s. 51.

2.2.2.22.1. Fiillerden çeşitli anlamlarda isimler türetir.

- soyurğal** “hediye, armağan” **soyurğal** kılıp bayakı teg ayakçı bolur-sen “Hediye verilerek önceki gibi sâki (içki hazırlayıp sunan) olursun.” (KE, 88v-15)
- sökөл** “hasta” uçmağda **sökellik** bolmağay “Cennet’te hastalık olmayacak.” (NF, 65-14)
- tükel** “hep, bütün” seninğ zikrinğni biz **tükel** kılduğ “Senin zikrini biz bütün (tamam) yaptık.” (NF, 63-2)
- usal** “gafil” **usal** kıldım yana mindin yıradı “Gafillik ettim, yine benden uzaklaştı.” (HŞ, 910)
- yüngül** “hafif” **yüngül** kıldı anı sewünç tağı kağğı “Sevinç ve kaygı onu hafif etti (hafifleştirdi).” (ME, 4-7)

2.2.2.23. -m

Eski Türkçeden beri çok işlek olarak kullanılan ek, genellikle soyut anlamlı isimler, bazen de somut isimler türetir.

Eski Türkçe, Harezmi Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde oldukça işlek olarak kullanılan *-m* eki, ünlüyle biten kelimelere doğrudan, ünsüzle biten kelimelere ise bir yardımcı ünlü vasıtasıyla bağlanır. Yardımcı ünlüsü her zaman ünlü uyumlarına bağlılık göstermektedir.

Ergin, *-m* ekinin işleklik derecesinin yüksekliğini belirterek başlıca fonksiyonunun fiille ilgili hâl, durum, iş ifade etmek olduğunu; bunun yanı sıra da o işle ilgili, o işten doğan varlık, eşya, alet, yer gibi çeşitli isimler yaptığını söyler.⁴⁰⁴

⁴⁰⁴ Ergin, Türk ..., s. 178.

Banguoğlu ekin, birden ve bir defada, ya da aralıklı meydana gelen işlere, dolayısıyla bunların ölçülerine, zamanlarına ad olmak üzere kelimeler türettiğinden; bu kelimelerin sıfat ve zarf görevi gördüğünden ve genellikle tek heceli fiil köklerine geldiğinden bahseder.⁴⁰⁵

Korkmaz, genellikle tek heceli, bazen de çift heceli fiillerden isim yapan ekin işlek olduğunu; geçişli ve geçişsiz fiillere eklenebileceğini söyler.⁴⁰⁶ Korkmaz ekin; fiilin gösterdiği işin adı olma, fiilin gösterdiği işle ilgili sonucu gösteren somut isimler türetme, bir kezde veya kısa sürede oluşan işleri adlandıran isimler yapma, daha az sayıda örnekte görülen geniş süreli bir işi anlatan isimler yapma, sıfat ve zarf görevi üstlenme gibi fonksiyonlarını da ayrıca belirtir.⁴⁰⁷

Gabain, fiilden isim yapan *-m* eki için; *istem* “istek, arzu”, *kedim* “giyim, elbise”, *talım* “yağma”, *tuğum* “(yeniden) doğuş” örneklerini verir.⁴⁰⁸

Tekin, eki; *barım* “mal mülk, servet”, *batım* “batım, batma”, *kedim* “giyim, giyim kuşam”, *ölüm* “ölüm” kelimeleriyle örneklendirir.⁴⁰⁹

Hacıeminoğlu, ekin oldukça işlek olduğunu ve genellikle soyut kavram isimleri yaptığını bildirir.⁴¹⁰

-m ekinin soyut bir iş veya hareketi, bir hareketin sonucunu bildirdiği; bazen ölçü ifade ettiği görüşünde olan Eckmann, bu görüşünü; *atım*, *bışım* “pişim, pişme süresi”, *bilim*, *bolum* “olum; sebat, karar, süreklilik”, *egrim* “eğrim, büküm”, *öltüm*, *tutum*, *yarım*, *yazım* “yazı, kader, alın yazısı” örnekleriyle destekler.⁴¹¹

Eski Türkçede ekin kullanımına şu kelimeler örnek verilebilir: *akım* “akım, bir defada akacak kadar olan”, *alım* “alacak, borç”, *atım* “atış” *berim* “verim, borç, verecek”, *bıçım* “kesim, dilim”, *bogum* “boğum”, *ekim* “bir kez dikilecek kadar olan yer”, *ısrım* “suratsız, sıkıntılı (adam)”, *imrem* “yurttaşlardan toplanan her türlü yığınak”, *karım*

⁴⁰⁵ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 252-254.

⁴⁰⁶ Korkmaz, Türkiye ..., s. 89.

⁴⁰⁷ Korkmaz, Türkiye ..., s. 89-90.

⁴⁰⁸ Gabain, Eski ..., s. 53.

⁴⁰⁹ Tekin, Orhon ..., s. 93.

⁴¹⁰ Hacıeminoğlu, Karahanlı ..., s. 25.

⁴¹¹ Eckmann, Çağatayca ..., s. 50.

“kale hendeği”, *kedim* “giyim, giyecek”, *konum* “yurt, konulan yer, konak”, *kötrüm* “üzerinde oturlan kerevet, dükkan, seki”, *oldrum* “kötürüm, yatalak”, *ölüm*, *öpüm* “yudum”, *örüm* “bir şeyin örülmüşü”, *örtüm* “müshil, sürgün ilacı”, *tikim* “parça”, *tilim* “dilim”, *todum* “doyum”, *turum* “durum, birinin boyu kadar olan uzunluk”, *ulam* “daima”, *yarım*, *yartım* “ayrılmış”, *yem* “azık, yemek”, *yetrüm* “bırakılmış, salınmış”, *yıgım* “yığın, küme, yığılmış”, *yogrum* “bir defada yoğurulacak kadar olan” (OTWF, s. 290-300); *agım* “çıkma, yükselme”(DLT-I, 75-8), *akım* “bir akımlık su” (DLT-I, 75-10), *birtem* “tamamen, bütünüyle” (DLT-I, 484-19), *orum* “bir biçimlik ot, kesim” (DLT-I, 75-6), *öküm* “yığın” (DLT-I, 75-14), *içim* “içim, içecek” (KB-4729), *kalım* “kalma, kalış” (KB-4755), *ödrüm* “seçkin” (KB-279), *sakım* “serap” (KB-4759), *tildem* “haberci, peygamber” (KB-5651), *yadım* “yayım, döşek” (KB, 4442).

Harezmi Türkçesinde *-m* ekinin fonksiyonları ve kullanım örnekleri şunlardır:

2.2.2.23.1. *-m* eki, bir seferde veya kısa süre içinde yapılan işlerin adı olan kelimeleri türetir.

adım “adım” bir **adım** orni hâli ermez cümle kök üzesi ferîşte birle toluğ turur
“Bir adım yeri bile boş değildir, bütün gökyüzü meleklerle doludur.”
(NF, 56-5)

Şu kelimedede de, *+çı* ekiyle birlikte uğraş bildiren isim yapmıştır. Ayrıca bu cümle içinde sayı sıfatından sonra çokluk ekinin gelmesi de dikkat çekicidir.

atımçı “okçu, atıcı” ‘abdu’llâh habîrni yetmiş **atımçılar** birle ıdı “Abdullah Habir’i yetmiş okçuyla gönderdi.” (KE, 223r-9)

çeynem “lokma, küçük parça” ol koyuğ kanı bir pāra **çeynem** et kıldı “O koyu kanı bir parça et hâline getirdi.” (NF, 425-3)

içim “yudum, içimlik” maᅇa bir **içim** suw bērsenᅇiz bolmaz-mu “Bana bir yudum su verseniz, olmaz mı ?” (NF, 355-7)

maᅇım “adım” ᅇopdı on **maᅇım** buᅇday yıᅇaçıᅇa teᅇdı “Kalktı, on adımda buᅇday ağacına ulaştı.” (KE, 11v-4)

ölüm “ölüm” bu **ölüm** katıglığında maŋa yārī bērgil “Ölümün zorluğu karşısında bana yardım et !” (NF, 104-4)

soğum “lokma, sokum” balık baş köterip ol ta‘āmlarınŋ cümlesin bir **soğum** kıldı “Balık başını kaldırıp o yiyeceklerin hepsini bir sokumda (lokmada) yedi.” (KE, 138v-11)

-m, aynı köke dönüşlülük eki -n-’den sonra da gelmiştir:

soğunum “lokma, sokum” maŋa her künde kırk **soğunum** aş bērür erdi “Bana her gün kırk lokma yiyecek verirdi.” (KE, 138v-14)

yarım “yarım, yarı” anı öltürse **yarım** mālımıznı aŋa bērgey-miz “Onu öldürürse, malımızın yarısını ona vereceğiz.” (KE, 37r-1)

yēm “yiyecek, yemek” kayu yēm içim maŋa sewüg turur anı özümge harām kıldım “Hangi yiyeceği ve içeceği seviyorsam, onu kendime haram ettim.” (KE, 61v-19)

2.2.2.23.2. Fiilin gösterdiği işle ilgili soyut isimler türetir.

ağram “ağırlık” **ağram** kıldı aŋa yük “Yük, ona ağırlık etti.” (ME, 27-6)

dürüm “iç, muhteva” bitig **dürümünde** fulān nēme bar “Mektubun muhtevasında falan şey var.” (ME, 7-3)

kücem “zulüm, zor” **kücemledi** anı nērse üze “Onu bir şey üzerine zorladı. (Ona bir şeyle ilgili zulmetti.)” (ME, 12-6)

2.2.2.23.3. Fiilin gösterdiği işle ilgili veya o işin sonucunu gösteren somut isimler türetir.

- karım** “hendek, çukur” anda kedin ol **karım** iñinge kirdiler “Ondan sonra, o hendeğin (çukurun) içine girdiler.” (KE, 30v-13)
- konum** “yerleşim yeri” lût kavminunğ **konumları** “Lut kavminin yerleşim yerleri.” (SAKT, 545a-1)
- olturum** “kötürüm, yatalak” (Dizinde yok.) âdem olarğa baqtı kimni ağırık kördi kimni **olturum** kördi “Adem onlara baktı, kimini hasta, kimini kötürüm olarak gördü.” (KE, 10v-4)

“örümçük” kelimesinde de *ör-* fiilinden, fiilin gösterdiği işin sonucunu gösteren somut isim yapmıştır:

- örümçük** “örümcek” haq te‘âlâ fermânı birle **örümçük** gâr ağzına éwini tokıdı “Yüce Tanrı’nın emriyle örümcek, mağaranın ağzına ağını ördü.” (NF, 21-12)
- yeyim** “yiyecek” yeyimleri kök ot turur ca‘dî atlığ “Yiyecekleri cadi adlı yeşil ottur.” (KE, 160r-12)

2.2.2.23.4. *-m* eki terim yapma, zaman bildiren zarf türetme ve ikileme oluşturma gibi fonksiyonları da üstlenir.

*yıldırım*⁴¹² kelimesinde terim yapar:

- yıldırım** “yıldırım” nâgah bir **yıldırım** tig kökrer irse / süngüsün taşdın ötrür irdi ursa “Ansızın bir yıldırım gibi kükrerse, vurup (vurarak) süngüsünü taştan geçirirdi.” (HŞ, 300)

⁴¹² Özkan, Türkçenin tarihi lehçelerinde geçen *yaruk, yaşuk, yalanğgu / yalagu, yaltrak / yaldırak, yaktu, alaz / yalaz, yalm, yalman* kelimeleri ile Çağdaş Türk lehçelerinde olan *yaşın / yeşin / caşın, ciltiz / cıldız / yultuz / yıldız / ulduz / yultuz* yaltırım kelimelerinden yola çıkarak *yıldırım, yıldız, alev, alaz / yalaz, ışın* ve *ışık* kelimelerinin ortak “ya-” kökünden türemiş “ışık saçmak, parlamak, aydınlatmak” temel anlamına gelen sözler olduklarını söylemektedir. Bizce, Özkan’ın yazısında ele aldığı bu kelimelere, Harezmi Türkçesi metinlerinden KE, 66v-7’de rastladığımız *yalçık* “ay” (bk. Clauson, An ..., s. 921) kelimesi de eklenebilir. bk. Fatma Özkan, “Yıldırım, Yıldız, Alev, Alaz / Yalaz, Işın ve Işık Kelimeleri Nereden Geliyor ?” Bilig Dergisi, Güz / 2003, S. 27, s. 155-178.

ulam kelimesinde zarf yapar:

ulam “daima, devamlı” bu **ulam** yalğan sözlegen er “Bu, daima yalan söyleyen kişidir.” (ME, 22-7)

karım katımluq ile ikileme kurar:

karım katımluq “katılma karışma” **karım katımluq** edişti anıñ birle “Onunla katıldı karıştı.” (ME, 109-5)

2.2.2.24. -mA

Fiillerden iş isimleri yapan ek, kalıplaşma yoluyla çeşitli kalıcı isimleri de türetir. Eski Türkçe ve Harezmi Türkçesinde kullanılışı çok yaygın değildir fakat Türkiye Türkçesinde oldukça yaygın olarak kullanılır. Ek, Türkçenin bütün dönemlerinde büyük ve küçük ünlü uyumlarına bağlıdır.

Ergin, ekin işleklik sahasının bütün fiil kök ve gövdelerini içine aldığı; fonksiyonunun iş isimleri yapmak olduğunu; iş isimleri ifadesi yanında nesne, eşya ismi olarak isim ve sıfat şeklinde kullanıldığını söyler.⁴¹³

Banguoğlu, -mA ekini *-me Adları* ve *-me Sıfatları* başlıkları altında ayırarak inceler; Eski Türkçede görülen örneklerinin *-me Sıfatları* olduğunu; *-me Adlarının* daha çok yakın zamanlarda ortaya çıktığını savunur.⁴¹⁴

Korkmaz, *-mA*'nın aslında bir isim-fiil eki olduğu; yapısı bakımından *-mA*k kılış adındaki son ses *-k*'sının ünlüler arasında yumuşayıp kaybolmasından oluştuğu ve fiillerdeki oluş ve kılış anlamlarını bir iş adına dönüştürme özelliği taşıdığı; bu yüzden de her türlü olumlu olumsuz fiil kök ve gövdeleriyle çatı ekleri almış fiillere gelebileceği; bazen de aşınmaya uğrayarak birtakım kalıcı adları ortaya çıkardığı görüşündedir.⁴¹⁵ Korkmaz ayrıca Banguoğlu'nun eki ikiye ayırarak ayrı kökenlere bağlamasına karşı çıkmış ve Eski Türkçede *-mA* ekinin hem isim, hem de sıfat yapma

⁴¹³ Ergin, *Türk ...*, s. 176-177.

⁴¹⁴ Banguoğlu, *Türkçenin ...*, s. 264-267.

⁴¹⁵ Korkmaz, *Türkiye ...*, s. 91-93.

eki olarak kullanıldığını açıklamıştır.⁴¹⁶

Gabain, *-ma*, *-me* ekinin çok seyrek kullanıldığını; sıfat yapma görevinde olarak daha çok bulunduğunu; *yelme* “binici, süvari” örneğiyle açıklar.⁴¹⁷

Tekin, ekle ilgili herhangi bir açıklama yapmayarak; *yelme* “keşif müfrezesi” örneğini verir.⁴¹⁸

Hacıeminoğlu ekle ilgili olarak şunları söyler: “Az kullanılan bir ek olup, *-mak / -mek* ekinin hafifletilmiş olarak kabul edilen bu ek, fiillerin ismini yapar. Sıfat-fiil anlamında da kullanılmaktadır.”⁴¹⁹ Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesinde ekin kullanımına şu örnekleri verir: *adma* “salıverilen, başıboş”, *kesme* “perçem, kesilmiş saç”, *kırma* “kırılmış, söbü”, *süzme* “ayran süzmesi, bir çeşit peynir”, *tügme* “düğme”.⁴²⁰

Erdal, *-mA* ekinin isim ve sıfat olarak kullanıldığını söyleyerek; *barma yıl* “geçen yıl”, *biçma yorınça* “biçilmiş yonca”, *bulgama* “yağsız ve tatsız bulamaç”, *bürme* “don, torba gibi şeylerin ağı”, *çokrama yul* “suyu çok olan, fişkırان kaynak; fişkırma”, *egme* “ev kemeri”, *kalıma* “güneşlik, yüksek çardak”, *karma* “yağma”, *katma yuvga* “yağda pişirilen ufalanmış ekme”, *köçürme oçuk* “bir yerden bir yere göçürülebilen ocak”, *kuturma börk* “önde ve arkada iki kanadı olan börk”, *kuyma* “bir çeşit yağlı ekme”, *örme saç* “örme saç”, *süzme* “yağsız kuru peynir, ayran süzmesi”, *tikme nenğ* “dikilmiş nesne, şey”, *tügme* “düğme”, *udıtma* “taze peynir” örneklerini verir.⁴²¹

Eckmann ekin sık sık somut isimler hâlinde de kullanılan soyut fiil isimleri yaptığını; *asma* “asma, takma”, *basma* “nakışla süslenmiş, nakışlı”, *çekme* “çekme, çizme”, *egme* “eğri”, *kavurma* “kavurma, kavrulmuş et”, *süzme* “süzme, süzölmüş”, *tegme* “her, hep; bütün”, *uçma*, *uçma yer* “uçurum” örnekleriyle belirtir.⁴²²

⁴¹⁶ Korkmaz, Türkiye ..., s. 92.

⁴¹⁷ Gabain, Eski ..., s. 53.

⁴¹⁸ Tekin, Orhon ..., s. 93.

⁴¹⁹ Hacıeminoğlu, Karahanlı ..., s. 25.

⁴²⁰ Hacıeminoğlu, Karahanlı ..., s. 25.

⁴²¹ Erdal, Old ..., s. 316-320.

⁴²² Eckmann, Çağatayca ..., s. 50.

Korkmaz, ekin kalıcı isimler yaptığını Türkçenin çeşitli lehçe ve ağzlarında kullanılan; *asma* “dalları çardak üzerine yayılan üzüm çubuğu”, *aspa* (as-ma’dan) “idam sehpası”, *bulgama*, *çalma* “sarık”, *çevirme* “ev avlusu, etrafı çevrilmiş saha”, *çığırtma* “kaval”, *dondurma*, *gızdırma* “hastalık ateşi, humma”, *katlama* “peynirli börek”, *kavurma* “kavurulmuş et”, *kıyma* “kıyılmış et”, *kızdırma* “humma”, *sürme* “kirpiklere sürülen bir çeşit boya”, *yıldırma* “kapı sürgüsü” kelimeleriyle örneklendirir.⁴²³

-mA ekinin Harezmi Türkçesinde kalıcı isimler türettiği örnekler şunlardır:

2.2.2.24.1. Somut isimler türetir.

çalma “sarık” **çalma** sardı anğa “Ona sarık sardı.” (ME, 94-3)

eşme “kuyu” suwlu boldı **eşme** “Kuyu, sulu oldu.” (ME, 51-8)

sökülme “kebab” **sökülme** kılıp konuklarga keltürdi “Kebab edip konuklara getirdi.” (KE, 59v-8)

sürme “sürme” körüp dergahınıñ tozin yırağdın / kılıp **sürme** töker kan yaş karağtın “Dergahının tozunu uzaktan görerek sürme yapar ve gözlerinden kanlı yaşlar döker.” (HŞ, 2440)

tügme “dügme” ay teg açuğ köngli **tügme** teg tügülmiş “Ay gibi aydınlık (açık) gönlü, düğme gibi düğümlenmiş.” (KE, 75v-16)

ünğme “mezar” **ünğmesin** ünğeri berdi ölüge “Ölüye (ölünün) mezarını kazıverdi.” (ME, 11-5)

2.2.2.24.2. Bir nesnenin şeklini bildiren isimler türetir.

egme “hilâl” yüzi kündin köp yaruğrak alını aynınığ **egmesi** “Yüzü güneşten daha parlak; alını ise ayın hilâlidir.” (KE, 181v-6)

⁴²³ Korkmaz, Türkiye ..., s. 55.

tegirtme “yuvarlak” **tegirtme** başlığı “Yuvarlak başlıdır.” (KE, 85v-14)

2.2.2.24.3. Belirsizlik sıfatı türetir.

tegme “her” **tegme** biri bir yanğa bardılar “Her biri bir yana vardılar. (gittiler.)” (NF, 71-17)

2.2.2.24.4. Nitelik bildiren sıfat türetir.

burma “burularak yapılmış” **burma** bilezük “Burma bilezik.” (SAKT, 559a-4)

toğuma “dokuma” **toğuma** ‘alemlü ton “Dokuma alemlü elbise.” (ME, 102-8)

2.2.2.24.5. Hastalık adı türetir.

ısıtma “sıtma” beşinçi **ısıtma** erdi “Beşincisi sıtma idi.” (KE, 130v-13)

2. 2. 2. 25. -maç

-maç eki Harezmi Tükçesinde bir kelimedede tespit edilmiştir.

Ergin bu ekin işlek olmadığını belirterek; *bulamaç*, *bazlamaç*, *kuymaç* “çapraz, şaşı”, *yırtmaç*, *çığırtmaç* kelimelerinde gösterir.⁴²⁴

Banguoğlu eki birleşik yapıyı sayarak *-me* fiilden isim yapma ekiyle *-eç* küçültme ekinin birleşmesi sonucunda ortaya çıktığını belirtir.⁴²⁵

Korkmaz, Banguoğlu’nun görüşüne karşı çıkararak yaptığı türetmeler bakımından iki farklı *-maç* eki olduğunu; bunlardan birincisinin *-maçA* > *-maç* kısaltmasıyla ortaya çıktığını;⁴²⁶ ikinci ekin ise *-ma* ekinin *-aş* ismiyle oluşturduğu sıfat tamlamasına dayandığını söyler.⁴²⁷

⁴²⁴ Ergin, Türk ..., s. 187.

⁴²⁵ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 268-269.

⁴²⁶ Korkmaz, Türkiye ...,s. 94-95.

⁴²⁷ Korkmaz, Türkiye ...,s. 95.

Harezmi Türkçesinde *-maç* eki şu kelimede görülür:

kuymaç⁴²⁸ “süzgün” külçirip esrük öley köz baksa **kuymaç** kaşidin “Göz, süzgün kaşına baksa, gülümseyip sarhoş olarak ölecek.” (KE, 83v-2)

2.2.2.26. –mAK

Türkçede eskiden beri bütün fiillere gelerek onların geçici hareket isimlerini yapan ektir. Asıl fonksiyonu geçici hareket ismi oluşturmaktır fakat bazen kalıplaşma yoluyla kalıcı isimler de türetir. Ek, Türkçenin bütün dönemlerinde büyük ve küçük ünlü uyumlarına bağlıdır.

Ergin, *-maç*, *-mek* ekinin fiillerin hareket isimlerini yaptığını; Türkiye Türkçesi yazı dilinde bu ekten sonra iyelik eki getirilemediğini belirtir.⁴²⁹

Banguoğlu, bu ekin fiillerin mastar şekli olduğu; Eski Türkçeden beri canlı olarak görev yaptığı ancak *kılış adı olma* fonksiyonunu *-ma*, *-me* ekine bıraktığı görüşündedir.⁴³⁰

Korkmaz, ekin fiildeki soyut hareketleri adlandıran, onları isim biçimine sokan bir ek olduğunu; bütün fiillere gelerek geçici kılış isimleri oluşturduğunu; bazı kalıcı isimleri de kalıplaşma yoluyla ortaya çıkardığını söyler.⁴³¹

Gabain, *-maç*, *-mek* ekinin soyut ve diğer isimleri yaptığını belirterek; *ölmek* “ölme”, *tutmak* “sap”, *tüzülmek* “sükûnet”, *ukmak* “akıl, görüş, fikir” örneklerini verir.⁴³²

Tekin, ekle ilgili herhangi bir açıklama yapmayarak eki *armakçısın* kelimesindeki *armak* “aldatmak” örneğiyle gösterir.⁴³³

⁴²⁸ Clauson kelimenin *kıymaç* ve *kıymaç* şekillerini de verir. bk. Clauson, An ..., s. 677.

⁴²⁹ Ergin, Türk ..., s. 175-176.

⁴³⁰ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 269-270.

⁴³¹ Korkmaz, Türkiye ..., s. 95-96.

⁴³² Gabain, Eski ..., s. 53.

⁴³³ Tekin, Orhon ..., s. 93.

Hacıeminoğlu bu eki “İsim-Fiiller” başlığı altında alarak; Karahanlı Türkçesinde isim gibi telâkki edildiklerini; üzerlerine isimden isim yapma eklerini, iyelik eklerini ve isim hâl eklerini alabildiklerini ifade ederek şu örnekleri verir: *ayıtmaklık* “söylemelik”, *bağlamak* “bağlamak”, *bamakinğ* “bağlanan”, *barmakka* “varmaya”, *kaçmak* “kaçmak”, *körmekke* “görmeye”, *körüşmek* “görüştürmek”, *kutulmakı* “kurtulması”, *küdermek* “korumak”, *saklamak* “saklamak”, *sözlemekte* “söylemede”, *sözlemektin* “söylemekten”, *timekte* “demekte”, *tirmek* “dermek”, *yokamakka* “yoklamaya, okşamaya”, *yumakın* “yıkamayı, yıkamasını”, *yügürmek* “koşmak”,⁴³⁴

Eckmann da Hacıeminoğlu gibi ekin mastar partisibi olduğunu söyler.⁴³⁵

-mAK ekinin Harezmi Türkçesindeki fonksiyonları ve kullanım örnekleri şunlardır:

2.2.2.26.1. Fiillere gelerek, onların geçici hareket isimlerini yapar.

bilmek “bilmek” ‘arab tilinçe yavmu ‘arifa **bilmek** küni tèmek bolur “Arap diline göre ‘yevmü arife’, ‘bilmek günü’ demek olur.” (NF, 213-5)

bitimek “yazmak” **bitimek** bilmegen “(Okuma) yazma bilmeyen.” (SAKT, 164b-5)

ingremek “inlemek” mübârek arkasını tayagan öredin **ingremek** âvâzı çıktı “Mübârek arkasını dayadığı direktten inlemek sesi çıktı.” (NF, 35-17)

kağgürmek “üzülmek, tasalanmak” mu’minlarğa eğgülik tégmişde **kağgürmek** tağı yamanlık tegmişte sewünmek munâfıklar şifâtı boldı “Müminlere iyilik geldiğinde üzülmek ve kötülük geldiğinde sevinmek münafıkların sıfatı oldu.” (NF, 412-14)

kazımak “kazmak” handağ **kazımak** şahâbalarğa ağır keldi “Hendeğ kazmak sahabelere ağır geldi.” (NF, 28-4)

⁴³⁴ Hacıeminoğlu, Karahanlı ..., s. 162-163.

⁴³⁵ Eckmann, Çağatayca ..., s. 101-102.

- kılmak** “kılmak, etmek” eger siyāhat **kılmak** könglünğ tilese cihād kılğıl “Eğer gönlün seyahat etmek dilerse, cihat et !” (NF, 262-12)
- öktürmek** “öldürmek” kıyāmetğa teği kişi **öktürmek** kan tökmek Kābil ta’līmidin kaldı “Kıyamete kadar, insan öldürmek, kan dökmek Kabil’in öğretmesinden kaldı.” (KE, 16r-2)
- satmak** “satmak” almak **satmak** aḥkāmını tağı bilmek kerek “Almak ve satmak hükümlerini de bilmek gerekir.” (NF, 230-12)
- sormak** “sormak” ol tüşni anğar **sormak** bolğay-mu “O düşü ona sormak olur mu?” (NF, 191-14)
- teprenmek** “hareket etmek” **teprenmek** bir yerdin bir yerke barmaq ermez “Hareket etmek, bir yerden bir yere varmak değildir.” (NF, 229-9)
- uruşmak** “savaşmak” bir yandın **uruşmak** āsān bolğay “Bir taraftan savaşmak kolay olur. (olacak.)” (NF, 28-1)
- yatmak** “yatmak” öziniñ **yatmak** uğımaq ‘ādatı yok “Kendisinin yatmak, uyumak ādeti yok.” (NF, 190-16)

2.2.2.26.2. Fiillere gelerek, kalıcı isimler yapar.

- açılmak** “fetih, zafer” (SAKT, 515a-7)
- ağrılmak** “çocuğun süttten kesilmesi” (SAKT, 480b-8)
- basmak** “baskın” tünle **basmak** “Geceleyin yapılan baskın.” (ME, 102-2)
- başmak** “ayakkabı, pabuç” kureyşdin bir yigit keldi kümüş **başmaqlıg** “Kureyş’ten gümüş ayakkabılı bir yiğit geldi.” (KE, 204r-14)
- boğmak** “kolye” kulluk bağ bağlangan boyunğa **boğmak** ne kerek “Kulluk bağıni bağlanmış boyuna kolye ne gerektir ?” (KE, 77r-5)

- bulamak** “bulamaç” **bulamak** kıldı tağı kazganğa kemişti “Bulamaç yaptı ve kazana döktü.” (NF, 107-14)
- çakmak** “çakmak” ikinci ‘ışık **çakmağı** çakıldı “İkinci aşk çakmağı çakıldı.” (HŞ, 1125)
- daymak** “hata, suç” keçiri bérdi anğa **daymağını** “Hatasını (suçunu) affediverdi.” (ME, 50-8)
- ekismek** “indirim” **ekismek** tiledi bahadın “Fiyatta indirim istedi.” (ME, 211-5)
- etmek** “ekmek” fir‘avn allında künde tört **etmek** için tapuğ kılmas mu erding “Firavun’un huzurunda günde dört ekmek için kulluk etmez miydin ?” (KE, 125v-11)
- ısıtmak** “ateş, hastalık” hēç tenimde sökellik yok **ısıtmağı** yok “Vücudumda hiç hastalık yok, ateş de yok.” (NF, 167-2)
- tokmak** “tokmak, tokaç” kâzirler ton tökmekge **tokmak** andın kılurlar “Dokumacılar elbiselik kumaşa ? tokmağı o sebepten vururlar.” (KE, 12r-21)
- türmek** “kadın budu denilen yemek” bu altı tabakda **türmekler** kağunlar erdi “Bu altı tabakta kadın butları, kavunlar vardı.” (KE, 85r-20)
- yaşmak** “başörtüsü, yaşmak” **yaşmak** başığa urundılar “Başlarına yaşmak takındılar.” (KE, 29v-12)

2.2.2.26.3. –mAK eki, Türkiye Türkçesinde iyelik ekleri, yükleme hâli eki ve yönelme hâli ekini üzerine almaz. Harezmi Türkçesinde ise bu ekleri üzerine alabildiği görülmektedir.

2.2.2.26.3.1. İyelik eklerini üzerine alabilir.

- aymak** “söylemek, demek” tahtdın asra turup sizke cevāb **aymakım** munāsib ermez “Tahttan aṣağı durup size cevap vermem uygun değildir.” (NF, 204-10)
- bilmek** “bilmek” yarın tutęa men rūze tip **bilmegi** / bu niyyet irür ... “Yarın ben oruç tutacaęım diye bilmesi niyettir.” (MM, 166)
- kirmek** “girmek” peygāambar ‘as mekkeke **kirmekiniğ** beyānı turur “Peygamber as’ın Mekke’ye girmesinin beyanıdır.” (NF, 36-2)
- öpmek** “öpmek” ayağınığ **öpmegi**n kul kıldı ‘adet “Ayağını öpmeyi (öpmesini) kul âdet edindi.” (M-59)
- yaratılmak** “yaratılmak” bu eflāk **yaratılmakı**na sebeb / irür ... “Bu kâinatın yaratılmasına sebeptir.” (MM, 8)
- 2.2.2.26.3.2. Yükleme hâli ekini üzerine alabilir.
- bèrmek** “vermek” cān **bèrmekni** muḥammedge āsān kılu bèrgil “Can vermeyi Muhammet’e kolay kılıver !” (KE, 237v-3)
- kazınak** “kazmak” ḥandaę **kazınakı**nı öğretgen ḥaę te‘ālā turur “Hendek kazmayı öğreten yüce Tanrıdır.” (NF, 32-12)
- öltürmek** “öldürmek” zulm birle **öltürmekni** avval kıbīl sūnnet kıydu “Zulümle öldürmeyi ilk olarak Kabil sūnnet koydu.” (NF, 337-2)
- tarılmak** “dağılmak” yer yüzindin **tarılmakı**nı revā körmediler “Yeryüzünde dağılmayı uygun görmediler.” (KE, 127r-20)

2.2.2.26.3.3. Yönelme hâli ekini üzerine alabilir.

- tuğmak** “doğmak” kün **tuğmakı**na yawudı “Gün doğmaya yaklaştı.” (NF, 118-8)

2.2.2.26.4. –mAK eki, ismin yönelme hâli ekiyle birlikte kullanıldığında, *için* anlamı verir, sebep bildirir.

barmak “varmak” **barmakça** icâzat yok turur “Varmak için (varmaya) izin yoktur.” (NF, 40-17)

bitimek “yazmak” **bitimekge** berdi anğa kasideyi “Ona kasideyi yazmak için (yazmaya) verdi.” (ME, 5-5)

boğuzlamak “boğazını kesmek, kurban etmek” ismâ’îlni **boğuzlamakça** életti “İsmail’i kurban etmek için götürdü.” (NF, 214-2)

içmek “içmek” yimek **içmekke** boldı ol bahâne “yemek-içmek için o bahane oldu.” (HŞ, 1605)

yunmak “yikanmak” decle kırığında **yunmakğa** olturdum erdi “Dicle kenarında yikanmak için oturmuştum.” (NF, 200-8)

2.2.2.26.5. –mAK eki, ismin ayrılma hâli ekiyle birlikte kullanıldığında sebep bildirir, bazen de *dolayı* anlamı verir.

ögümek “(un) öğütmek” fâtma razhâ tegirmen **ögümekdin** armış “Fatma razha değirmenle un öğütmek sebebiyle (öğütmekten dolayı) yorulmuş.” (NF, 160-16)

2.2.2.26.6. –mAK eki, *üçün* edatıyla birlikte kullanıldığında amaç bildirme, hedef gösterme fonksiyonunu yerine getirir.

bildürmek “bildirmek” sizlerke **bildürmek üçün** aytur-men “Sizlere bildirmek için (amacıyla) söylerim.” (NF, 36-8)

bolmak “olmak” peygâmbarlarğa belâ kat kat bolur şevâblar kat kat **bolmak üçün** “Sevaplarının kat kat olması için peygamberlere bela kat kat gelir.” (NF, 34-14)

- kılmak** “kılmak, etmek” peygāambar ‘as toksan tēwe nişān kıldı ka‘bede qurbān
kılmak için “Peygamber as, Kabe’de kurban etmek için doksan deve belirledi.” (NF, 37-4)
- okımak** “kılmak” cümle şahābalar taqı kirdiler cum‘a namāzı **okımak için**
 “Cuma namazı kımak için bütün sahabeler de girdiler.” (NF, 24-14)
- urmak** “vurmak” ēkki ēlgini qaldurdı balta birle taş üze **urmak için** “Baltayla taş vurmak için iki elini kaldırdı.” (NF, 28-8)

2.2.2.26.7. –*mA*K eki *kerek* edatıyla kullanıldığında gereklilik bildirir; gereklilik kipinin eki olan –*malı*, –*meli*’nin fonksiyonunu icra eder.

- barmak** “varmak” meşveret kılmış erdi neteg **barmak kerek** medīneke tēp
 “Medine’ye nasıl varmalı (varmak gerek)?” diye danışmıştı.” (NF, 23-10)
- çıkmaq** “çıkmaq” bu miskīn qullarınğ sarğa sıġnu **çıkmaq kerek** erdi “Bu zavallı kulların sana sıġınarak çıkmalıları.” (NF, 72-14)
- emgetmek** “eziyet etmek” nefsinı **emgetmek kerek** “Nefse eziyet etmeli (etmek gerek.)” (NF, 111-6)
- kılmak** “etmek, kılmak” benū qurayza cuhūdları birle ĥarb **kılmak kerek** “Beni Kureyze Yahudileriyle harbetmeli (harbetmek gerek.)” (NF, 33-7)

2.2.2.26.8. –*mA*K eki, *birle* edatıyla birlikte kullanıldığında *suretiyle* anlamı verir, vasıta bildirir.

- tēmek** “demek” bilmedim **tēmek birle** qurtulmas-sen “‘Bilmedim’ demekle kurtulamazsın.” (NF, 224-8)
- yörimek** “yürümek” yolda ūküş emgendi açlık birle yodaġ **yörimek birle** “Açlık ve yaya yürümekle yolda çok eziyet çekti.” (NF, 113-5,6)

2.2.2.26.9. -mAK ekini almış olan fiiller normalde başka yapım eki almazlar. (Yaptığı kalıcı isimler bu hususun dışındadır. Onlar yapım eki alabilirler.) Fakat +IİK, +IUK ekiyle özel bir kullanılışı vardır.-mAK eki, +IİK, +IUK ekiyle birlikte kullanılarak soyut isimler türetir ve eklendiği ismin anlamını pekiştirir.

bilmek “bilmek” meninġ tilekimge aninġ **bilmekliġi** yeter “Benim dileġimi onun bilmekliġi (bilmesi) yeter.” (KE, 42r-6)

koymak “bırakmak” ni **koymaklıġı** köngli rāzı bolur “Ne bırakmaya gönlü razı olur ...” (HŞ, 570)

tükenmek “tükenmek, bitmek” **tükenmeklikke** haġ kıldı ‘ināyet “Tanrı tükenmeye (tükenmesine, bitmesine) yardım etti.” (M-143)

2. 2. 2. 27. -men

Harezmi Türkçesinde bir kelimedede görülen ek, süreklilik ifade eden isim yapmıştır.

Ergin ekin işlek olmadığını; *azman* örneğinde görüldüğünü; *şişman* ve *göçmen* kelimelerinde ekin fiilden isim yapma eki olarak da, isimden isim yapma eki olarak da kabul edilebileceğini söyler.⁴³⁶

Korkmaz, -mAn ekinin geçişli, geçişsiz fiil kök ve gövdelerinden türetmeler yapan ve işlek olmayan bir ek olduğunu; çatı eki almış fiillere gelmediğini belirtir.⁴³⁷

Tekin -mAn olarak verdiği ekle ilgili açıklama yapmadan; *tuman* “duman, sis” örneğini verir.⁴³⁸

Hacıeminoğlu bu ekin çok az örnek verdiğini; değişik anlamlarda yeni isimler yaptığını belirterek şu örnekleri verir: *kurman* “ok ve yay konan kap”, *sıkman* “üzüm sıkma zamanı”, *sökmen* “savaşta sırayı söken yiğitlere verilen ad”, *tuman* “duman, sis.”⁴³⁹

⁴³⁶ Ergin, Türk ..., s. 187.

⁴³⁷ Korkmaz, Türkiye ...,s. 97.

⁴³⁸ Tekin, Orhon ..., s. 93.

⁴³⁹ Hacıeminoğlu, Karahanlı ..., s. 26.

Eski Türkçede şu kelimelerde de bu ek mevcuttur: *ketmen* “yeri kazmak için kullanılan aygıt”, *teğirmen* “değirmen”, *yaman*⁴⁴⁰ “kötü” (OTWF, s.387-389).

Ek, Harezmi Türkçesinde şu kelimedede görülür:

teğirmen “değirmen” bir el **teğirmeni** aldılar “Bir el değirmeni aldılar.” (NF, 159-12)

2. 2. 2. 28. -mİş

Esas fonksiyonu geçmiş zaman sıfat-fiilleri yapmaktır. Fakat ek, kalıplaşma yoluyla bazı kalıcı isimleri de türeterek yapım eki fonksiyonunu üstlenir. Harezmi Türkçesindeki düz ünlülü şekliyle küçük ünlü uyumunun dışında kalmıştır. Eski Türkçede ise karışık bir kullanımı vardır.

Ergin bu eke *Partisip Ekleri* başlığında yer verir ve geçmiş “mazi”, *dolmuş*, *yemiş* gibi kalıcı isimlerde ekin varlığını gösterir.⁴⁴¹

Banguoğlu ekin geçmiş zaman sıfat-fiil eki işlevi yanında kalıcı isim de yaptığını; *geçmiş*, *dolmuş*, *ermiş*, *okumuş*, *yaratılmış*, *Ödemiş* gibi kelimelerle örneklendirir.⁴⁴²

Korkmaz, aslında bir sıfat-fiil eki olan -mİş, -mUŞ’un, ekiden beri yapılmış bitmiş işleri gösteren sıfatlar türettiğini; bu sıfatların bir kısmında zaman gösterme işlevinin gittikçe zayıflayarak kalıcı sıfatlar hâline geldiklerini,⁴⁴³ ayrıca kalıplaşma yoluyla yapım eki hüviyetine büründüğünü ancak bu yolla yapılan isimlerin sayısının oldukça sınırlı olduğunu belirtir.⁴⁴⁴ Korkmaz, yapım eki olarak -mİş, -mİŞ, -mUŞ, -mÜŞ’ün çeşitli lehçelerde şu kelimelerde görüldüğünü söyler: *öğmiş* “metih, övgü”, *yemiş* ~ *yemiş* ~ *yimêş* “meyve”, *şimêş* “yiyecek”, *kılmış* “iş”, *dolmuş* “taksinin doluncaya kadar müşteri alması”, *Durmuş* “özel ad”, *tormuş* ~ *turmuş* ~ *durmuş* “hayat”, *geçmiş* “mazi”, *bolmuş* “olay, hadise”, *yazılmış* “mukadderat, alın yazısı.”⁴⁴⁵

⁴⁴⁰ Erdal, *yaman* kelimesini, kendisiyle şekil ve anlam paralelliği gösteren *yavız* ve *yavlak* kelimeleriyle ilişkilendirerek *yaman*<*yav*-*man* şeklinde izah eder. bk. Erdal, *Old ...*, s. 388.

⁴⁴¹ Ergin, *Türk ...*, s. 189.

⁴⁴² Banguoğlu, *Türkçenin ...*, s. 272.273

⁴⁴³ Korkmaz, *Türkiye ...*, s. 100.

⁴⁴⁴ Korkmaz, *Türkiye ...*, s. 168.

⁴⁴⁵ Korkmaz, *Türkçede ...*, s. 47-48.

Gabain *-muş, -miş* şeklinde verdiği ekle ilgili şu açıklamayı yapar: “*n* ağzında *-maş, -meş*’tir; nadiren de *-muş, -müş* şekli vardır; etken ve edilgen karakterli, zaman bakımından belirsiz isim-fiil; sık sık da yüklem ismi yapar.”⁴⁴⁶ Gabain eke ilişkin; *atı kötrülmüş* “adı yüksek, ulu, yüce”, *ögmüş* “övgü, methiye” örneklerini verir.⁴⁴⁷

Tekin ekin geçmiş zaman sıfat-fiili oluşturduğunu *igidmiş* “beslemiş”, *kalmış* “(hayatta) kalanlar”, *tegmüş* “erişme, varma” kelimeleriyle gösterir.⁴⁴⁸

Eraslan söz konusu ekle ilgili olarak *tuvmuş* “çocuk” örneğini verir.⁴⁴⁹

Ek Harezmi Türkçesinde şu iki kelimedede görülür:

turmuş “hayat, yaşam” nefsleri ‘ibret teg **turmuşları** fikret erdi “Nefsleri ibret gibi, hayatları fikir (düşünce) içinde idi.” (KE, 201r-3)

yemiş “meyve” yoldı **yemişni** yıgaçdın “Meyveyi ağaçtan kopardı.”
(ME, 152-8)

2. 2. 2. 29. -mUr

İşlek olmayan ek, fiillerden çeşitli isimler türetir.

Ergin ekin işlek olmadığını ve *yağmur* kelimesinde görüldüğünü belirtir.⁴⁵⁰

Korkmaz ekin Türkiye Türkçesinde yalnız geçişsiz ve tek heceli fiillerden türetilmiş *yağmur* ve *kömür* kelimelerinde yaşadığını söyler.⁴⁵¹

Gabain bu ekin seyrek olduğunu ifade ederek; *almur* “hırs, tamah”, *kömür* “kömür”, *yağmur* “yağmur” kelimelerini örnek olarak verir.⁴⁵²

⁴⁴⁶ Gabain, Eski ..., s. 53.

⁴⁴⁷ Gabain, Eski ..., s. 53.

⁴⁴⁸ Tekin, Orhon ..., s. 93.

⁴⁴⁹ Eraslan, Eski ..., s. 11.

⁴⁵⁰ Ergin, Türk ..., s. 187.

⁴⁵¹ Korkmaz, Türkiye ...,s. 101.

⁴⁵² Gabain, Eski ..., s. 53.

Eckmann ekin tek örnekte görüldüğünü kaydeder: *yamğur* (<*yağmur*) “yağmur”.⁴⁵³

Eski Türkçede şu örneklerde de bu ek görülmektedir: *tamır* (< *tam-mır*) “damar”,

yumur (< *yum-mur*) “hayvanların göden bağırsağı” (OTWF, s.389-390.)

Harezmi Türkçesinde ek, şu kullanımlarda görülür:

kömür “kömür” **kömürler** koydurdı “Kömürler koydurdu.” (KE, 175v-11)

tamar~ tamur⁴⁵⁴ “damar” bu şeytân la’in âdam oğlının **tamarları** içinde yöriyür “Bu lânetli Şeytan, âdemoğlunun damarlarının içinde yürür.” (NF, 265-12)
ya’kübüninğ uyluk **tamurı** ağrıdı “Yakup’un uyluk damarı ağrıdı.” (KE, 61v-18)

yağmur “yağmur” **yağmurluğ** kim irseninğ şıfatı “Yağmura tutulmuş kimsenin hâli.” (SAKT, 3b-5)

2.2.2.30. -n

Fiilin gösterdiği hareketle ilgili ya da o hareketin sonucu olmak üzere kalıcı isimler; bazen de sıfatlar türeten ek, işlektir. Ünlüyle biten fiillere doğrudan, ünsüzle biten fiillere ise yardımcı ünlü aracılığıyla bağlanır. Ekin yardımcı ünlüsü Türkçenin bütün dönemlerinde küçük ünlü uyumuna bağlıdır.

Ergin, “yaptığı isimler fiilin gösterdiği hareketi yapanı, olanı ve daha çok, yapılanı ifade eder”⁴⁵⁵ diyerek ekin canlılığını koruduğunu belirtir.⁴⁵⁶

Banguoğlu ekin eski ve oldukça işlek olduğunu; fiil hareketinin ürününü gösteren bir grup isimde görüldüğünü söyler.⁴⁵⁷

⁴⁵³ Eckmann, Çağatayca ..., s. 51.

⁴⁵⁴ Kaşgarlı bu *tamar* şeklinin Oğuzca olduğunu kaydeder. bk. Atalay Divanü IV ..., s. 567, 569. Clauson kelimenin kökü olan *tam-* fiilini vererek *damar*, *tamar*, *tamır*, *tamur* şekillerini de gösterir. bk. Clauson, An ..., s.508.

⁴⁵⁵ Ergin, Türk ..., s. 179.

⁴⁵⁶ Ergin, Türk ..., s. 178-179.

Korkmaz, ekin işlekliliğinden bahsederek fiillerden isimler, seyrek olarak da sıfatlar türettiğini; çatı ekleriyle genişlemiş fiillere getirilemediğini ifade eder.⁴⁵⁸

Gabain, *-n* ekinin seyrek görüldüğünü ve yer yer de sıfat yaptığını söyleyerek eke ilişkin; *tirin* “kalabalık, cemaat”, *tügün* “düğüm”, *tütün* “duman”, *yalın ~ yalan* “alev, meşale” örneklerini verir.⁴⁵⁹

Tekin, fiil sonucu olan isimler türettiğini; *bulun* “tutsak, esir”, *kelin* “gelin”, *kıyın* “ceza”, *örgin* “hakan otağı, saray, konak”, *san* “sayı” kelimeleriyle örnekler.⁴⁶⁰

Hacıeminoğlu ekin oldukça işlek olduğunu; fiilin yapılmasından sonra ortaya çıkan ürünü gösterdiğini; bu ekle yapılan isimlerin edat ve sıfat olarak kullanıldıkları gibi bağımsız kelimeler olarak da kullanıldığını söyleyerek şu örneklerle yer verir: *adın* “ayrılmış, başka”, *akın* “akın”, *bogun* “boğum”, *budun* “millet”, *burun* “burun, koku alma organı”, *bütün* “doğru, tamam”, *esin* “esinti, hafif rüzgar”, *oyun* “oyalama, eğleşme”, *öngin* “başka”, *san* “sayı”, *yakın* “yakın, yaklaşmış”, *yalın* “parlak, alev”, *yan* “yan, taraf”, *yodun* “yok olma, tükenmiş”.⁴⁶¹

Eckmann eki *-n*; *-an*, *-en*; *-in*, *-ün* şeklinde vererek çok kere somut isimler olarak kullanılan soyut fiil isimleri yaptığını belirtir ve eki; *bütün* “bütün, tamamen”, *çağan* “ışık, parıltı”, *ekin* “ekme, ürün, mahsul”, *kalın* “sayısız, çok; kalın”, *kişen* “bukağı, tuşak, ayak bağı”, *koşun* “tabur, bölük, ordu”, *kozgalan* “isyan, baş kaldırma, kargaşa”, *tiken* “diken”, *tolun* “dolu; tam, bütün”, *tügün* “düğüm”, *tütün* “tütün, duman”, *yağın* “yağmur”, *yalın* “yalım, alev”, *yığın* “yığın, öbek; kalabalık” kelimeleriyle örneklendirir.⁴⁶²

Ek, Eski Türkçede şu örneklerde de görülmektedir: *akın* “akım, akıntı”, *hükün* “yığın, küme”, *irkin* “durgun (su)”, *tartın* “hazırlanma, hazırlık”, *ulun* “bitki sapı”, *uzun* “uzun”, *yarın* “yarın” (OTWF, s. 300-308); *tüzün* “yumuşak huylu” (DLT; I, 221-18), *yogun* “yoğun, şişkin, kalın” (DLT; III, 29-25)

⁴⁵⁷ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 255-256.

⁴⁵⁸ Korkmaz, Türkiye ..., s. 101.

⁴⁵⁹ Gabain, Eski ..., s. 54.

⁴⁶⁰ Tekin, Orhon ..., s. 93.

⁴⁶¹ Hacıeminoğlu, Karahanlı ..., s. 26.

⁴⁶² Eckmann, Çağatayca ..., s. 51.

-n ekinin Harezmi Türkçesindeki fonksiyonları ve kullanım örnekleri şunlardır:

2.2.2.30.1. Fiilin gösterdiği hareketin sonucu olan veya o hareketle ilgili olan isimler türetir.

- bulun** “tutsak, esir” anıñ atasın öltürüp anı **bulun** keltürmiş erdi “Onun babasını öldürüp onu tutsak olarak getirmişti.” (KE, 46v-7)
- burun** “burun” bu ta‘āmda sarımsak yıdığı **burnumğa** keldi “Bu yemekten burnuma sarımsak kokusu geldi.” (NF, 25-11)
- ekin** “ekin” biçesü vaqtı boldı **ekinniñg** “Ekinin biçilme (biçilecek) vakti oldu.” (ME, 8-8)
- kelin** “gelin” ka‘be bir yeñgi **kelin** menğizlig bezeklig bolup ‘araşātka kelgey “Kabe yeni bir gelin gibi süslenmiş olup Arasat’a gelecek.” (NF, 272-9)
- kıyın** “ceza” nemrüdğa ol **kıyınlar** anıñg üçün erdi kim dört yüz yıl tenğrilik da‘vī kıldı “Nemrut’a o cezalar dört yüz yıl Tanrılık iddiasında bulunduğu içindi.” (KE, 44v-16)
- san** “sayı” tegme bir adımı **sanınça** yetmiş edğülük dīvānında bitigey “Her bir adımı sayısınca iyiliği defterine yazacak.” (NF, 269-16)
- tikin** “dikili olan şey” ‘ošür yoğ niçe köp ekin yā **tikin** “Ne kadar çok ekin veya dikili şey elde edilirse edilsin onun için oşür yoktur.” (MM, 199)
- tügün** “düğüm” uruldı arıg cānga türlüğ **tügün** “Temiz cana türlü düğümler vuruldu.” (KE, 103r-17)
- tütün** “duman” **tütün** boldı anıñg āhındın ajun “Onun ahından dünya duman oldu.” (HŞ, 745)

- yağın** “yağmur” kırk tün kün yağın yağdı “Kırk gece ve gündüz yağmur yağdı.” (KE, 25r-15)
- yakın** “yakın” ‘amālika’nın **yaqını** erdi “Amalika’nın yakını (yakınında) idi.” (KE, 132r-11)
- yaşın ~ yışın** “şimşek” kök küldürdedi yaşın yaşnadı “Gök gürledi, şimşek çaktı.” (KE, 121r-4)
- yışın yışnadı** “Şimşek çaktı.” (ME, 176-3)

2.2.2.30.2. Fiilin gösterdiği hareketle ilgili olmak üzere, sıfat olarak kullanılan kelimeler türetir.

- tolun** “bedir, dolun (ay)” yüzi **tolun** ay teg kımyur “Yüzü dolunay gibi parlıyor.” (NF, 23-6)
- uzun** “uzun” **uzun** künlerde tamüz aylarda rüza tutar erdim “Uzun günlerde, temmuz ayında oruç tutardım.” (NF, 316-16)
- yakın** “yakın” **yaqın** qonşılık qılıştı anıñ birle “Onunla yakın komşuluk etti.” (ME, 113-1)

2. 2. 2. 31. -sıg

Harezmi Türkçesi metinlerinde bir kelime (yatsıg < yat-sıg) vardır.

Ergin *-sı, -si, -su, -sü* olarak verdiği ekin Türkiye Türkçesinde *yassı, sinsı, yatsı, tütsü* örneklerinde görüldüğünü söyler.⁴⁶³

Korkmaz bu ekin Eski Türkçede hem *-sık, -sük* hem de *-sıg, -sug* biçimlerinde yer aldığını; sıfat ve isimler türettiğini ifade eder.⁴⁶⁴

⁴⁶³ Ergin, Türk ..., s. 185-186.

⁴⁶⁴ Korkmaz, Türkiye ..., s. 105-106.

Gabain ekin *-k*, *-k*'li şekliyle; belki de *-ğ*, *-g*'li şekliyle çok kere sıfat yaptığını söyleyerek; eki *kün batsıķınġaru* “gün batısına doğru”, *kün tuġsıķda* “doğuda”, *kün tuġsıķdunķı* “gün doğusundaki”, *tütsük* “tütsü, buhur değneği”, *ülesikinġin* “payımı” kelimelerinde gösterir.⁴⁶⁵

Tekin, ekin gelecek zaman gereklilik fiil adları eki olduğunu söyler ve *āçsık* “mutlaka acıkacak olma”, *tosık* “mutlak doycak olma” örneklerini verir.⁴⁶⁶

Eckmann eki *-sı*, *-si* şeklinde gösterir; eke ilişkin *ķavursı* “hafif ateşte tütsülenmiş, ütülenmiş, yalazlanmış yün veya keçe”, *tütsi* “tütsü”, *yatsı* “yatma zamanı” kelimelerini örnek olarak verir.⁴⁶⁷

Harezmi Türkçesinde ek şu kelimedede görülür:

yatsıġ “yatsı” otuz yıl yatsıġ namāzınınġ yunuġı birle erte namāzını ķıldı “Otuz yıl yatsı namazının abdesti ile sabah namazını ķıldı.” (NF, 191-6)

2.2.2.32. -(I)ş, -(U)ş

Fiillerden hareket isimleri ve kalıcı isimler yapan ek, Türkçenin bütün dönemlerinde işlek olarak kullanılır.

Ünlüyle biten fiillere doğrudan, ünsüzle biten fiillere ise bir yardımcı ünlüyle bağlanır. Ekin yardımcı ünlüsü bütün dönemlerde büyük ünlü uyumuna bağlı bulunmaktadır. Eski Türkçe ve Harezmi Türkçesinde küçük ünlü uyumunun bazen dışında kalan yardımcı ünlü, Türkiye Türkçesinde bu uyuma da bağlanmıştır.

Ergin, bu ekin *-maķ*, *-mek* ve *-ma*, *-me* gibi fiil isimleri yaptığını; asıl fonksiyonunun hareket ve iş isimleri yapmak olmasıyla beraber, kalıplaşma yoluyla nesne isimleri de türettiğini bildirir.⁴⁶⁸

⁴⁶⁵ Gabain, Eski ..., s. 54-55.

⁴⁶⁶ Tekin, Orhon ..., s. 94.

⁴⁶⁷ Eckmann, Çaġatayca ..., s. 52.

⁴⁶⁸ Ergin, Türk ..., s. 177.

Banguoğlu, ekin isim-fiil eki olduğunu söyleyerek tarz isimleri oluşturduğunu; bu fonksiyonunun yanı sıra kalıcı isimler de yapabildiğini belirtir.⁴⁶⁹

Korkmaz, söz konusu eki tür bakımından ikiye ayırarak inceler ve kalıcı isimler yapan ekin, *-(I)ş*, *-(U)ş* biçimindeki ek olduğunu; geçici isimler yapan ekin ise aslında bir isim-fiil eki olan *-(y)Iş*, *-(y)Uş* olduğunu söyler.⁴⁷⁰

Gabain, ekle ilgili herhangi bir açıklama yapmaksızın; *busuş* “keder”, *küşüş* “arzu, istek”, *sıgış* “sıkıntı”, *urus* “savaş”, *yaraş* “sıfat, selâmet” örneklerini verir.⁴⁷¹

Tekin de tıpkı Gabain gibi, ekle ilgili yorum yapmaz ve eki; *busuş* “acı, ıstırap”, *ilteriş* “boyları derleyen, toplayan”, *sünğüş* “savaş”, *tegiş* “(düşmanla) temas, çatışma”, *tokiş* “savaş”, *urus* “savaş” örnekleriyle tanıklar.⁴⁷²

Hacıeminoğlu, ekin çok işlek olduğunu; soyut kavramlar ve fiilin gösterdiği hareketi belirten isimler yaptığını ifade ederek; *agış* “yükselme”, *alış* “borçluyu sorguya çekme”, *alkış* “alkışlama”, *atış* “atışma”, *bagdaş* “bağdaş”, *bakış* “bakış, bakma”, *biliş* “bildik, tanıdık”, *erdeş* “arkadaş”, *itiş* “karşı koyma, itişme”, *kapuş* “yağma”, *küngeş* “danışma, görüşme”, *kiriş* “gelir”, *koldaş* “arkadaş”, *oguş* “büyük aile”, *öçeş* “yarış”, *öpüş* “öpüş”, *sakış* “sayma, sayış, hesap”, *tokiş* “savaş, vuruşma”, *ukuş* “akıl, anlayış”, *ulus* “ulus, millet, köy, şehir”, *uvuş* “ufalanmış nesne”, *üküş* “çok, fazla”, *ülüş* “hisse, pay”, *yuluş* “fidye” örneklerini verir.⁴⁷³

Eckmann, bu ekin hareketi veya hareketin sonucunu adlandıran isimler yaptığını; *bakış* “bakış, bakma”, *karğış* “beddua, lânet”, *korkuš* “korkma, korku”, *okuş* “okuyuş (tarzi veya hareketi)”, *sağış* “düşünce”, *sançış* “dövüş, savaş”, *soruş* “soru”, *tarkaç* “bölme, ayırma; dağıtma”, *urus* “savaş”, *ülüş* “bölüm, pay”, *yaraş* “kabul, uygun bulma”, *yürüş* “yürüyüş tarzı” kelimelerinde; sıfat olarak kullanılan isimler yaptığını ise; *çırmaş* “karmaşık, karışık, dolaşık”, *oğşaş* “benzer, eş” kelimelerinde örnekleyerek gösterir.⁴⁷⁴

⁴⁶⁹ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 261-262.

⁴⁷⁰ Korkmaz, Türkiye ..., s. 106-107.

⁴⁷¹ Gabain, Eski ..., s. 55.

⁴⁷² Tekin, Orhon ..., s. 94.

⁴⁷³ Hacıeminoğlu, Karahanlı ..., s. 26-27.

⁴⁷⁴ Eckmann, Çağatayca ..., s. 52.

Eski Türkçede, şu kelimelerde de bu ekin kullanıldığı görülür: *akruş* “suskunluk, sakinlik, durgunluk”, *alış* “alma, alış”, *arkış* “elçi, delege”, *beriş* “verme, veriş”, *çalış* “güreşme”, *evriş* “döndürme, çevirme”, *keçiş* “geçiş; geçit”, *kunuş* “yol kesme, soygun, haydutluk”, *küsüş* “istek, arzu”, *oynaş* “cariye, metres”, *sakış* “hesap, hesaplama”, *tidış* “engel, mani”, *tötüş* “kavga, münakaşa”, *yuluş* “fidye” (OTWF, s. 262-275); *adriş* “ayrılış, ikiye ayrılan yolun başı”, (DLT; II, 172-11), *agiş* “yükseliş, çıkış” (DLT; I, 61-18), *arviş* “büyü, efsun” (DLT; I, 249-12), *atış* “atışma” (DLT; I, 60-18), *aytış* “hatır sorma” (DLT; I, 113-11), *bulgaş* “düşman gelmesi üzerine halk arasına düşen karışıklık” (DLT; I, 460-3), *buluş* “kişinin yaptığı bir işten elde ettiği kazanç; kâr” (DLT; I, 367-8), *egiş* “maden eritildiği zaman çıkan pislik” (DLT; I, 122-7), *ikdiş* “anaları bir olan” (DLT; III, 382-12), *kapış* “kapış, kapıp alma, yağma etme, çalma” (DLT; I, 369-4), *kargış* “beddua, ilenme” (DLT; I, 274-18), *katlış* “su kollarının kavuştuğu yerde olan su birikintisi” (DLT; I, 460-18), *keliş* “geliş” (DLT; I, 370-15), *kengeş* “işlerde danışma, görüşme, düşünme, tedbir” (DLT; III, 365-3), *kiriş* “bir adamın akarlarından olan geliri” (DLT; I, 370-11), *sıkış* “itişme, çarpışma” (DLT; I, 368-23), *suwsuş* “buğdayın kuvveti gittikten sonra alınan su katılmış ayran” (DLT; I, 460-15), *süngüş* “savaşta saldırma ve süngü dürtme” (DLT; III, 365-1), *tegiş* “değişme” (DLT; I, 368-8), *tirkeş* “yığılışma; kalabalık yüzünden yürümekte güçlük” (DLT; I, 460-5), *uruş* “savaş, vurma, vuruşma” (DLT; II, 83-23), *uwuş* “ufalanmış nesne” (DLT; I, 61-20); *kapuş* “yağma” (KB; 6482), *toķış* “savaş, vuruşma” (KB; 2365), *tütüş* “kavga” (KB; 2651).

Harezmi Türkçesinde -(I)ş, -(U)ş ekinin fonksiyonları ve kullanım örnekleri şunlardır:

2.2.2.32.1. Fiillerden geçici hareket isimleri yapar.

- batış** “batış, batma” kün **batış** yanı “Güneşin battığı yön, batıda.” (SAKT, 161b-3)
- otruş** “oturuş, oturma” teşehhüd okımaķ soñğ **otruş** bile / vācib ol ...
“(Namazda) son oturuşta Ettehiyyatüyü okumak vaciptir.” (MM, 110)

Şu örnekte ekin yardımcı ünlüsü küçük ünlü uyumuna aykırıdır.

- tuğış** “doğuş, doğma” kün **tuğışı** tarafında bir kapuğı bar erdi “Güneşin doğduğı tarafia (doğuda) bir kapısı vardı.” (NF, 37-15)
- yörüş** “yürüyüp” fâtımanınğ **yörüşi** peygâmbar ‘as’nunğ **yörüşinge** oğşayur erdi “Fatma’nın yürüyüşü Peygamber as’ın yürüyüşüne benziyordu.” (NF, 157-1,2)

2.2.2.32.2. Fiillerden kalıcı isimler, nesne adları ve soyut isimler türetir.

- boğuş** “boğum, eklem” ança yığlayur erdi kim **boğuşları** sust bolup bēhüş bolup yıkılır erdi “O kadar ağlardı ki, eklemleri gevşeyip akli başından giderek yıkılırdı.” (NF, 437-14)
- karğış** “beddua” olarga **karğış** du‘ası kıldı “Onlara beddua etti.” (KE, 169v-9)
- kiriş** “kavga, çekişme” êkki musulmân arasında gammâzlık kılıp uruş **kiriş** üküş fitneler qoparurlar “İki müslüman arasında koğuculuk edip kavga, çekişme, karışıklıklar çıkarırlar.” (NF, 67-10)

Aşağıdaki kelimedede de yardımcı ünlü küçük ünlü uyumunun dışında kalmıştır.

- küşiş** “istenilen, değerli, nadir” idris peygamber ‘aleyhi’s-selâm ol ‘ömri üküş dîdârı **küşiş** “Ömrü uzun, yüzü görülmeye değer (görülmek istenen) İdris peygamber as’dır.” (KE, 19v-12)
- münğüş** “köşe” istenğ ol mescidninğ sağ yan **münğüşinde** bakınğ “Arayın; o mescidin sağ köşesine bakın !” (NF, 153-15)
- oğşaş** “benzer” yulğunğa **oğşaş** yanğlığ “İlgün ağacına benzer.”(SAKT, 410b-5)
- sağış** “hesap” cümle şahâba **sağış** kıldılar “Bütün sahabeler hesap ettiler.” (NF, 119-5)

- toķuş** “savaş” közüm birle kördüm ol kâfırlarını bedr **toķuşında** “O kafırları Bedir savaşında gözümle gördüm.” (NF, 12-13)
- tutuş** “devamlı (devamla)” biri yüzni yumak ikinci elinĝ / **tutuş** tirseĝi birle yumak bilinĝ “Birincisi yüzü yıkamak, ikincisi eli dirseĝe kadar iyice yıkamaktır.” (MM, 70)
- ulaş** “daima, sürekli” **ulaş** bar erdi **ulaş** bolĝusu “Daima vardı; daima da var olacaktır.” (KE, 46r-17)
- uruş** “savaş” cümlesi silâh keğdiler **uruşka** barur tēĝ “Hepsi, savaşa gider gibi silahlandılar.” (NF, 24-1)
- üküş** “çok” medîne **üküş** şahâbalar bar erdi “Medine’de çok sahabe vardı.” (NF, 23-16)
- ülüş** “bölüm, kısım, pay” ne miķdâr kim mâlı bar erdi êkki ültüş kıldı “Ne kadar malı varsa iki bölüm kıldı (ikiye ayırdı).” (NF, 95-2)

2. 2. 2. 33. -t

Geçişli ya da geçişsiz fiillerden isim yapan ek, Türkçenin bütün dönemlerinde görülür. Ek, kelimelere bazen doğrudan (adırt, bayat, kurut gibi); bazen de bir yardımcı ünlü vasıtasıyla (artut, keçit, münüt gibi) gelir. Bu yardımcı ünlü, Eski Türkçede genellikle yuvarlaktır. Harezmi Türkçesinde ise hem düz, hem de yuvarlak şekilli yapısı olan ekin bu iki dönemde büyük ünlü uyumuna baĝlı olmakla birlikte; küçük ünlü uyumuna tam baĝlı olmadığı görülmektedir. Türkiye Türkçesinde ise her iki ünlü uyumuna dâhil olmuştur.

Ergin, ekin eskiden beri görülmele birlikte, eski örneklerinin çok olduĝu, bugün ise işlek olmadığı görüşündedir.⁴⁷⁵

⁴⁷⁵ Ergin, Türk ..., s. 184-185.

Banguoğlu, eski bir isim-fiil ekinin geçmiş zaman kipini oluşturduğunu söylediği ekin Eski Türkçeden beri isimler, yer ve araç-gereç adları türettiğini belirtir.⁴⁷⁶

Korkmaz, ekin Eski Türkçeden beri süregeldiğini; Türkiye Türkçesinde fazla işlek olmadığını; verdiği örneklerin de sınırlı olduğunu söyler.⁴⁷⁷

Gabain eke ilişkin görüş bildirmeksizin; *adırt* “fark, ayırma”, *art* “geçit”, *başğüt* “öğüt”, *sıgıtçı* “ağlayıcı, yasçı”, *urunt* “kavga” örneklerini verir.⁴⁷⁸

Hacıeminoğlu, ekin Karahanlı Türkçesinde Eski Türkçeden daha geniş kullanıldığını söyleyerek eki şu kelimelerle örneklendirir: *adırt* “ayırma”, *artut* “armağan”, *basut* “yardım, arka”, *bayat* “Tanrı’nın Kadim sıfatı”, *karşut* “zıt”, *kavşut* “iki hanın, ülkelerinin baysallığı için buluşarak barışmaları”, *kedüt* “giyilecek şey”, *konut* “konulan yer”, *köçüt* “göç, atı, at”, *kütçi* “koruyan çoban”, *ögüt* “nasihat”, *ölüt* “birbirini öldürme, öldürüşme”, *öt* “öğüt, fikir”⁴⁷⁹

Eckmann -t ekinin değişik anlamlar ifade ettiğini; *kêçit* “geçit”, *ķurut* “peynir”, *ölet* “hayvan hastalığı, hayvan ölüsü”, *unut* “unutuş, unutmama”, *uyat* “utanç”, *yort* “yol” örnekleriyle ortaya koyar⁴⁸⁰

Eski Türkçede şu kelimelerde de bu eke rastlanır: *çaşut* “iftira”, *manğirt* “bağırma, haykırma, seslenme”, *takşut* “dize, mısra, koşuk, nazım”, *tegşüt* “değiştirme”, *tepiirt* “heyecan verici, canlı, heyecanlı”, *tüşüt* “düşünme, düşünce, fikir”, *yantut-yanut* “yanıt, karşılık” (OTWF, s. 308-316); *çöküt* “kısa” (DLT; I, 356-9), *kaçut* “kısa mızrak” (DLT; I, 12-2), *kagut* “kavut, darıdan yapılan bir yemek” (DLT; I, 406-5), *kırt* “kısa” (DLT; I, 342-21), *konat* “birbirlerine yanaşan, toplanan insan kümesi” (DLT; I, 357-5), *külüt* “halk arasında gülünç olan nesne” (DLT; I, 357-22) *öçüt* “öç” (DLT; I, 50-5), *urt* “iğne deliği, iğne yurdu” (DLT; I, 42-7), *yapğut* “yün veya kıl didintileri doldurulmuş minder ve benzeri şeyler” (DLT; III, 38-10); *eğertçi* “ileri giden, akıncı, kovalayan” (KB;2395), *konut* “konut” (KB;4471).

⁴⁷⁶ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 263.

⁴⁷⁷ Korkmaz, Türkiye ..., s. 107-108.

⁴⁷⁸ Gabain, Eski ..., s. 55.

⁴⁷⁹ Hacıeminoğlu, Karahanlı ..., s. 27.

⁴⁸⁰ Eckmann, Çağatayca ..., s. 53.

Harezmi Türkçesinde birkaç kelimedede rastladığımız ekin kullanım örnekleri şunlardır:

- ayrıt** “fark, ayrılık” **ayrıt** kemişdi nêmeler arasında “Nesneler arasına ayrılık attı. (Nesneleri ayırdı.)” (ME, 84-4)
- münüt** “binit” **münüt** bêrdi anğa atını “Atı ona binit olarak verdi.” (ME, 4-3)
- ögüt** “ögüt, nasihat” men sizke edgölük tağı **ögüt** cihetidin aytur-men “Ben size iyilik ve ögüt bakımından söylüyorum.” (NF, 281-4)
- siğıt** “sindirilen, hazmedilen” **siğıtlig** bolsun “Afiyet olsun!” (SAKT, 501a-3)
- yanut** “karşılık” kabül kılip **yanut** birgen “Kabul edip karşılığını veren, mükâfatlandıran.” (SAKT, 418a-3)

2. 2. 2. 34. -vul

Harezmi Türkçesinde iki kelimedede tespit edilen ek, fiilin gösterdiği hareketin anlamını görev olarak üstlenmiş kişileri ifade eden isimler yapar.

Eckmann, eki *-vul*, *-avul* olarak verir ve Moğolcadan geldiğini belirterek Türkçe kelimelere de getirildiğini söyler.⁴⁸¹ Eckmann ekle ilgili olarak şu örnekleri verir: *çapavul* “çapul, yağma”, *karavul* “karakol, bekçi, nöbetçi asker”, *yortavul* “akıncı”.⁴⁸²

Özönder, bu ekin fiil kök veya gövdeleri üzerine gelerek genellikle topluluk gösteren fail adları yapan Moğolca asıllı *-GUL* ekinden geldiğini belirtir.⁴⁸³ Özönder, bu ekle oluşturulmuş şu kelimeleri de örnek olarak gösterir: *bö/ekevül* “çeşnigir”, *çangdavul* “artçı, dümdar”, *dağavul* “maiyet, alay; hizmetçi, uşak”, *daptavul* “demirci; vurucu, dövücü”, *hirevül* “harpte ön safta savaşan kıta; öncü, öncü bölüğü, ileri kol”, *ğaravul* “bekçi; müfreze, posta; keşif kolu”, *kiptevül* “gece muhafızı, nöbetçi kıtası”, *sözevül* “(sefer) ilancı (sı), savaş için askeri ilan yoluyla toplayan, kaçakları tabur veya firkasına

⁴⁸¹ Eckmann, Çağatayca ..., s. 53.

⁴⁸² Eckmann, Çağatayca ..., s. 53.

⁴⁸³ Sema Barutçu Özönder, Alı Şir Nevâyi Muğâkemetü'l-Luğateyn İki Dilin Muhakemesi, TDK Yayınları, Ankara 1996, s. 40.

irca eden memur”, *şığavul* “mihmandar, teşrifatçı”, *tapavul* “hizmetkâr; öncü, keşifçi”, *yangavul* “hudut muhafızı”, *yasavul* “hanın hassa alayı, yasakçı, muhafız, emir subayı”.⁴⁸⁴

Eraslan da *-vul*, *-vül* ekinin Moğolca *-ğul*, *-gül* ekinden *ğ>v* değişmesi ile ortaya çıktığı; Türkçedeki *yasavul* kelimesinin Moğolcada *casağul* şeklinde isimleştiği, daha sonra Türkçeye bu ses değişikliği neticesinde *yasavul* olarak geçtiği görüşündedir.⁴⁸⁵

-vul eki Harezmi Türkçesinde şu iki kelimedede görülür:

karavul “karakol” muhammed bin ebî bekr üç künlük yer bardı erte bir **karavulnu** kördi “Muhammet bin Ebu Bekir üç günlük mesafedeki yere vardığında bir karakol gördü. “KE, 240r-5)

yasavul “muhafız, emir subayı” **yasavul** şaf yasap aytur okıñg tip “Emir subayı (muhafız) saf düzenleyip ‘Oklayın!’ diye söyler.” (HŞ, 2910)

2. 2. 2. 35. -z

İşlekliliğini kaybetmiş olan ek, az sayıda isimde görülür.

Banguoğlu, ekin canlılığını erkenden kaybetmiş olduğunu; dilimizde az sayıda sıfatlar bıraktığını ve bunların çözümlerinin oldukça şüpheli olduğunu söyler.⁴⁸⁶

Korkmaz: “-(A)z eki, bugün işlekliliğini kaybetmiş çok eski bir türetme ekidir. Türkiye Türkçesine kadar gelebilmiş örneklerde ek, kökle iyiden iyiye kaynaşmış olduğundan çok kez varlığını duyurmaz olmuştur. Ancak Eski Türkçe ile yapılan karşılaştırmalar ekin varlığını aydınlığa çıkarmaktadır.”⁴⁸⁷ diyerek ekle ilgili görüş bildirir; isim ve sıfat türettiğini belirtir.⁴⁸⁸

⁴⁸⁴ Özönder, Ali ..., s. 40-45.

⁴⁸⁵ Eraslan, Mevlâna ..., s. 355-356.

⁴⁸⁶ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 263.

⁴⁸⁷ Korkmaz, Türkiye ..., s. 109.

⁴⁸⁸ Korkmaz, Türkiye ..., s. 109.

Gabain eke ilişkin; “Artık hiç canlı değildir; sıfat da yapar.” açıklamasını yaptıktan sonra eki; *semiz* “semiz, besili”, *söz* “söz”, *uz* “usta, iyi” kelimelerinde örneklendirir.⁴⁸⁹

Tekin ekle ilgili görüş bildirmeden şu örnekleri verir: *baz* “bağımlı, tâbi”, *boguz* “boğaz”, *sözleş-* “anlaşmak” eylemindeki *söz* “söz”, *uz* “sanat eseri, süs, dekor.”⁴⁹⁰

Hacıeminoğlu, -z ile biten tek heceli isimlerin sonundaki -z'nin fiilden isim yaptığı düşüncesinde olduğunu; hem tek heceli, hem de birden fazla heceli kelimeleri de tahlil ederek bu eki gösterdiğini söyleyerek eki; *agız* “ağız, konuşma organı”, *baz* “yad, yabancı, garip”, *boguz* “boğaz”, *buz* “buz”, *ediz* “yükselmek, yüksek yer, her şeyin yükseği”, *iz* “iz, nişan”, *köz* “ateş”, *köz* “göz”, *küdez* “koruma, muhafaza”, *küvez* “mağrur, kendine güvenen” kelimeleriyle gösterir.⁴⁹¹

Eckmann ekle alâkalı açıklama yapmaz ve eki şu iki kelimedede gösterir: *boğuz* “boğaz”, *tüküz* “tam, bütün”⁴⁹²

Ek Eski Türkçede şu kelimelerde de görülür: *bekiz* “belli, açık, anlaşılır”, *esiz* “kötü, fena”, *kögüz* “göğüs”, *kutuz* “yaban sığırı”, *tiz* “diz”, *yavuz* “kötü, fena” *yultrız* “yıldız”, *yumız er* “etli, tıknaz adam” (OTWF, s. 323-327)

Harezmi Türkçesinde ek şu kullanımlarda mevcuttur:

boğuz “boğaz” sen ol oğlağnı **boğuzlağıl** “Sen o oğlağı boğazla !” (NF, 28-11)

köz “göz” bu kâfirlerinin **közlerinde** ot birle ‘uğubat kılığıl “Bu kâfirlerin gözlerine ateş ile ceza verin (işkence edin)!” (NF, 30-15)

söz “söz” süçüg **sözlüg** orta boğluğ kimerse erdi “Tatlı sözlü, orta boylu bir kimse idi. (NF, 22-15)

⁴⁸⁹ Gabain, Eski ..., s. 55.

⁴⁹⁰ Tekin, Orhon ..., s. 94.

⁴⁹¹ Hacıeminoğlu, Karahanlı ..., s. 27.

⁴⁹² Eckmann, Çağatayca ..., s. 53.

2.3. BİRLEŞİK İSİMLER

Yapı bakımından eklemeli bir dil olan Türkçe, yeni kavram ve nesne adlarını ortaya çıkarmada eklerin yanı sıra kelime birleştirmeden de yararlanır. Yani kavram karşılığı olmak üzere dilin ihtiyaç duyduğu kelimeler, mevcut bazı kelimeleri bir araya getirmek suretiyle yaratılırlar. Bünyesinde birden fazla kelime var olan birleşik türlerinden biri de *birleşik isimlerdir*. Gramerlerimizde bu konuya farklı yaklaşımlar söz konusudur. Bu çalışmada yararlandığımız gramerlerdeki yaklaşımları aşağıda belirtmeden önce bizim bu başlıktaki yaklaşımımızı, konuyu sınırlandırışımızı açıklamak istiyoruz:

Birleşik isimler, en az iki kelimenin yeni bir kavrama ya da nesne adına karşılık olmak üzere, genellikle kendi anlamlarının dışına çıkarak – bazen de kendi anlamlarını muhafaza ederek- bir araya gelmesiyle oluşan gramatikal şekillerdir. Bu isimler, bünyelerinde bulunan kelimelerden farklı sözlük anlamları kazanırlar ve bağımsız bir kelime hâline dönüşürler. Bu itibarla birleşik isimler cümlede, tıpkı tek kelimelik isimler gibi muamele görürler.

Biz çalışmamızda birleşik isimlerden, sıfat ve zarf görevinde olanları da ayırmayarak tek kavram ya da tek kelime hâline geçmiş olmalarını dikkate aldık ve farklı kelime gruplarından birleşikleri bu başlık altında değerlendirmeyi uygun gördük. Bu konunun alt başlıklarına aşağıda değinilecektir.

Çeşitli gramerlerdeki birleşik isim değerlendirmeleri şu şekildedir:

Ergin, birleşik isimler hakkında şu görüşleri bildirir: “Birleşik isim bir nesnenin ismi olmak üzere yan yana gelen birden fazla ismin meydana getirdiği kelime grubudur. Bir nesnenin çok defa tek tek de adı olan isimler aynı nesneyi karşılamak, aynı nesneye beraber ad olmak için doğrudan doğruya, eksiz olarak yan yana gelir ve birleşik isim yaparlar. Birleşik isimler Türkçede hep has isimlerdir. Bazı yer adları ile ikili üçlü bütün şahıs adları Türkçenin birleşik isimlerini teşkil ederler: Afyon Karahisar, Mehmet Kaplan, Ahmet Hamdi Tanpınar, ...”⁴⁹³ Bu örneklerden yola çıkarak Ergin, özel isimlerden yapılan birleşik isimlerin birleşik kelime durumuna geçtiğini; zaten cins isimlerden birleşik isim yapmanın Türkçede hemen hemen yok gibi olduğunu; birleşik

⁴⁹³ Ergin, Türk ..., s. 263.

ismin aynı zamanda Türkçede yalnız özel isimlerden yapılan kelime grubu olduğunu belirtir.⁴⁹⁴

Ergin, birleşik kelime ile birleşik ismi birbirinden kesinlikle ayırarak bu ikisinin birbiriyle karıştırılmaması konusunda uyarıda bulunur: “Birleşik bahsinde birleşik kelime ile birleşik ismi birbirine karıştırmamak lâzımdır. Birleşik kelime herhangi bir kelime grubunun kelimelerinin tek bir kelime hâlinde birleşmesiyle ortaya çıkan unsurdur. Bu unsurun yapısını aslı olan kelime grubu teşkil eder. Birleşik kelime birleşmiş bir birleşik isim olabileceği gibi, birleşmiş bir isim tamlaması, sıfat grubu, ünvan grubu vs. gibi kelime grupları da olabilir: hanımeli, ballıbaba, sivrisinek, ayakkabı, yüzbaşı, ... cingöz, karagöz, bugün, pisboğaz, ... Haydarpaşa, Büyükada, Çukurova, ...”⁴⁹⁵

Banguoğlu, “Birleşik İsim Tabanları” başlığında birleşik isimlerin: “1. Adtakımı, 2. Sıfattakımı, 3. Zarf öbeği, 4. Takı öbeği, 5. Çekim öbeği, 6. Bağlam öbeği” şekillerinde ve onların çeşitlerinde görüldüğünü söyler.⁴⁹⁶

Banguoğlu bu gruplandırmasını şu şekilde açıklar: “1. Adtakımı Kalıbında: ... *belirsiz adtakımı* kalıbındaki belirtme öbekleri dilimizde en çok birleşik kelime veren şekildir.”⁴⁹⁷ “2. Sıfattakımı Kalıbında: Sıfattakımı kalıbı da dilimizde pek çok birleşik kelime vermiş olup bu da en işlek birleşim kalıplarından biri sayılır. Vasıflama sıfatları ve türlü belirtme sıfatlarıyla kurulmuş sıfattakımları özel anlam kazanarak birleşik isim tabanları olurlar ve ad, sıfat, zarf işleyişlerinde görülürler (akşam, hergün, birtakım).”⁴⁹⁸ “3. Zarf Öbeği Kalıbında. Zarf öbeği kalıbındaki birleşik isim tabanları sıfatlara, bazen de zarflara gelmiş zarfların onlarla anlamca kaynaşmaları mahsulüdürler.”⁴⁹⁹ “4. Takı Öbeği Kalıbında: Dilimizde isim tabanlarına gelerek ilişki belirtmeye yarayan takılar ekler gibi ancak bir anlatım getiren kelimecikler olduklarından teşkil ettikleri öbekler de kolayca sabit anlamlar alıp kullanışlı birleşikler meydana getirir: kar gibi, deve kadar, sürü ile, Allah için, âdet üzere gibi.”⁵⁰⁰ “5. Çekim Öbeği Kalıbında: Sözdizimi

⁴⁹⁴ Ergin, Türk ..., s. 263.

⁴⁹⁵ Ergin, Türk ..., s. 264.

⁴⁹⁶ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 297-298.

⁴⁹⁷ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 298-302.

⁴⁹⁸ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 302-305.

⁴⁹⁹ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 305-306.

⁵⁰⁰ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 306-307.

bölümünde gösterdiğimiz gibi kim, kimi, kime, kimde, kimden çekim hallerindeki isimler de söz içinde isimler ve fiillerle öbekleşmeye yol açarlar ve bu öbek kalıbında da birleşik kelimeler meydana gelir. Burada yer yön hâlleri ve iki ismin öbekleşmesi söz konusudur.”⁵⁰¹ “6. Bağlam Öbeği Kalıbında: Geniş ölçüde bağlam öbeklerinde iki kelimeyi anlam veya şekil ilişkileri birbirine yaklaştırmıştır. Bunlar aynı, zıt ya da ilişkili anlamda olabilirler. Ancak koşma takım (hendiadyoin) ve ikilemelerde (réduplication) tekrar veya ön ve son seslerde şekilce benzeşme bulunur. Birbirini çağrıştıran yönleri vardır.”⁵⁰²

Korkmaz, “Birleşik Adlar” başlığı altında birleştirme yoluyla kurulan sözler içinde birleşik isimlerin önemli bir yer tuttuğunu; Türkiye Türkçesinde kişi ve yer gösteren özel isimler ile cins isimlerin bir kısmının bu yolla oluştuğunu ifade ederek gramer yapıları bakımından birleşik isimleri; 1. ad + ad, 2. ad tamlaması, 3. sıfat tamlaması, 4. öteki kelime grupları olmak üzere başlıca dört gruba ayırır.⁵⁰³

Korkmaz söz konusu gramer yapıları hakkında şu değerlendirmelerde bulunur: “A. Ad +Ad Yapısındaki Birleşik Adlar: Özel adları oluşturan bu tür birleşik adlar, hiçbir gramer ilişkisine bağlı olmadan doğrudan doğruya şahıslara verilen iki veya daha çok addan oluşmaktadır: Abdülhak Şinasi Hisar, Ahmet Hikmet Müftüoğlu, Ahmet Hamdi Tanpınar, Besim Atalay...”⁵⁰⁴ “B. Ad Tamlaması Kalıbındaki Birleşik Adlar: Belirtisiz ad tamlamaları birleşik ad kurmaya pek elverişli olan gramer kalıplarıdır. Birçok cins adı ile bir kısım yer adları bu yolla oluşmuştur. Yalnız yer yer, özellikle yer adlarında, birleşigi oluşturan adın sonundaki iyelik ekinin eriyip kaybolduğu örnekler de vardır: Adapazarı, âdemoğlu, ağustos böceği ... Edirnekapı(sı), Gayrettepe(si), şiş köfte(si).”⁵⁰⁵ “C. Sıfat Tamlaması Kalıbındaki Birleşik Adlar: Türkiye Türkçesindeki somut ve soyut birleşik adların birçoğu da sıfat tamlaması kalıbındadır. Bir adın önüne getirilen bir sıfatın, eklendiği adla anlamca birleşip kaynaşarak kendisinde o niteliğin bulunduğu anlamda yeni birleşik adların oluşmasına yol açmıştır. Sıfat tamlaması kalıbı da dilimizin işlek birleştirme yollarındandır: acı badem, açıkgöz, akdarı, alabalık...”⁵⁰⁶ “Ç. Öteki Kelime Grupları ve Cümle Biçimindeki Birleşik Adlar: Bu grupta yer alan

⁵⁰¹ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 307-308.

⁵⁰² Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 308-310.

⁵⁰³ Korkmaz, Türkiye ...,s. 235-237.

⁵⁰⁴ Korkmaz, Türkiye ...,s. 237.

⁵⁰⁵ Korkmaz, Türkiye ...,s. 237-240.

⁵⁰⁶ Korkmaz, Türkiye ...,s. 240-244.

birleşik adlar; bir adla bir sıfat-fiilin, bir adla bir çekimli fiilin, iki çekimli fiilin, iki fiil kökünün veya bir cümlenin kaynaşmasından oluşmuştur. İçlerinde özel ad olanlar da vardır.”⁵⁰⁷

Tekin birleşik isimleri iki grupta inceler: 1. Niteleme birleşikleri, 2. Nesneli birleşikler. “Niteleme Birleşikleri” başlığında *benğgü taş* “mezar yazıtı”, *kara köl* “Kara Göl”, *kara kum* “Kara Kum” örneklerini verirken “Nesneli Birleşikler” başlığında; *eletmiş* “(Yabgu ünvanı) kabileleri örgütlemiş”, *elteber* “(Uygurlarda yüksek bir ünvan) kabileleri düzene sokan, düzenleyen”, *ilteriş* “(Kutlug Kağanın ünvanı) kabileleri derleyen” kelimelerini örnek olarak gösterir.⁵⁰⁸

Hacıeminoğlu birleşik isimlerle ilgili şu görüşleri bildirir: “Birleşik isimler, en az iki isim yeni bir kavramı ifade edecek şekilde birleşip ‘birlik’ oluşturuyorsa, biz bunlara ‘birleşik isim’ diyoruz. Birleşme iki şekilde olmaktadır: 1. Aslımı kaybederek birleşme, 2. Aslımı kaybetmeden birleşme.”⁵⁰⁹ *Aslımı Kaybederek Birleşme* başlığında; *neçük* < *ne* + *çe* + *ök* “neden, niçin”, *nelük* < *ne* + *le* + *ök* “niçin”, *nerek* < *ne* + *re* + *ök* “neye, ne gerek”, *toksan* < *tokuz* + *on* örneklerini verirken; *Aslımı Kaybetmeden Birleşme* başlığı altında şu kelimeleri gösterir: *akılar başı*, *aşçı başı*, *ata hürmeti*, *ata pendi*, *baş agrığı*, *er başı*, *halayık başı*, *idişçi başı*, *il başı*, *iş başı*, *kara baş* “hizmetçi”, *kara kuş* “kartal”, *kara orun* “sin, mezar”, *kök ayuk* “Türkmen büyüklerine verilen ad”, *Kutadgu Bilig*, *Melik Bugra Han*, *söz başı*, *sü başı*.”⁵¹⁰

Biz Harezmi Türkçesindeki birleşik isimleri şu şekilde gruplandırıyoruz:

2.3.1. Birleşigi oluşturan yapıların en az birinin ses değişikliği / değişiklikleri sonucunda oluşturduğu birleşik isimler. Bu birleşikler cümlede sıfat, zamir veya zarf görevinde kullanılabilirler.

andağ < *anı* + *teg* “öyle” men peygâmbar ‘as’ dın **andağ** eşittim “Ben Peygamber as’ dan öyle işittim.” (NF, 188-5)

⁵⁰⁷ Korkmaz, Türkiye ..., s. 244-245.

⁵⁰⁸ Tekin, Orhon ..., s. 98.

⁵⁰⁹ Hacıeminoğlu, Karahanlı ..., s. 28.

⁵¹⁰ Hacıeminoğlu, Karahanlı ..., s. 28.

- andağuk** < anı+teg+ok “öyle, öylece, tam o şekilde” mendin **andağuk** keçürgil meni yarlıkağıl “Beni öylece affet; beni bağışla!” (KE, 12v-9)
- anıñçün** < anıñg+üçün “onun için, o sebepten” **anıñçün** säye tig taş özre kaldım “Onun için (o sebepten) gölge gibi taş üzerinde kaldım.” (HŞ, 915)
- kendüzü** < kendü+özi “kendi” sen mañga **kendüzüñni** cütflendürgil “Sen benimle evlen!” (NF, 152-2)
- kimerse** < kim+erse “kimse, kişi” helecân atlıg küçlüg **kimerse** bar erdi “Helecan adlı güçlü bir kimse vardı.” (KE, 30v-19)
- mundağ ~ muntig** < muni+teg “böyle, bu şekilde” yana söz ayguçı ir **mundağ** aydı “Yine, söz söyleyen er bu şekilde söyledi.” (HŞ, 520)
- anın ol genc **muntig** hoş açılmış “Onunla o hazine böyle hoş bir şekilde açılmış.” (HŞ, 870)
- mundağok** < muni+teg+ok “böylece, tam bu şekilde” **mundağok** cum’a namâzını câmi’de imâm birle kıldı “Böylece cuma namazını camide imamla birlikte kıldı.” (NF, 240-7)
- neçük** < neçe+ök “niçin, nasıl” **neçük** turur kim mununğ tã’atı maqbül bolmaz “Niçindir ki bunun ibadeti makbul olmaz?” (NF, 404-7)
- nêmerse** < ne+me+erse “bir şeyler” **nêmerse** kemişî bërdi anğa satıgda “Satışta (ticarette) ona bir şeyler atıverdi.” (ME, 124-7)
- nerse** < ne+erse “nesne, şey” tağı hiç **nerse** vâcib kılmagay “Ve hiçbir şey vacip kılmayacak.” (MM, 116)
- niçük** < neçe+ök “nasıl” şah andın sonğra sordı kim **niçüksen** “Şah ondan sonra ‘nasılsın?’ diye sordu.” (HŞ, 1010)

- öziyök** < özi+(y)+ök “kendi kendine” derhâl kapuğunun kılıflı **öziyök** tüşti
“Kapının kilidi derhâl (hemen) kendi kendine düştü.” (NF, 104-10)
- şundağ** < şunı+teg “şöyle” kamuğı hem uş **şundağ** taşladılar “Hepsi de işte şöyle
(öyle) dışarı çıkardılar.” (KE, 107v-15)
- üzeyök** < üze+(y)+ok “tam üzerinde” benim nişanım **üzeyök** turur “Benim
nişanım tam üzerindedir.” (NF, 182-8)

2.3.2. Birleşik isimlerden bazıları da yapılarında herhangi bir değişiklik olmaksızın bir araya gelirlir.

- biraz** < bir+az “biraz, az” **biraz** rüm çerig keltürgil “Biraz Rum askeri getir !”
(KE, 229r-3)
- birkaç** < bir+kaç “birkaç” idi birdi tevfiğ bu **birkaç** kelâm “Tanrı, bu birkaç
söze yardım etti.” (MM, 407)
- kendü özi** < kendü+özi “kendi, kendisi” sağ yerde tutdı **kendü özin** “Kendini emin
bir yerde tuttu.” (ME, 171-6)
- kim irse** < kim+irse “kimse” köersen hiç **kim irse** ilge almaz “Hiç kimseyi ile
(memlekete) almadığımı görürsün.” (HŞ, 940)
- nêçeme** < nêçe+me “ne kadar çok, ne kadar, nasıl” **nêçeme** üküş yazuklar kılsa
hergiz tamuğka kirmegey “Ne kadar çok günah işlese de asla
Cehennem’e girmeyecek.” (NF, 284-14)
- neerse** < ne+erse “nesne, şey” hêç **neerse** temedi “Hiçbir şey demedi.” (NF, 75-
14)
- neme** < ne + me “ne kadar çok” **neme** küfr ketürgen “Ne kadar nankör!”
(SAKT, 565a-2)

- neteglik** < ne+teglık “nasıllık” **neteglikin** aydıştular nersening “Bir şeyin nasıllığını konuştular.” (ME, 202-4)
- uşbu** < uş+bu “bu, işte bu” müfid bolmağı sözdin **uşbu** tiling “Bu dilin sözden fayda bulmayacak.” (MM, 358)
- uşol** < uş+ol “işte o” **uşol** kuş bu turur “İşte o kuş budur.” (NF, 43-7)

2.3.3. Bazı birleşik isimler belirtisiz isim tamlaması şeklindedir.

ana er qarındaşı ~ ana er uyası “dayı” (SAKT, 343b-7; 405a-3)

ata kız qarındaşı ~ ata kız uyası “hala” (SAKT, 79a-6;405a-3)

irkmek eti “kalça” teprendi **irkmek eti** “Kalça hareket etti.” (ME, 235-6)

suw baçası “kurbağa” kamuğ etlerde **suw baçasınınğ** eti tatlığ “Bütün etler içinde kurbağanın eti tatlı(dır).” (KE, 26r-2,3)

Aşağıdaki birleşikteki iyelik eki erimiştir:

tiz ton “şalvar” **tiz ton** keyürdi anğa “Ona şalvar giydirdi.” (ME, 233-8)

yan başı “kalça” **yan başı** ulu boldı “Kalçası büyüdü (genişledi).” (ME, 76-8)

2.3.4. Birleşik isimlerin bir kısmı da sıfat tamlaması kalıbındadır.

çakır kuş “doğan” kuynup endi **çakır kuş** “Doğan, süzülüp indi.” (ME, 156-4)

erkek tawuğ “horoz” tezgindi **erkek tawuğ** “Horoz gezindi.” (ME, 229-4)

içkur “kuşak, kemer, uçkur” **içkur** urundi “Kemer (kuşak) taktı.” (ME, 138-8)

karavaş < kara+baş “köle, cariye” zeyd ibnü hârişanınğ **karavaşı** turur-men

“Zeyd ibni Haris’in kölesiyim.” (NF, 65-10)

sağ yağ “tereyağı” ol etmek üzere **sağ yağ** kemişti “O ekmeğin üzerine tereyağı koydu.” (NF, 25-1)

tölun ay “dolunay, bedir” yüzi **tölun ay** tég kıumıyur “Yüzü dolunay gibi parlıyor.” (NF, 23-6)

2.3.5. Tespit ettiğimiz birleşik isim türlerinden biri de, aralarında anlam ilişkisi bulunan ikileme biçimindedir.

yılkı kıara “dört ayaklı hayvan, sığır” né kim **yılkı kıara** bar cümlesini sanğa bağışladım “Ne kadar sığır varsa, hepsini sana bağışladım.” (NF, 212-11)

2.3.6. Birleşik isimlerden bazıları yabancı kelimelerle oluşturulmuştur.

‘ahdnāma < Ar. ‘ahd+Far. nāma “anlaşma belgesi, sözleşme” mununğ içinde **‘ahdnāma** bar turur “Bunun içinde sözleşme vardır.” (NF, 38-13)

‘ammū-zāde < Ar. ‘ammū+Far. zāde “amcaoğlu” **‘ammū-zādeleri** çığay ertdiler “Amca oğulları fakirdiler.” (KE, 128v-20)

der-hāl < Far. der+Ar. hāl “derhāl, hemen” **der-hāl** öldi “Hemen öldü.” (KE, 203v-7)

haram-zāde < Ar. haram+Far. zāde “piç” kim atasını öltürgenni bulup öltürmese **haram-zāde** bolur “Kim ki babasını öldüreni bulup öldürmezse, piç olur.” (KE, 231v-14)

hüküm-nāme < Ar. hüküm+Far. nāme “sicil, karar” **hüküm-nāme** bitiyü berdi anğa “Ona karar yazıverdi.” (ME, 86-3)

manzar-gāh < Ar. manzar + Far. gāh “seyir yeri” dakıyānūs **manzar-gāhdın** temāşā kıılır ertdi “Dakyanus, seyir yerinden seyredirdi.” (KE, 178r-11)

mîrâşhora < Ar. mîrâs+Far. ħora “mirasyedi” ‘âlimlar peygâmbarlarınġ
mîrâşhoraları erürler “Âlimler, peygamberlerin mirasyedileridir.” (NF,
206-15)

ribâ-ħor < Ar. ribâ+Far. ħor “tefeci” **ribâ-ħor** taķı bēnamâz bolmaġaymen “Tefeci
ve namaz kılmaz (kılmayan) olmayacaġım.” (NF, 376-16)

3. İSİM ÇEKİM EKLERİ

Çalışmamızın ikinci bölümünde söz konusu ettiğimiz yapım ekleri yalnız eklendikleri kelime ile ilgili oldukları hâlde, çekim ekleri eklendikleri kelimenin dışında başka kelimelerle de ilgilidirler. Çekim ekleri, kelimelerin cümle içinde birbirleriyle geçici anlam ilişkileri kurmasını sağlayan eklerdir. Bu başlık altında inceleyeceğimiz isim çekim ekleri ise isimlerle isim, edat ve fiil gibi unsurlar arasında bağ kurarlar.

Grammerlerimizde asıl isim çekim ekleri olarak hâl ekleri gösterilir. İyelik, aitlik, çokluk, soru gibi kategoriler “işletme ekleri” olarak ele alınır.⁵¹¹ Biz burada her iki grubu “İsim Çekim Ekleri” başlığı altında değerlendirdik. Bu değerlendirmeyi yaparken, isimlerin yapım eki haricinde aldığı ekler olmalarını, yeni kelime türetmemelerini dikkate aldık. Yoksa, bu iki grubu nitelik bakımından aynı olarak görmüyoruz.

İsim çekimiyle ilgili inceleyeceğimiz ekler şunlardır:

3. 1. Çokluk Eki

Eklendikleri ismin sayısının birden fazla olduğunu belirten eklerdir. Türkçenin bütün dönemlerinde *+lar* şeklinde kullanılır.

Ergin eki *+lar*, *+ler* şekliyle verir ve isimlerin çokluk şeklini yaptığını; ismin karşıladığı nesnenin sayısının birden fazla olduğunu ifade etmek için teklik şekline çokluk eki getirilerek ismin çokluk şeklinin yapıldığını söyler.⁵¹²

Banguoğlu eki “Adlarda Sayı” başlığı altında vererek; aynı cinsten birden çok varlık anlatılmak istendiğinde bu ekin kullanıldığını; bu hâldeki isimlere *çoklu (plural)* denildiğini ve bu ekin kimi zaman da sayıca çokluğu değil, miktarca çokluğu anlattığını

⁵¹¹ bk. Ergin, Türk ..., s. 122-124. , Korkmaz, Türkiye ...,s. 22-23.

⁵¹² Ergin, Türk ..., s. 209-210.

belirtir.⁵¹³

Korkmaz, çokluk ekinin etkisinin yalnızca eklendiği adın sınırları içinde kaldığını; işletme ekleri içinde kapsamı en dar ek olduğunu; iyelik, soru ve isim çekim eklerinden önce geldiğini ifade eder.⁵¹⁴

Gabain, çokluk ekinin, tek tek fertlerin yahut iş ve hareketlerin çokluğu söz konusu ise kullanıldığını; çokluk vasıflığı (sayı sıfatı) ile çokluk ekinin birlikte kullanılabildiğini (*üç oğrılar* “üç haramiler”) belirterek şu yorumları yapar: “İsimlere, zamirlere, belirsiz sayılara ve çekimli fiillere en çok gelen ve yaygın olan çokluk eki +lar, +ler’dir. +lar’ın bu fonksiyonu belki de tali bir fonksiyondur; çünkü, özellikle saygı gören ve hürmet edilen bir isim +lar eki aldığı hâlde de teklik ifade edebilir: *bodisatvalar* (KP, 45-3) “bir bodisatva”. Bu ekin menşeyini açıklıkla bilemediğimiz sürece, temel anlamı üzerine kesin bir şey söyleyemeyiz.”⁵¹⁵

Tekin +lAr çokluk ekinin Orhon Türkçesinde daha çok sınırlı sayıda kişi ve akrabalık adlarına, bir de *beg* sözcüğüne eklendiğini söyleyerek ekle ilgili şu örnekleri verir: *begler* “beyler, beyler sınıfı, soylular sınıfı”, *ekelerim* “ablalarım”, *kadaşlarıñız* “akrabalarımız”, *kelinlerim* “gelinlerim”, *konğçilerke* “çobanlara”, *kunçuyılarım* “prenseslerim, kadınlarım”, *küdegülerim* “damatlarım”, *öglerim* “(üvey) annelerim”, *tanğlarım* “taylarım.”⁵¹⁶

Hacıeminoğlu, isimlerin çokluk şeklinin +lar, +ler ekleriyle yapıldığını; *adınlar* “başkalar, başkaları”, *asığlar* “faydalar”, *barçalarıka* “bütünleri, hepsi”, *nasihatların* “nasihatlarını”, *yolçılar* “yolcular”, *yumutmuşlarıg* “toplanmışları” gibi kelimelerle örneklendirir.⁵¹⁷

Eckmann, “Yalın çokluk +lar, +ler ekiyle biter: *atalar* “babalar”, *könğüller* “gönüller”, *kuşlar* “kuşlar”, *refikler* “arkadaşlar”, *télbeler* “deliler”, *yigitler* “yiğitler.”⁵¹⁸

⁵¹³ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 322-323.

⁵¹⁴ Korkmaz, Türkiye ..., s. 256-257.

⁵¹⁵ Gabain, Eski ..., s. 62.

⁵¹⁶ Tekin, Orhon ..., s. 102.

⁵¹⁷ Hacıeminoğlu, Karahanlı ..., s. 31-32.

⁵¹⁸ Eckmann, Çağatayca ..., s. 61.

açıklamasını yaparak Arapça çokluk ifadesi olan bazı kelimelerin de ayrıca bu *+lar*, *+ler* çokluk ekini alabileceklerini; *ekâbirler* “büyükler”, *enbiyâlar* “nebîler”, *evliyâlar* “velîler”, *hevâslar* “hisler”, *memâlikler* “memleketler”, *meşâyîhler* “şeyhler”, *mevâlîler* “efendiler, sahipler”, *selâfînler* “sultanlar” örnekleriyle gösterir.⁵¹⁹

Harezmi Türkçesinde çokluk ekinin fonksiyonları ve kullanım örnekleri şunlardır:

3. 1. 1. Hem Türkçe kelimelere, hem de yabancı kelimelere gelen *+lar*, *+ler* çokluk eki, eklendiği ismin sayısının birden fazla olduğunu gösterir.

barmaqlar “parmaklar” kına yakıtı **barmaqlarınğa** “Parmaklarına kına yakıtı.” (ME, 65-7)

dinler < Ar. “dinler, inançlar” anlamındaki **dinlerni** üzdü “Onun şeriatı başka dinleri bozdu. (geçersiz kıldı.)” (HŞ, 125)

düşmenler < Far. “düşmanlar” kudreti birle **düşmenlerni** helâk kıldı “Kudretiyle düşmanları helâk etti.” (KE, 117r-3)

ferişteler < Far. “melekler” ey **ferişteler** siz nezzâre kılıp turunğ “Ey melekler, siz seyredip durun!” (KE, Ulu-21)

harfler < Ar. “harfler” **harfleri** birin birin tedi “Harfleri bir bir (birer birer) söyledi.” (ME, 104-3)

katındağılar “huzurundakiler, yanındakiler” müsülmân bolğuga köngülsindi **katındağılar** unamadılar “Müslüman olmaya gönlü ısındı fakat yanındakiler razı olmadılar.” (KE, 43v-7)

künler “günler” kamuğ **künlerninğ** atı yaz bolmaz “Bütün günlerin adı yaz olmaz.” (HŞ, 1510)

⁵¹⁹ Eckmann, Çağatayca ..., s. 61.

- melikler** < Ar. “hükümdarlar” **melikler** ol dört yüz kapıdan kirdiler
“Hükümdarlar o dört yüz kapıdan girdiler.” (KE, 325-14)
- nazarlar** <Ar. “bakmalar, bakışlar” eyā āhû **nazarlar** şehriyāri “Ey ahu bakışların
padişahı!” (M, 42)
- tikenler** “dikenler” **tikenler** arasında gül yarattı “Dikenler arasında gül yarattı.”
(M, 6)
- tüşler** “düşler, rüyalar” peygâmbarlık kelmezdin oza rāst **tüşler** körü başladı
“Peygamberlik gelmezden önce gerçek (doğru) düşler görmeye başladı.”
(NF, 7-4)

3. 1. 2. *+lar, +ler* çokluk eki, bazen çokluk ifadesi olan kelimelere de eklenir.

3. 1. 2. 1. Yabancı kelimelerin çokluk şekilleri teklik gibi alınarak sonlarına *+lar, +ler* getirilebilir.

ervâhlar < Ar. “ruhlar” haq tvt **ervâhlarğa** hitâb kıldı “Hak tvt ruhlara hitap etti.”
(NF, 273-4)

halâyıklar < Ar. “insanlar” kopğil bu **halâyıklar** arasında çıkalıng “Kalk; bu
insanların arasından çıkalım!” (KE, 170r-11, 12)

3.1.2.2. Türkçe “eren, oğlan” gibi çokluk ifadesi taşıyan kelimeler de bu eki alabilir.

erenler “erkekler” **erenler** şeytân hîlelerini yahşı anğladılar “Erkekler, Şeytan’ın
hilelerini iyi anladılar.” (NF, 227-16)

oğlanlar “çocuklar” **oğlanlarıngızni** öltürmegey-siz “Çocuklarınızı
öldürmeyeceksiniz.” (NF, 26-14)

3.1.2.3. “Biz, siz” gibi çokluk bildiren şahıs zamirleri de *+LAR* ekini alabilirler.

bizler “bizler” bizlerai anğa kıl mu kılur-sen “Bizi (bizleri) ona köle mi yapıyorsun?” (KE, 42v-19)

sizler “sizler” **sizlerde** bir kızıl yüzlüg sarıg saçlıg çakır közlüg kimerse bu teweni öltürgey “Sizden (sizlerden) kızıl yüzlü, sarı saçlı, çakır gözlü bir kimse bu deveyi öldürecek.” (KE, 35r-14)

3.1.3. Türkiye Türkçesinde sayı sıfatından ya da *her*, *kaç*, *birkaç* gibi belirsizlik sıfatlarından sonra gelen isimler çokluk eki almazlar. Harezmi Türkçesinde, bazı örneklerde bu kuralın dışına çıkıldığı görülmektedir.

ming beğler “bin bey” ol **ming beğler** andağ yer hâşıl kıldılar “O bin bey onun gibi (öylece) yer ortaya çıkardı. (hazırladı)” (KE, 62v-5)

yetmiş feriştelere “yetmiş melek” beytü’l-ma’mürnü **yetmiş feriştelere** kötürdiler yetinç kat kökde koydılar “Beytü’l Mamur’u yetmiş melek götürdü, yedinci kat göğe koydu.” (MF, 38-5)

eki qarındaşlar “iki kardeş” **eki qarındaşlar erdiler** “İki kardeş idiler.” (KE, 36v-18)

kaç yıllar “kaç, bir çok” men seni kiçiglikde iktüledim **kaç yıllar** mende erding “Ben seni küçüklükte besledim, büyüttüm; birçok yıl (nice yıl boyunca) bende idin.” (KE, 111v-4)

3.1.4. *+lar* eki bir grubun ya da milletin mensuplarını ifade etmek için de kullanılır.

türkler “Türkler” muştafa ‘aleyhi’s-selâmnıng bitigi **türklere** keçdi erse kabül kıldılar “Mustafa aleyhisselamın mektubu Türklere geldiğinde kabul ettiler.” (KE, 126r-16)

3.1.5. *+lar* eki bazı isimlere de abartma anlamı katar.

ökünçler “pişmanlık” ölüp tevbesiz köp **ökünçler** yidi “Tevbesiz ölerək çok pişman oldu.” (MM, 273)

3.1.6. Çokluk eki isimlere, ilgi, yükleme, yönelme, bulunma ve ayrılma hâli eklerinden ve iyelik eklerinden önce getirilir.

uşmağlarınğ “cennetlerin” ma'nisi **uşmağlarınğ** açuğ yolu tèmek bolur “Manası, cennetlerin açuğ yolu demektir.” (NF, 2-16)

işlerni “işleri” yaman **işlerni** koğğıl “Kötü (yanlış) işleri koy!” (NF, 9-14)

feriştelerke “meleğe, meleklerle” hağ tvt yeti yüz miñğ **feriştelerke** buyurdu “Hağ tvt yedi yüz bin meleğe buyurdu.” (NF, 278-11)

bizlerde “bizde” **bizlerde** koñsañız bolğay mu “Bizde konaklasanız (misafir olsanız) olur mu?” (NF, 24-4)

irenlerdin “erkeklerden” **irenlerdin** öküşrek irdemi bar “Erkeklerden daha çok erdemi var.” (HŞ, 415)

ahvällarınğızdın “hâllerinizden” bu keçeki **ahvällarınğızdın** mañğa aytu bëriñğ “Bu geceki hâllerinizden bana söyleyiverin!” (NF, 317-17)

3.1.7. Ünlü uyunlarına bağı olan çokluk eki, yabancı kelimelerin bazılarında kalın ünlüyle gelerek büyük ünlü uyumunu bozmaktadır.⁵²⁰

kâfırlar < Ar.“kâfirler, iman etmeyenler” bu **kâfırlar** mekri hilesi turur “Bu kâfirlerin hilesi, aldatmasıdır.” (NF, 14-7)

mu'mınlar < Ar.“müminler, iman edenler” medine içinde ne kim **mu'mınlar** musulmânlar bar cümlesi peygâmbar 'as'ka kelip selâm kılip bey'et bėrdiler “Medine içinde ne kadar mümin ve Müslüman varsa, hepsi

⁵²⁰ bk. Eraslan, Doğu ..., s. 113-124.

Peygamber as'a gelip selam ederek biat ettiler.” (NF, 25-12)

3. 2. İyelik Ekleri

İyelik ekleri, eklendikleri ismin başka bir isme ait olduğunu gösteren yani bir nesnenin başka bir nesneye ait olduğunu bildiren eklerdir.

Ergin, iyelik ekleriyle ilgili şu görüşleri dile getirir: “İyelik ekleri ismin karşıladığı nesnenin bir şahsa veya bir nesneye ait olduğunu ifade eden işletme ekleridir. Bir nesnenin başka bir nesnenin malı olduğu, başka bir nesneye bağlı olduğu veya başka bir nesnenin parçası olduğu ifade edilmek istenirse o nesneyi karşılayan ismin sonuna iyelik eki getirilir. Demek ki iyelik eki, getirildiği ismin dışında bir nesneyi ifade eder. Fakat iyelik ekleri, getirildikleri isimlerin dışındaki bu nesnelere sadece şahıslar hâlinde ifade ederler.”⁵²¹ Ergin ayrıca Türkiye Türkçesindeki iyelik eklerini; teklik 1. şahıs: +m, teklik 2. şahıs: +n, teklik 3. şahıs: +ı, +i, +u, +ü; +sı, +si, +su, +sü, çokluk 1. şahıs: +mız, +miz, +muz, +müz, çokluk 2. şahıs: +nız, +niz, +nuz, +nüz, çokluk 3. şahıs: +ları, +leri şekillerinde verir.⁵²²

Banguoğlu, iyelik eklerinin isimleri nesnelere veya şahıslara bağladığını; bağlanan iki unsurdan birinin diğerini belirtmesine yaradıklarını söyler.⁵²³

Korkmaz bu eklerin, ismin karşıladığı nesnenin kime veya neye ait olduğunu bildiren, sahiplik gösteren ve isimler ile isimler arasında bağlantı kuran ekler olduklarını; getirildikleri isimlerin dışında fakat o isimlere ait olan, o isimlerin malı sayılan nesnelere şahıs olarak gösterdiklerini; bir nesnenin *ben, sen, o, biz, siz, onlar* gibi şahıslara ait olduğunu belirttiklerini ifade eder.⁵²⁴

Gabain iyelik eklerini şu şekillerde verir:

“Teklik; 1. şahıs: +^om, 2. şahıs: +^onğ; (kitabelerde, aynı zamanda) +^oğ, +^og, 3. şahıs: +si; +i (+sı; +ı?). Çokluk; 1. şahıs: +^om^oz, 2. şahıs: +^onğ^oz, +^onğ^ozlar; (kitabelerde aynı

⁵²¹ Ergin, Türk ..., s. 210.

⁵²² Ergin, Türk ..., s. 211.

⁵²³ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 325.

⁵²⁴ Korkmaz, Türkiye ..., s. 259-260.

zamanda) +^oğ^oz, +^oğ^oz, 3. şahıs: +si; +i; (+sı; +ı?), +ları, +leri.”⁵²⁵

Gabain ayrıca kitabelerde 3. teklik şahıs iyelik ekinin kalın ünlülü isimlerden sonra da +si, +i şeklinde gelebildiğini belirterek; iyelik ekleriyle ilgili; *ada+si*, *ağı+m*, *il+inğ*, *törü+müz* gibi örnekleri verir.⁵²⁶

Tekin, Orhon Türkçesinde isimlerin şahıs için de çekimlendiğini yani sahip olan kişiyi belirten iyelik eklerini aldıklarını belirterek; birinci ve ikinci şahıs teklik ve çokluk iyelik ekleriyle ünsüzle biten bir kelime arasında bulunan yardımcı ünlünün, ünlü uyumlarına bağlı olduğunu ifade eder.⁵²⁷

Ekin şahıslara göre örneklerini Tekin şu şekilde vermektedir: “+(X)m ekli iyelik gövdeleri için örnekler: *apa+m* “atalarım, ecdadım”, *ataç+ım* “babacığım”, *beg+ım* “beyim”, *begler+ım* “beylerim”, *eçi+m* “amcam”, *ini+m* “erkek kardeşim”, *kanğ+ım* “babam”, *kunçuy+ım* “prensesim”, *olortok+ım* “(tahta) oturduğum”, *sinği+ım* “kız kardeşim”, *udısık+ım* “uyuyasım”, *uguş+ım* “kabilem”.”⁵²⁸ “+(X)mXz ekli iyelik gövdeleri için örnekler: *apa+mız* “atalarımız, ecdadımız”, *eçi+miz* “amcamız”, *eçü+m(ü)z* “atalarımız, ecdadımız”, *el+ımız* “ülkemiz”, *kanğ+ımız* “babamız”, *kelteçi+miz* “gelecek olanlarımız”, *sü+m(ü)z* “askerimiz”, *törö+m(ü)z* “törellerimiz”, *yagı+mız* “düşmanımız”.”⁵²⁹ “+(X)nğ ve +(X)g ekli iyelik gövdeleri için örnekler: *edgü+g* “kazancım”, *il+inğ+ın* “ülkeni”, *kan+ınğ* “kanın”, *ogl+unğ* “oğlun”, *sinğök+ünğ* “kemiklerin”, *sünğök+üg* “kemiklerin”, *törö+g+(i)n* “törellerini”, *yog+unğ* “cenaze törenin”.”⁵³⁰ “+(X)nğ(X)z ekli iyelik gövdeleri için örnekler: *içi+nğiz+ke* “ağabeylerinize”, *ini+nğiz+ke* “erkek kardeşlerinize”, *kanğ+ınğız* “tabamız”, *kunçuy+unğuz* “prensesiniz”, *oglan(i)nğ(i)z+da* “oğullarımızdan”, *taygun(u)nğ(u)z+da*

⁵²⁵ Gabain, Eski ..., s. 70.

⁵²⁶ Gabain, Eski ..., s. 70-71.

⁵²⁷ Tekin, Orhon ..., s. 103-104.

⁵²⁸ Tekin, Orhon ..., s. 104.

⁵²⁹ Tekin, Orhon ..., s. 104.

⁵³⁰ Tekin, Orhon ..., s. 104.

“tay (gibi olan oğul) larınızdan”⁵³¹ +(s)I ekli iyelik gövdeleri için örnekler: *agı+si* “ipekli kumaşları”, *alp+ı* “alpı, yiğidi”, *altun+ın* “altınlarını”, *atı+si* “yeğeni”, *at+i* “atları”, *āt+ın* “adını, ünvanını”, *ayguçı+si* “sözcüsü, danışmanı”, *barım+ın* “malını, mülkünü”, *kalmış+i* “kalanları”, *kız+ın koduz+ın* “kızlarını ve kadınlarını, *oglut+i* “oğulları”, *yagı+si* “düşmanı”, *yılkı+sın* “at sürülerini”⁵³²

Eckmann iyelik eklerine “İyelik Çekimi” başlığı altında yer verir ve Çağatay Türkçesinde bu çekimin sahip olunan nesne veya vasıf isminin sonuna eklenen, sahibin şahsını ve sayısını gösteren iyelik ekleriyle ifade edildiğini belirtir.⁵³³ Eckmann, iyelik eklerinin ünlü ile biten kök ve gövdelere doğrudan doğruya, ünsüzle bitenlere ise bir yardımcı ünlüyle getirildiklerini söyleyerek ekleri şu şekilde gösterir: “Teklik: 1. +m; +ım, +im, +um, +üm; 2. +nğ; +ınğ, +inğ, +unğ, +ünğ; 3. +sı, +si; +ı, +i. Çokluk: 1. +mız, +ımız, +ımız, +ımız, +ümüz, +ümüz; nadiren +umuz; 2. +nğız, +nğiz; +ınğız, +inğiz, +unğız, +ünğiz; bazen +unğuz, +ünğüz; 3. teklik 3. şahıs gibi veya +ları, +leri.”⁵³⁴

3.2.1. Harezmi Türkçesinde iyelik eklerinin şahıslara göre kullanım örnekleri şunlardır:

3.2.1.1. Teklik 1. Şahıs İyelik Eki : (+m; +Im, +Um) Ünlü ile biten kelimelere doğrudan, ünsüzle biten kelimelere bir yardımcı ünlü vasıtasıyla bağlanır. Ekin yardımcı ünlüsü, ünlü uyumlarına genellikle bağlıdır.

anam “annem” atam **anam** koyğan at sa’id turur “Babamın annemin koyduğu ad Sait’tir.” (NF, 344-16)

cüftüm < Far. cüft+T.+üm “eşim” benim **cüftüm** İbrâhîm peygâmbar tanğrı te’âlânınğ dōstı turur “Benim eşim İbrahim peygamber, yüce Tanrı’nın dostudur.” (NF, 219-1)

köksüm “göğsüm” benim **köksüm** üze cān bērdi “Benim göğsüm üzerinde can

⁵³¹ Tekin, Orhon ..., s. 105.

⁵³² Tekin, Orhon ..., s. 105.

⁵³³ Eckmann, Çağatayca ..., s. 61.

⁵³⁴ Eckmann, Çağatayca ..., s. 62.

verdi.” (NF, 419-5)

könglüm “gönlüm” **könglüm** halvat oturmak tileyür “Gönlüm yalnız oturmak istiyor. (NF, 7-8)

ķudratım < Ar. ķudrat+T.+ım “kudretim, gücüm” **ķudratım** bolsa erdi peygāmbar üzesindeki necāsatnı kētergey erdim “Gücüm olsaydı, Peygamber’in üzerindeki pislīgi giderecektim.” (NF, 12-6)

‘ömrüm < Ar. ‘ömr+T.+üm “ömrüm” **‘ömrüm** sining nāzing fidāsı “Bütün ömrüm senin nazına fedadır.” (M, 45)

yaragım “takatim, gücüm” andağ kıstı kim heç **yaragım** ķalmadı “Öyle sıktı ki, hiç gücüm (takatim)ķalmadı.” (NF, 7-17)

3.2.1.1.1.Ekin yardımcı ünlüsü, bazı kelimelerde küçük ünlü uyumuna aykırıdır.

‘ammum < Ar. ‘amm+T.+um “amcam” ey **‘ammum** abū sufyānnı bir tarraq yerde tutğıl “Ey amcam; Ebu Süfyan’ı dar (çok dar) bir yerde tut!” (NF, 49-15)

ewüm “evim” **ewümde** heç neerse yok turur “Evimde hiçbir şey yoktur.” (NF, 22-2)

ķawmum < Ar. ķawm+T.+um “kavmim, milletim” **ķawmum** menı bilmezler “Kavmim beni bilmez (anlamaz.)” (NF, 13-3)

mülkim < Ar. mülk+T.+m “malım, mülküm” bu tēweler benim **mülkim** turur “Bu develer benim malımdır.” (NF, 42-10)

3.2.1.1.2. ne soru kelimesine teklik 1. şahıs iyelik eki doğrudan eklenir.

nemni “neyimi” meninē **nemni** ķutğarsun “Benim neyimi kurtarsın?” (KE, 41r-18)

3.2.1.2. Teklik 2. Şahıs İyelik Eki : (+nġ; +(I)nġ; +(U)nġ) Ünlüyle biten kelimelere doğrudan, ünsüzle biten kelimelere ise bir yardımcı ünlü vasıtasıyla bağlanır. Ekin yardımcı ünlüsü küçük ünlü uyumuna genellikle bağlıdır.

adaķınġ “ayaġın” **adaķınġ** topraķın sürme kılayın “Ayaġının topraġını sürme yapayım.” (HŞ, 3985)

atanġ “baban” **atanġ** atıdın nişe yüz çewrür-sen “Babanın adından nasıl yüz çevirirsin ?” (NF, 46-7)

çeriginġ “askerin, ordun” **çeriginġ** küçünġ bar “Ordun, gücün var.” (KE, 63v-12)

derhöstunġ < Far. derhöst+T.+unġ “isteġin, rican” ne **derhöstunġ** bar “Ne isteġin var?” (NF, 190-8)

elginġ “elin” sol **elginġ** bile sil.... “Sol elinle sil.” (MM, 301)

ewkenġ “öfken” söġünçünġ **ewkenġ** uş baldın ma tatlıġ “Sövmen (küfretmen), öfken baldan da tatlıdır.” (HŞ, 1700)

özünġ “kendin” **özünġ** yüz päre kıl gül tig bu bāġda “Bu bāġda, gül gibi kendini yüz parça et!” (HŞ, 25)

sözünġ “sözün” açık **sözünġ** mışır kıandına oşşar “Açık sözün Mısır şekerine benzer.” (M, 49)

tanuķunġ “tanıġın” bu sözge **tanuķunġ** bar mu “Bu”söze tanıġın var mı?” (KE, 58v-9)

tenġrinġ “tanrın” **tenġrinġ** kim “Tanrın kim?” (KE, 11r-4)

yamanlığınğ “kötülüğün” yamanlığınğ için tirig kaldınğ “Kötülüğünden dolayı canlı kaldın.(yaşadın.)” (NF, 329-15)

yaşınğ “yaşın” yaşınğ uzun bolsun “Yaşın(ömrün) uzun olsun!” (KE, 164v-5)

3.2.1.2.1. Ekin yardımcı ünlüsü, bazı kelimelerde küçük ünlü uyumuna aykırıdır:

keremünğ < Ar. kerem+T.+ünğ “keremin, lütfun” cümle mu’minlarını keremünğ birle mununğ teg haldin sen saklağıl “Bütün müminleri kereminle bunun gibi hâlden sen koru!” (NF, 365-7)

mağāmunğ < Ar. mağām+T.+unğ “makam, mertebe” seninğ mağāmunğ tağı ümmetlerinğ mağāmı bu yer turur “Senin makamın ve ümmetlerinin makamı bu yerdir.” (NF, 56-10)

3.2.1.3. Teklik 3. Şahıs İyelik Eki : (+I; +sI) Ünsüzle biten kelimelere +I, ünlüyle biten kelimelere +sI şeklinde gelir. Ek, yuvarlak ünlülü kelimelerde küçük ünlü uyumunun dışında kalır. (Bir örnekte +ü şeklinde gelerek küçük ünlü uyumunu bozmaz.)

‘ağlı < Ar. ‘ağl+T.+ı “aklı” ‘ağlı yitiz bolmağ “Aklı olgunlaşmak.” (SAKT, 369a-9)

aşı “yemeği yiyeceği” arı gülni arınınğ aşı kıldı “Temiz (arı) gülü, arının yiyeceği yaptı.” (M, 9)

atası “babası” yoğ irse ol atası yanğlığ ölsün “Yoksa o, babası gibi ölsün!” (HŞ, 1265)

- cümlesi** < Ar. cümle+T.+si “hepsi” cümlesi ol tün söndi “Hepsi o gece söndü.” (NF, 5-12)
- eyesi** “sahibi” **eyesi** qalmamışı için kelinmegen “Sahibi olmadığı için gelinmeyen, terk edilen.” (SAKT,324a-6)
- kızı** “kızı” säre hâzer **kızı** erdi “Sare Hazer’in kızıydı.” (KE, 43r-18)
- köngli** “gönlü” peygâmbar ‘as **köngli** hoş boldı “Peygamber as’ın gönlü hoş (hoşnut) oldu.” (NF, 8-13)
- kuğuğı** “kuyusu” zemzem **kuğuğı** qurudı “Zemzem kuyusu kurudu.” (KE, 50r-2)
- kuması** “kuması” eki **kuması** bar erdi “İki kuması vardı.” (NF, 6-11)
- mağabbatı** < Ar. mağabbat+T.+ı “muhabbeti, sevgisi” dünyâ **mağabbatı** könglinde yok erdi “Gönlünde dünya sevgisi yoktu.” (NF, 420-10)
- sonğı** “sonu” bu işniñ **sonğı** hayr bolğay “Bu işin sonu hayır olacak.” (NF, 7-13)
- tegresi** “çevresi” kārūnning tahtı tegresini yēti yolu öwrüldi “Karun’un tahtının çevresini yedi defa döndü.” (KE, 125v-14)
- törti** “dördü” **törti** erkek taqı **törti** kız erdi “Dördü erkek ve dördü kız idi.” (NF, 5-1)
- tüpi** “dibine” yüz atlığ tağ **tüpinge** yēttiler “Yüz atlı dağ dibine ulaştılar.” (NF, 20-2)

yoruķı “yorumu, tabiri” ol tüşlerniņ **yoruķı** teg açuķ rāst kelür erdi “O düşlerin tabiri gibi açık, doğru gelirdi.” (NF, 7-5)

3.2.1.3.1. Ek, bir örnekte +ü şeklinde gelerek küçük ünlü uyumuna bağlı kalmıştır.

üvüşlükünü “ıslaklığını” taşındaki **üvüşlükünü** körerler “Dışındaki ıslaklığını görürler.” (NF, 3-11)

3.2.1.3.2. Teklik 3. şahıs iyelik eki bazı kelimelerde kalıplaşmıştır:

barı “hep, hepsi” **barını** ileinde kođđıl “Hepsini önüne koy !” (NF, 29-7)

biri biri “birbiri” **biri biri** birle oynayu küle başladılar “birbirleriyle oynamaya, gülmeye başladılar.” (NF, 108-2)

taņđası ~ taņđlası “yarın, ertesi gün, daha sonraki gün” **taņđası** yorumçı müneccimlerini kâhinlerini yığıp sordu “Daha sonraki gün, yorumcu müneccimleri, kâhinleri toplayıp sordu.” (KE, 38r-1)

taņđlası kün melik ma şalması “Ertesi gün hükümdar da kalmadı.” (KE, 65r-14)

yarındası “yarın, ertesi gün” **yarındası** řālih mu‘āviyeni körgeli çığdı “Yarın (ertesi gün, bir sonraki gün) Salih, Muaviye’yi görmek için çıktı.” (KE, 33v-10)

Korkmaz bu kalıplaşmaya sebep olarak şu görüşü bildirir: “İşte ilk ögeleri, yani tamlayanları terk edilmiş bulunan tamlamaların, ikinci ögelerindeki yani tamlananlarındaki iyelik eklerinin, zamanla bu kelimeler ile bir daha ayrılmayacak tarzda kaynaşmış olması, kanımızca, bu ekteki kalıplaşmanın başlıca sebebi

olmuştur.”⁵³⁵

3.2.1.3.3. Bazı kelimelerde, ek yığılması yoluyla iki teklik 3. şahıs iyelik ekinin üst üste geldiği görülür. Yığılma olayı Harezmi Türkçesinde sayı isimlerinde mevcuttur.

bêşisi “beşi” **bêşisi** işlemez ediler “Beşi çalışmaz idi.” (KE, 130v-12)

birisi “biri” **birisi** Yūsuf yalavaç uruğundın biri ibn yāmin uruğundın erdiler
“Biri Yusuf peygamber soyundan, biri İbn Yamin soyundan idiler .”
(KE, 126r-12)

üçüsi “üçü” ol **üçüsi** arķışda erdiler “O üçü kervanda idiler.” (KE, 188v-11)

3.2.1.3.4. Türkiye Türkçesinde teklik 3. şahıs iyelik ekiyle ifade edilen bazı gün adları Harezmi Türkçesinde bu ek olmaksızın ifade edilir. Aslında bu gruplar birer isim tanılması olup hem tamlayanları hem de tamlananları eksiz biçimdedir.

cum‘a kün “cuma günü” **cum‘a kün** peygāmbar ‘as ḥalāyıklarka ḥabar bērdi “Cuma günü Peygamber as, insanlara (ahaliye) haber verdi.” (NF, 5-13)

kıyāmat kün “kıyamet günü” **kıyāmat kün** bolsa āvş ādam oğlanlarının begi bolğaymen “Kıyamet günü olsa (avs), insanoğullarının beyi olacağım.” (NF, 36-6)

yekşenbe kün “pazar günü” **yekşenbe kün** erdi “Pazar günüydü.” (NF, 6-16)

yetinç tün “yedinci gece” recep ayının **yetinç tün** cum‘a tüninde erdi “Recep ayının yedinci gecesini, cuma gecesindeydi.” (NF, 5-8)

3.2.1.4. Çokluk 1. Şahıs İyelik Ekleri : (+mIz; +mUz; +(I)mIz, +(U)mUz; +(I)mUz)

Ünlüyle biten kelimelere doğrudan, ünsüzle biten kelimelere de bir yardımcı ünlü vasıtasıyla eklenir. Küçük ünlü uyumu bakımından, yuvarlak ünlülü kelimelerde

⁵³⁵ bk. Korkmaz, Türkçede ..., s.35-39

düzenli bir görünüm sergilememektedir.

- atamız** “babamız” **atamız** işhāk “Babamız İshak’tır.” (KE, 63r-3)
- cānımız** < Far. cān+T.+ımızni “canımız” ilāhī yahtu kılğıl **cānımızni** “Allahım; canımızı aydınlık (nur) kıl!” (M, 127)
- dīnimiz** < Ar. dīn+T.+imizni “dinimiz” biziᅅg **dīnimizni** taqı bāᅇil tēp aytur “Bizim dinimizi de batıl diye söyler.” (NF, 27-13)
- ķoylarımız** “koyunlarımız” **ķoylarımız** munda bolsa erdi sizlerke sūt bergey erdim “Koyunlarımız burada olsaydı, size sūt verirdim.” (NF, 22-3)
- közümüz** “gözümüz” felek aydı bar irdi bir **közümüz** “Felek, ‘bir gözümüz vardı’ dedi.” (HŞ, 1530)
- ķulumuz** “kölemiz, esirimiz” bu bizim kaçķunķı **ķulumuz** “Bu bizim kaçķ (sürekli kaçan) kölemizdir.” (NF, 52-3)
- uyamız** “kardeşimiz” **uyamız** oğlı muħammedke mekke halkı artuķ zaħmat tegrü başladılar “Kardeşimizin oğlu Muhammet’e Mekke halkı çok zahmet vermeye başladılar.” (NF, 13-10)

3.2.1.4.1. Ek bazı kelimelerde küçük ünlü uyumuna aykırıdır.

- cüftlerimiz** < Far. cüft+T.+lerimiz “eşlerimiz” emdi **cüftlerimiz** sizke bey’et bērdiler “Şimdi eşlerimiz size biat ettiler.” (NF, 26-6)
- küçümüz** “gücümüz” biziᅅg **küçümüz** yetse bu teweni öltürgey erdüķ “Bizim gücümüz yetse, bu deveyi öldürecektik.” (KE, 35v-8)
- özümüz** “kendimiz” **özümüzni** mundağ emgetmez-miz “Kendimize bunun gibi

(böyle) eziyet etmeyiz.” (NF, 426-16)

peygābarımız < Far. peygābar+T.+ımız “peygamberimiz” **peygābarımız**
‘as’nuᅅg fażāyili içinde turur “Peygamberimiz as’ın fazileti içindedir.”
(NF, 3-2)

yüzümüz “yüzümüz” ᅇazretde yüzümüz suwı ᅇalmadı “Huzurda, yüzümüzün suyu
kalmadı.” (KE, 21v-20)

3.2.1.5. Çokluk 2. Şahıs İyelik Eki : (+nᅅlz, +(I)nᅅlz, +(U)nᅅuz) Ünlüyle biten
kelimelere doğrudan, ünsüzle biten kelimelere de bir yardımcı ünlü vasıtasıyla eklenir. .
Küçük ünlü uyumu bakımından ek de yardımcı ünlü de genellikle bu uyuma baēlı
olmakla birlikte bazen bu uyumun dışında kalmışlardır.

aēziniēiz “aēziniz” misvākni aēziniēizka sürteyin-mü “Misvaēi aēzinize sürteyim
mi?” (NF, 9-4)

aranıēiz “aranız” ᅇanı sizinē aranıēizda ala atlıē aē tonluē erenler “Hani sizin
aranızda ala atlı, ak giysili yiēitler?” (NF, 73-1)

atalariniēiz “babalarınız, ecdadınız” atalariniēiz ᅇamuē bāᅇıl dīn üze erdiler
“Babalarınızın (ecdadınızın) hepsi batıl din üzerinde idiler.” (KE, 40r-14)

başiniēiz “başınız” ᅇonaēlardan başiniēiz aērimasun “Konuklardan dolayı başınız
aērimasın.” (HŞ, 1015)

İmāniniēiz < Ar. İmān+T.+iniēiz “imanınız” İmāniniēiz nişānı ne turur
“İmanınızın nişānı (işareti, belirtisi) nedir?” (NF, 324-11)

ᅇarındaşiniēiz “kardeşiniz” aēin ᅇarındaşiniēiz bar mu “Başka kardeşiniz var mı?” (KE,
63r-4)

ķaytarmakıngız “karşılık vermeniz” bir mu'min sizlerke salām kılsa anġa cevāb
ķaytarmakıngız gerek “Bir mümin size selam verse, ona cevap (karşılık)
vermeniz gerekir.” (NF, 305-7)

ķılġanınġız “kıldıġımız, ettiġiniz” bu muşibatķa şabur ķılġanınġız üçün üküş şavāblar
berġey “Bu musibete sabrettiġiniz için çok sevap verecek.” (NF, 242-6)

‘ömrünġüz < Ar. ‘ömr+T.+ünġüz “ömrünüzü” ‘ömrünġüzni atanġız ‘abdu’l-muţţalib
dīni üze keġrüp ahir vakıtta ķaytur-mu-siz “Ömrünüzü, babanız
Abdülmuttalib’in dini üzere geġirip ahir vakitte döner misiniz?” (NF, 6-
4)

tenġrinġız “tanrınız” men sizinġ tenġrinġız ermes mü-men “Ben sizin Tanrınız deġil
miyim?” (KE, 10r-19)

uluġlukunġuz “büyüklüġünüz, ululuġunuz” sizinġ ol cahiliyyat vakıtındaķı
uluġlukunġuznı ġak te‘ālā kēterdi “Sizin cahiliyet vaktindeki
ululuġunuzu yüce Tanrı giderdi.” (NF, 51-8)

3.2.1.5.1. Bazı kelimelerde sayġı ve nezaketten dolayı teklik 2. şahıs iyelik eki yerine
ġokluk 2. şahıs iyelik eki kullanılır.

ķayınınġız “amca oġlunuz” ya resūlallāh bu abū süfyān hem ķayınınġız turur hem
taķı mekkeninġ beġi turur “Ey Allah’ın Resulü; bu Ebu Süfyan hem
amca oġlunuzdur, hem de Mekke’nin beyidir.” (NF, 49-8)

yüzünġüz “yüzünüz” yüzünġüz sarġarur “Yüzünüz sararır.” (NF, 243-8)

3.2.1.5.2. Ekin yardımcı ünlüsü bazı kelimelerde küçük ünlü uyumuna aykındır.

iwüñgüz “eviniz” iwüñgüz kayda ni illig bolursız “Eviniz nerede, nerelisiniz?” (HŞ, 955)

ķamuñgız “hepiniz” ķamuñgız zindāndın ķutulur-siz “Hepiniz zindandan kurtulursunuz.” (KE, 89v-14)

maķşüdingız < Ar. maķşüd+T.+inğız “maksadınız, amacınız” sizinğ maķşüdingız né turur “Sizin maksadınız nedir?” (KE, 102v-18)

rebbüñgüz < Ar. rebb+T.+ünğüz “rabbınız” men sizinğ rebbüñgüz ermez mü-men “Ben sizin Rabbiniz değil miyim.” (NF, 274-4)

3.2.1.5.3. Bazı kelimelerde ise, ekin kendisi küçük ünlü uyumunu bozmaktadır.

üküşlükünğiz “çokluğunuz, kalabalıklığınız” sizlerke hoş kelip turur erdi üküşlükünğiz “Çokluğunuz (kalabalıklığınız) size hoş gelirdi.” (NF, 74-11)

3.2.1.6. Çokluk 3. Şahıs İyelik Eki : (+*lar* +*I*) Türkiye Türkçesi gramerlerinde genellikle +*ları*, +*leri* şeklinde verilen çokluk 3. şahıs iyelik ekini Biray +*i*, +*i*, +*u*, +*ü*; +*si*, +*si*, +*su*, +*sü* olarak verir ve şu açıklamayı yapar: “... +*ları*, +*leri* olarak gösterilen ekteki çokluk eki, iyelik ekinin ifade etmesi gereken şahıs değil, ilâve olunduğu nesnenin çokluğunu belirtmektedir. Dolayısıyla bir nesnenin sonundaki 3. şahıs iyelik eki, bu 3. şahsın teklik mi çokluk mu olduğuna işaret etmektedir. Şahsın tekliği veya çokluğu ancak bir “iyelik grubu” içerisinde bu 3. şahsın teklik veya çokluğu belirtilirse ortaya çıkabilmektedir. Bilindiği gibi bu da ‘o’ veya ‘o+n+lar’ zamirleri ile bu zamirlerin karşıladıkları şahısların veya nesnelerin belirtilmesi demektir. Yani ‘Ali’nin kalem+i, Ali’nin kalem+ler+i’ örneklerindeki +i ise çokluk 3. şahıs iyelik ekine işaret etmektedir.”⁵³⁶

Biray’ın bu görüşü bizce de kabul edilebilir bir görüştür. Zaten Ergin, +*ları*, +*leri* şeklindeki ekin +*lar*, +*ler* çokluk ekiyle +*i*, +*i* iyelik ekinden oluştuğunu; burada asıl iyelik ekinin +*i*, +*i* olduğunu belirtir.⁵³⁷ Korkmaz da bu eki +*lar* +*I* olarak vermiştir.⁵³⁸

⁵³⁶ Biray, Batı ..., s.216.

⁵³⁷ Ergin, Türk ..., s.212.

Bu ifadelerden hareketle biz de eki +*La* +*I* biçiminde vermeyi uygun gördük.

Çokluk 3. şahıs iyelik eki hem büyük ünlü uyumuna hem de küçük ünlü uyumuna bağlıdır.

3.2.1.6.1. Ekin, Harezmi Türkçesindeki kullanımına şu kelimeler örnektir:

- ataları** “(onların) babaları” ataları vefâtı boldı “(Onların) babaları vefat etti.”
(NF, 424-7)
- ba‘zıları** < Ar. ba‘zı+T.+ları “bazıları” ba‘zıları uçtmaḡa bargaylar “(Onların) bazıları cennete varacaklar.” (NF, 251-1)
- boyları** “boyları” uçtmaḡ ehliniḡ boyları neteg bolḡay “Cennet ehlinin boyları nasıl olacak?” (NF, 65-10)
- emgekleri** “eziyetleri, cefaları” peygâmbarlarıniḡ emgekleri katıḡ bolur
“Peygamberlerin eziyetleri şiddetli olur” (NF, 11-16)
- kıḡşaları** < Ar. kıḡḡa+T.+ları “kıssaları, hikâyeleri” munda maḡḡūd peygâmbarler
kıḡḡaları erdi “Bunda maksat peygamberlerin kıssaları idi.” (KE, 2v-21)
- konumları** “yerleşim yerleri” lūt kavminuḡ konumları “Lut kavminin yerleşim yerleri.” (SAKT, 545a-1)
- közleriḡe** “gözlerine” nedimler közleriḡe uyḡu toldı “Nedimlerin gözlerine uyku doldu.” (HŞ, 1620)
- sakıḡçaları** “(onların) düşünceleri” sevinçdin özge hiç sakıḡçaları yok “(Onların) sevinçten başka hiç düşünceleri yok.” (HŞ, 560)

⁵³⁸ Korkmaz, Türkiye ...,s.260.

uluğları “büyükleri, uluları” ol feriştelere uluğları aydılar “O meleklerin uluları dediler:...” (KE, 121r-7)

3.2.1.6.2. Türkiye Türkçesinde +si iyelik eki getirilen *iki* sayı adı, Harezmi Türkçesinde çokluk ekinden sonra +i iyelik eki getirilerek ifade edilir.

ékileri “ikisi” ya ‘küb yūsuf ékileri hem yalavaç érdiler “Yakup ve Yusuf ikisi de peygamber idiler.” (KE, 105r-14)

3.2.1.6.3. İyelik ekleri kelimeye çokluk ekinden sonra, isim hâl ekleri ve aitlik ekinden önce eklenirler.

‘ādatımızça < Ar. ‘ādat+T.+ ımızça “ādetimize göre” ‘ādatımızça bitisün “Ādetimize göre yazsın.” (NF, 46-3)

atalarınğa “babalarına” bu sözni atalarınğa aydılar “Bu sözü babalarına söylediler.” (KE, 63r-19)

éwünğününğ “(senin)evinin” éwünğününğ taş tamını suwamış-sen “Evinin dış duvarını sıvamışsın.” (NF, 224-4)

istekin “isteğini” berdi anğa istekin “Ona isteğini verdi.” (ME, 23-4)

kılıcımızdın “kılıcımızdan” kılıcımızdın kan tamar “Kılıcımızdan kan damlar.” (NF, 75-17)

önünğüzdeki “önünüzdeki” önünğüzdeki aşını nelük yemez-siz “Önünüzdeki yemeği neden yemezsiniz?” (KE, 39v-13)

tağında “dağında” hira tağında bir ğār bar “Hira dağında bir mağara var.” (NF, 7-8)

3.2.1.6.5. Teklik 3. şahıs iyelik ekinden sonra gelen isim hâl ekiyle iyelik ekinin arasına genellikle zamir *n*'si girer. Fakat bazı kelimelerde de bu *+n+* sesi olmadan iyelik ekiyle hâl eki doğrudan bağlanır.

vefātıdın < Ar. vefāt+T.+ıdın “vefatından” abū ṭālib vefātıdın üç kün kalmış erdi
“Ebu Talip’in vefatına üç gün kalmıştı.” (NF, 6-8)

3.3. Aitlik Eki

Aitlik eki, (*+kz*, *+ki*; *+gı*) eklendiği isimde sahip olma bildirir. Bu ek isim çekim eklerinden sonra gelebilmesinden dolayı, bazı gramerlerde yapım eki olarak değerlendirilmiştir. Aslında eki hem yapım, hem de çekim eki olarak ele almak mümkündür. Biz çalışmamızda, bu eke kelimelerde kalıcı anlam değişikliğine yol açmamasından hareketle çekim ekleri arasında yer verdik. Ek Türkiye Türkçesinde tek şekilli yapısıyla (*+ki*) ünlü uyumlarına bazı kelimelerde aykırı kalırken, eski Türkçe ve Harezmi Türkçesinde *+kz*, *+ki*; *+gı* yapılarıyla bu uyumlara bazı istisnalar haricinde bağlıdır.

Ergin, eke hem yapım ekleri⁵³⁹ hem de çekim ekleri arasında yer verir; ekin ikinci bir iyelik eki karakteri taşıdığını söyler.⁵⁴⁰

Banguoğlu, aitlik ekini yapım ekleri içinde değerlendirerek eklendiği kelimeyi sıfat veya zamir yaptığını belirtir.⁵⁴¹

Korkmaz, bu ekle ilgili olarak şunları söyler: “İyelik veya aitlik bildiren eklerden biri de *+ki*'dir. Bu ek ad kök ve gövdelerine doğrudan doğruya geldiği gibi, adların ilgi ve bulunma durum eki almış biçimlerinden sonra da gelir. Ek, ‘içinde bulunma ve aitlik bildiren’ bir işleve sahiptir.”⁵⁴²

Gabain bu eke “İsimden Sıfat Yapan Ekler” bahsinde yer vererek; *+ki*, nadiren *+kı*,

⁵³⁹ Ergin, Türk ..., s.152-154.

⁵⁴⁰ Ergin, Türk ..., s.214.

⁵⁴¹ Banguoğlu, Türkçenin ..., s.184-185.

⁵⁴² Korkmaz, Türkiye ...,s.263.

şeklinde olduğunu ve aitlik bildirdiğini ifade eder.⁵⁴³ Eke ilişkin; *aykî* “her ay”, *içreki* “içeriki, içerdeki”, *ilkisizdinbertüki* “ezelî olana ait (yani, ezelden beri)”, *söki* “eskiden”, *suw üzeki* “su üzerindeki” kelimelerini örnek olarak verir.⁵⁴⁴

Tekin de eke yapım ekleri içinde yer verir; aitlik, ilişkinlik sıfatları türettiğini; ekin +*kl*, +*gl* şeklinde olduğunu belirterek eki; *berüki* “berideki”, *biryeki* “güneydeki”, *çölgi* “bozkırdaki”, *içreki* “içerdeki, saraya mensup”, *kagangî* “hakana ait olan”, *kuryakî* “batıdaki”, *öngreki* “öndeki, doğudaki”, *tabgaçkı* “Çin’deki”, *yagî bodunkî* “düşman halkınki”, *yıryakî* “kuzeydeki” örnekleriyle tanırlar.⁵⁴⁵

Hacıeminoğlu eki +*kî*, +*ki* şeklinde vererek şu örneklerde gösterir: *asrakî* “alttaki, aşağıdaki”, *aşnukî* “önceki, evvelki”, *kışkı* “kışki”, *munuî* “bununki”, *narukî* “sonraki”, *yarinkî* “yarınki”.⁵⁴⁶

Eckmann ekin şeklini +*gî*, +*kî*, +*ki* olarak verir; aitlik ifade eden sıfatlar yaptığını; *burnağî* “önceki”, *içreki* “içteki, içerideki”, *kêçeki* “geceki”, *ķoyıgî* “aşağıda, aşağıdaki”, *tañğlağî* “yarınki”, *taşkı* “dıştaki, dışardaki” gibi örneklerle belirtir.⁵⁴⁷

Eckmann bu ekin daha çok ilgi ve bulunma hâli eklerinden sonra geldiğini de şu örneklerle gösterir: *evliyânınğki* “evliyanınki”, *andağî* “oradaki”, *cennetdağî* “cennetteki”, *kadimdeki* “önceki, eskideki”.⁵⁴⁸

Harezmi Türkçesindeki aitlik eki şu kullanımlarda ve fonksiyonlarda görülür:

3.3.1. Eklendiği kelimeye ait olan bir nesneyi, durumu, kavramı belirtir ve sıfat yapar.

⁵⁴³ Gabain, Eski ..., s.47.

⁵⁴⁴ Gabain, Eski ..., s.47.

⁵⁴⁵ Tekin, Orhon ..., s.83-84.

⁵⁴⁶ Hacıeminoğlu, Karahanlı ..., s.32.

⁵⁴⁷ Eckmann, Çağatayca ..., s.45.

⁵⁴⁸ Eckmann, Çağatayca ..., s.45.

- adağınğdaki** “ayağındaki” **adağınğdaki** yassı ne yığaç turur “Ayağındaki düz ayakkabı ne ağacındandır?” (KE, 18v-12)
- arasındağı** “arasındaki” iki barmaq arasındağı açuqluğ “İki parmaq arasındaki açıklık.” (ME, 68-4)
- burunğı** “önceki, ilk olan” **burunğı** zevk hıç sonğra tapulmaz “İlk alınan zevk sonra hiç bulunmaz.” (HŞ, 1475)
- evvelğı** < Ar. evvel+T.+ğı “evvelki” **evvelğı** halinga yandı “Evvelki hâline döndü.” (KE, 21r-20)
- içindeki** “içindeki” hac **içindeki** kulluğ “Hacda yapılan ibadet.” (SAKT, 29b-5)
- kimideki** “gemideki” **kimideki** seksen kişidin adın ‘âlem içinde hiç kimerse kalmadı “Âlem içinde, gemideki seksen kişiden başka kimse kalmadı.” (KE, 25r-21)
- kündeki** “her günkü” **kündeki** tonın keydi “Her günkü elbisesini giydi.” (ME, 178-1)
- sağındağı** “sağındaki” **sağındağı** hāmān turur “Sağındaki Haman’dır.” (KE, 157r-5)
- sonğrağı** “sonraki” **sonğrağı** sarāy “Sonraki saray (öbür dünya).” (SAKT, 271a-9)
- uçmağdağı** “cennetteki” **uçmağdağı** hūrlarınğ körkini dünyāda ekeğüğe bērdim “Cennetteki hurilerin güzelliğini dünyada iki kişiye verdim.” (KE, 67r-4)

3.3.2. Aitlik ekinden sonra çokluk eki ve isim hâl ekleri gelebilir.

- evindekiler** “evindekiler” yalguz lūtnınğ **evindekiler** kırtulurlar “Yalnız Lut’un evindekiler kurtulurlar.” (KE, 60r-7)

evvelkıdın < Ar. evvel+T.+kıdın “evvelkinden” bu kün **evvelkıdın** ‘âşıkrağ-men “Bu gün, evvelkinden daha âşığım.” (KE, 91r-8)

zindāndağılarğa < Ar. zindān+T.+dağılarğa “zindandakilere” yūsuf ol ta‘āmların **zindāndağılarğa** bërür erdi “Yusuf o yiyecekleri zindandakilere verirdi.” (KE, 87v-7)

3.3.3. Büyük ünlü uyumuna genellikle bağlı olan ek, birkaç kelimedede bu uyumun dışına çıkmıştır.

evvelkı < Ar. evvel+T.+kı “evvelki, birinci” **evvelkı** kat kök yaşıl zümürüddin turur “Birinci kat gök, yeşil zümrüttendir.” (KE, 3v-10)

yanındaki “yanındaki” bu yılan **yanındaki** kişi üze tüşti “Bu yılan **yanındaki** kişinin üstüne düştü.” (NF, 188-14)

3.4. Hâl Ekleri

İsim çekim ekleri arasında çok önemli bir yeri olan hâl ekleri, isimlerin diğer kelimelerle ilişkisini sağlar. Bu ekler isimleri daha çok fiillere, daha az da isimlere ve edatlara bağlayarak, isimlerin kendilerinden sonraki kelimelerle münasebetini kurarlar.

Grammerlerimizde isim hâllerinin ve eklerinin sayısı ile ilgili çeşitli değerlendirmeler mevcuttur. Bu farklılıklar söz konusu eklerin hangi unsurları bağladığından (ismi isme bağlayan ilgi hâli gibi) ya da o hâlin kullanılır olup olmamasından (yön gösterme hâli gibi) kaynaklanmaktadır. Çeşitli kaynaklar isim hâllerinin sayısını şu şekilde verirler:

Ergin, isim hâllerini; 1. *nominatif hâli* (*yalın hâli*), 2. *genitif hâli* (*ilgi hâli*), 3. *akkuzatif hâli* (*uzaklaşma hâli*), 4. *datif hâli* (*yaklaşma hâli*), 5. *lokatif hâli* (*bulunma hâli*), 6. *ablatif hâli* (*uzaklaşma hâli*), 7. *instrumental hâli* (*vasıta hâli*), 8. *ekvatif hâli* (*eşitlik hâli*), 9. *direktif hâli* (*yön gösterme*) olarak dokuz şekilde kabul eder.⁵⁴⁹

⁵⁴⁹ Ergin, Türk ..., s. 216-217.

Banguoğlu, isim hâllerini *iç çekim* ve *dış çekim* şeklinde ikiye ayırarak hâl adlarını *kim* soru zamirine göre belirler ve şu adları verir: *iççekim hâlleri* :1. *kim hâli*, 2. *kimi hâli*, 3. *kime hâli*, 4. *kimde hâli*, 5. *kimden hâli*, 6. *kimin hâli*; *dışçekim hâlleri*: 1. *kimle hâli*, 2. *kimce hâli*, 3. *kimli hâli*, 4. *kimsiz hâli*⁵⁵⁰. Görüldüğü gibi Banguoğlu, isimden isim yapan eklerden olumlu ve olumsuz sıfat yapma eklerini de hâl ekleri içine almıştır.

Korkmaz isim hâllerini sekize ayırır ve; 1. *yalın durum*, 2. *ilgi durumu*, 3. *yükleme durumu*, 4. *yönelme durumu*, 5. *bulunma durumu*, 6. *çıkma durumu*, 7. *vasıta durumu*, 8. *eşitlik durumu* şeklinde adlandırır.⁵⁵¹

Gabain isim hâllerini şu adlarla ifade eder: 1. *belirsiz hâl*, 2. *ilgi hâli*, 3. *yaklaşma hâli*, 4. *yükleme hâli*, 5. *bulunma-ayrılma hâli*, 6. *ayrılma hâli*, 7. *vasıta hâli*, 8. *eşitlik hâli*, 9. *yön hâli*.⁵⁵²

Tekin de isim hâllerinin sayısını dokuz olarak belirler ve bunları; 1. *yalın durum*, 2. *ilgi durumu*, 3. *belirli nesne durumu*, 4. *verme-bulunma durumu*, 5. *bulunma-çıkma durumu*, 6. *yönelme durumu*, 7. *eşitlik durumu*, 8. *araç durumu*, 9. *birliktelik durumu* şeklinde verir.⁵⁵³

Hacıeminoğlu da isim hâllerinin sayısının dokuz olduğunu kabul eden dil bilimcilerdendir; ona göre ismin şu hâlleri mevcuttur: 1. *yalın hâli*, 2. *ilgi hâli*, 3. *yükleme hâli*, 4. *yönelme hâli*, 5. *bulunma hâli*, 6. *ayrılma hâli*, 7. *eşitlik hâli*, 8. *vasıta hâli*, 9. *gösterme hâli*.⁵⁵⁴

Eckmann, hâl eklerinin sayısı ile ilgili şunları kaydeder: “Çağataycada dokuz hâl çekimi vardır: *yalın*, *genitif*, *datif*, *akkuzatif*, *lokatif*, *ablatif*, *eşitlik*, *vasıta* ve *yön hâlleri*.”⁵⁵⁵

Biz bu çalışmamızda Harezmi Türkçesinde ismin hâllerini şu şekilde değerlendirmeyi uygun buluyoruz:

⁵⁵⁰ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 326-331.

⁵⁵¹ Korkmaz, Türkiye ..., s. 266-328.

⁵⁵² Gabain, Eski ..., s. 63-65.

⁵⁵³ Tekin, Orhon ..., s. 106.

⁵⁵⁴ Hacıeminoğlu, Karahanlı ..., s. 29-31.

⁵⁵⁵ Eckmann, Çağatayca ..., s. 63.

3.4.1. Yalın Hâl

Yalın hâldeki bir isim hiçbir isim hâl ekini almamıştır ve bulunduğu cümlede anlam ilişkisi yönünden başka bir kelimeye ekle bağlanmamıştır.

Harezmi Türkçesindeki yalın hâlli isimler şu fonksiyonlarda ve kullanım örneklerinde görülürler:

3.4.1.1. İsim cümlelerinde yüklem ismi görevini üstlenirler.

er “erkek” köp sözlegen **er** “(O) çok konuşan erkektir.” (ME, 15-5)

3.4.1.2. Bazı cümlelerde işi yapanı veya yapılan işi gösterirler.

ferište < Far. “melek” bir **ferište** inip aydı “Bir melek inip dedi: ....” (KE, 136r-7)

sa‘âdet < Ar. “saadet, mutluluk” süleymân bulmağay mundağ **sa‘âdet** “Süleyman bunun gibi saadet bulmayacak.” (M, 59)

3.4.1.3. Belirtisiz isim tamlamalarında tamlayan görevini yaparlar.

arkuş “kervan” ol kenddeki **arkuş** **halkıdın** sorunğ “O şehirdeki kervan halkından sorun.” (KE, 99r-6)

seher < Ar. “seher” **seher** **vaktınğa** kirdi “Seher vaktine girdi.” (ME, 13-6)

3.4.1.4. Sıfat tamlamalarında da niteleyen görevini yaparlar.

ékki “iki” kâfırlar bıçkü birle **ékki** **pārā** kıılır erdiler “Kafirler bıçkı ile iki parça kıırlardı. (iki parçaya ayırırlardı.)” (NF, 11-6)

3.4.2. İlgî Hâli: (+ nInġ, + nUnġ, + mġ, + ünġ)

Bu ek, genellikle eklendiği isimle başka bir isim arasında bağ kurar. İlgî hâli bazı durumlarda da eksiz biçimde kurulur. Harezmi Türkçesinde genellikle +nInġ, +nUnġ olarak dört şekilli görünen ek, birkaç örnekte de +mġ, +ünġ şeklindedir.

Ergin bu ekin üç yerde kullanıldığından bahsederek bunları; ismi isme bağlama, ismi fiile bağlama ve zamiri edata bağlama olarak açıklar.⁵⁵⁶

Gabain ilgi ekini; kitabelerde ve yer yer *n* ağzında +^onġ, yazmalarda yaygın olarak +ⁿnġ şeklinde vererek *atnġ* “adın~atın”, *tenġrinġ* “tanrının”, *tonmunġ* “elbisenin” gibi örneklerle gösterir.⁵⁵⁷

Tekin ilgi ekinin ünsüzle biten kelimelerde +Inġ, ünlü ile bitenlerde ise +nInġ biçiminde olduğunu; büyük ünlü uyumuna bağlı olmakla birlikte küçük ünlü uyumuna girmediğini belirtir.⁵⁵⁸ Tekin ekle ilgili şu örneklere de yer verir; *bilge kaganınġ boduni* “Bilge Hakan’ın halkı”, *türük budumınġ ilin törösün* “Türk halkının devletini ve törelerini”, *yigen silig beginġ kedimlig torug at* “Yeğen Silig Beyin kuşamlı doru atı.”⁵⁵⁹

Hacıeminoğlu ilgi hâlinin ismin ne ile ilgili olduğunu ifade eden ve +nInġ, +nUnġ eklerini üzerine almış bir şekil olduğunu söyler.⁵⁶⁰

Eckmann ilgi hâli eki yerine bazen +ni, +ni ekinin geçtiğini; ilgi hâli ekinin Çağataycada Türkiye Türkçesinden daha az kullanıldığını belirtir.⁵⁶¹

İlgî hâli ekini, ismi isme bağladığı için isim hâl eki olarak kabul etmeyen görüşler de

⁵⁵⁶ Ergin, Türk ..., s. 219.

⁵⁵⁷ Gabain, Eski ..., s. 63.

⁵⁵⁸ Tekin, Orhon ..., s. 107.

⁵⁵⁹ Tekin, Orhon ..., s. 108.

⁵⁶⁰ Hacıeminoğlu, Karahanlı ..., s. 29.

⁵⁶¹ Eckmann, Çağatayca ..., s. 64-66.

mevcuttur. Karahan, ilgi hâlinin varlığı meselesinin tartışmalı olduğunu; bu hâlin ekinin de isme belirtme, sahiplilik, mensubiyet, ilgi vb. anlam kazandıran bir ek olduğunu; dolayısıyla hâl kategorisi içinde değerlendirilmemesi gerektiğini savunur.⁵⁶²

Grønbech de ilgi hâli ekinin önceleri hâl eki değil türetme eki olabileceğini ve bu ekin sahiplik isimleri yaptığını söyler.⁵⁶³

Gülsevin, bu ekin isimle isim arasında münasebet kurmasından hareketle gramerlerimizdeki yerinin gözden geçirilmesi gerektiği görüşündedir.⁵⁶⁴

Harezmi Türkçesinde ilgi hâlinin fonksiyonları ve kullanım örnekleri şunlardır.

3.4.2.1. İki ismi birbirine bağlayarak belirtili isim tamlaması kurar.

bitigning “mektubun” **bitigning zamānın** belgürtdi “Mektubun zamanını belirtti.”
(ME, 70-1)

ewnüng “evin” ol **ewnüng tünğlükini** taqı kapuğnı berk kılsağ “O evin penceresini
(bacasını) ve kapısını sağlamlaştırsak. (kapatsak.)” (NF, 19-12)

felekning < Ar. felek+T.+ning “feleğin” **felekning defterindia** nunnı tuyğan
“Feleğin defterinden nun’u duyan ...” (M, 3)

hatunnung “hatunun, kadının” ol **hatunnung etini** bırağğıl “O kadının etini bırak !”
(NF, 386-15)

havznung < Ar. havz +T.+nung “havuzun” bu **havznung uluğluğu** bir aylıq yerke
tegi turur “Bu havuzun büyüklüğü bir aylık yere kadardır.” (NF, 62-7)

işning “işin” bu **işning songı** hayr bolğay “Bu işin sonu hayır (hayırlı) olacak.”

⁵⁶² bk. Leyla Karahan, “Yükleme (Accusative) ve İlgi (Genitive) Hâli Ekleri Üzerine Bazı Düşünceler”, 3. Uluslararası Türk Dil Kurultayı 1996, TDK Yay., Ankara 1999, s. 605-611.

⁵⁶³ Grønbech, Türkçenin Yapısı, (Çev. M. Akalın), TDK Yay., Ank. 1995, s. 89.

⁵⁶⁴ Gülsevin, Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, TDK Yay., Ankara 1997, s. 16.

(NF, 7-13)

kızının “kızının” mevlî ta‘âlâ **kızının** cānını aldı “Yüce Tanrı, kızının canını aldı.” (KE, 160r-21)

künnün “günün” **künnün** sonğ vaqtı “Günün son vakti (akşam).” (SAKT, 564a-9)

süleymānning < öz.is. süleymān+T.+ning “Süleyman’ın” **süleymānning** yetmiş hatunı bar erdi “Süleyman’ın yetmiş karısı vardı.” (KE, 145v-11)

süngüknün “kemiğin” **yilikin** çıkardı **süngüknün** “Kemiğin iliğini çıkardı.” (ME, 182-3)

tünnün “gecenin” **tünnün** üçte birine tegi namāz kıldı “Gecenin üçte birine kadar namaz kıldı.” (NF, 198-14)

umunçumnun “umudumun” yaşarmaz bu **umunçumnun** butağı “Bu umudumun budağı yeşermez.” (HŞ, 198-14)

yılanın “yılanın” **yılanın** körklüg şüreti aynadı “Yılanın güzel sureti (görüntüsü) bozuldu.” (KE, 13r-5)

3.4.2.2. Zamirleri bazı edatlara bağlar.

anın “onun” amraklık kıldı **anın** üze “Onun üzerine (ona) şefkat gösterdi.” (ME, 25-2)

munun “bunun” **munun** tæg mu‘ciza peygābarlardın özgede bolmaz “Bunun gibi mucize peygamberlerden başkasında olmaz.” (NF, 23-2)

3.4.2.3. İlgî hâli, bazı durumlarda da eksiz biçimde isimleri ve isim soylu kelimeleri birbirine bağlar.

- atam** “babamın” **atam yüzige** neteg bakayın “Babamın yüzüne nasıl bakayım?” (KE, 98r-21)
- dünyā** < Ar. “dünyanın” **dünyā maḥabbatı** ol kimerselerke ziyān kıılır “Dünya sevgisi o kimselere zarar verir.” (NF, 396-8)
- düşmānlar** < Far. “düşmanların” bu dost atağlı **düşmānlar sözün** koy “Bu dost adlı düşmanların sözünü bırak !” (HŞ, 2095)
- ekin** “ekinin” **ekin yapurgakı** “Ekinin yaprağı.” (SAKT, 581a-3)
- erneki** “parmağının” **erneki içinde** süt yaratdı “Parmağının içinde süt yarattı.” (KE, 38r-10)
- ḥadīş** < Ar. “hadisin” bu **ḥadīş ma’nisi** ol bolur “Bu hadisin manası odur ...” (NF, 3-5)
- kitāb** < Ar. “kitabın” bu **kitāb sözleri** birle ‘amel kılgaylar “Bu kitabın sözleriyle amel edecekler.” (NF, 2-17)
- mustih** < öz.is. “Mustih’in” bu ḥabarnı **mustih anasıdın** eşittim “Bu haberi Mustih’in annesinden işittim.” (NF, 416-9)
- şirin** < öz.is. “Şirin’in” velī **şirin yürekinde** yanar ot “Lâkin Şirin’in yüreğinde ateş yanar.” (HŞ, 960)

3.4.2.3. İlgi hâli eki, teklik ve çokluk 1. ve 2. şahıs zamirlerine *+inġ* şeklinde eklenmektedir. Ayrıca “ben, biz” zamirleri iki şekilli olarak hem *+inġ*, hem de *+im* eklerini alabilirler.

bizim ~ biziġ “bizim” ḥaġ te’ālāniġ selāmı **bizim** üze bolsun “Yüce Tanrı’nın selamı bizim üzerimize olsun.” (NF, 58-7)

tanġrı te’ālā **biziġ** birle turur “Yüce Tanrım bizimledir?” (NF,20-12)

menim ~ meniŋ “benim” **menim** atam qarındaşı oğlu bar “Benim babamın kardeşinin oğlu var.” (NF, 8-13)

meniŋ teŋrim kim ol “Benim Tanrım kimdir?” (KE, 38r-13)

seniŋ “senin” mülk **seniŋ** turur “Mülk senindir.” (NF, 37-10)

siziŋ “sizin” **siziŋ** çerig benim ekki yüz tewemni almışlar “Sizin askerleriniz benim iki yüz devemi almışlar.” (NF, 42-7)

3.4.2.4. Şahıs zamirleri dışında birkaç örnekte de ek, düz ve yuvarlak ünlülü olarak **+ıŋ**, **+üŋ** şeklinde, başında ünsüz olmadan gelir.

kimüŋ “kimin” **kimüŋ** köŋlinde bar ise maħabbet “Kimin gönlünde muhabbet (sevgi) varsa ...” (HŞ, 565)

butlarıŋ < Far. but+T.+larıŋ “putların” **butlarıŋ** başın kolların kesip päre päre kıldı “Putların başını, kollarını kesip onları parça parça etti.” (KE, 39v-11)

3.4.3. Yükleme Hâli: (+nI; +n; +I)

Yükleme hâli, yüklemi geçişli fiil olan bir cümlede, o fiilden etkilenen ismin bulunduğu hâldir. Harezmi Türkçesinde yükleme hâlinin ekleri **+nI**, **+n** ve **+I**'dir. Bu ekler Harezmi Türkçesinde küçük ünlü uyumuna tam olarak bağlı değildir.

Ergin, Eski Türkçe döneminde üç tür yükleme hâli ekinden bahsederek; bunlardan **+g**, **+g**'nin isimlerden sonra, **+n**'nin iyelik ekli kelimelerden sonra, **+nı**, **+ni**'nin de zamirlerden sonra kullanıldığını belirtir.⁵⁶⁵

⁵⁶⁵ Ergin, Türk ..., s.220.

Korkmaz, yükleme hâlinin Türkiye Türkçesinde ekli ve eksiz biçimlerde yapıldığını, bu hâlin eklerinin de +(y)I, +(y)U olduğunu ifade eder.⁵⁶⁶ Korkmaz söz konusu ekin, üçüncü şahıs iyelik eki ile aitlik ekinden sonra, araya bir zamir n'si olarak eklendiği görüşündedir.⁵⁶⁷

Gabain bu eki +*oğ*, +*og*; “daha yakın zamanlarda, yani blok baskılarda” kaydıyla +*ni*, +*ni* olarak verir ve *altunug* “altını”, *ewig* “evi”, *ıgıçağ* “ağacı”, *kalıktakni* “göktekini” gibi kullanımlarla örneklendirir.⁵⁶⁸

Tekin bu hâle ilişkin şu görüşleri dile getirir: “Orhon Türkçesinde belirli nesne durumu eki iyelik eksiz gövdelerde +(X)g, iyelik ekli gövdelerde de +(I)n biçimindedir. Belirli nesne durumu çok seyrek olarak +*ni* eki ile de kurulur.”⁵⁶⁹ Bu ekle ilgili olarak; *başlıgıg yüküntürmiş*, *tizligig sökümiş* “Mağrurlara baş eğdirmişler, güçlülere diz çöktürmüşler.”, *kagan atıg bunta biz birtimiz* “Hakan unvanını (ona) burada biz verdik.”, *oglumin kızımın kalıngsız bertim* “Oğullarımı (ve) kızlarımı başlık parasız verdim.”, *sabımın tüketi eşidgil* “Sözlerimi tümüyle işitin!”, *kunı senğünüg idmiş* “(Çin’e) General Ku’yu göndermiş.” gibi cümleleri örnek gösterir.⁵⁷⁰

Hacıeminoğlu ekin Karahanlı Türkçesindeki şekillerini +*g*, +*g*; +*n*; +*ni*, +*ni* olarak verir ve cümle içerisinde nesneyi yaptığını belirtir.⁵⁷¹

Eckmann, Çağatay Türkçesi için eki +*ni*, +*ni*; üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra umumiyetle +*n* şekilleriyle belirleyerek; *başnı* “başı”, *sunı* “suyu”; *oğın* “(onun)

⁵⁶⁶ Korkmaz, Türkiye ..., s.277-280.

⁵⁶⁷ Korkmaz, Türkiye ..., s.279.

⁵⁶⁸ Gabain, Eski ..., s.64.

⁵⁶⁹ Tekin, Orhon ..., s.108.

⁵⁷⁰ Tekin, Orhon ..., s.108-111.

⁵⁷¹ Hacıeminoğlu, Karahanlı ..., s.29.

okunu”, *suyın* “(onun) suyunu” gibi örneklerle tanıklar.⁵⁷²

Grønbech, yükleme hâlinin, ilgi hâliyle fonksiyon paralelliği bulunduğunu şu cümlelerle açıklar: “Zamanla yükleme hâli ile ilgi hâlinin fonksiyonları birbirine daha çok yaklaştı. Çok değişik türdeki başlangıçlardan hareketle, iki hâl de daha sonraki zamanlarda gramerlik fonksiyonlarında gittikçe birbirine daha çok yaklaşan paralellik gösterirler.”⁵⁷³

Karahan, ilgi ve yükleme hâllerinin hem ekli, hem de eksiz biçimde yapılabirliğinden yola çıkarak bu iki ekin benzerliğini ve eklendikleri ismi belirtme görevi üstlendiklerini düşünür.⁵⁷⁴ Karahan ayrıca, yükleme hâli ekinin nesne yapıcı olmayıp nesnenin belirticisi olduğu; var olan nesneye belirlilik kazandırdığı; yükleme hâlinin eksiz olduğu; dolayısıyla da yükleme hâli için gramerlerde gösterilen ekin diğer hâl ekleri gibi ileriye doğru münasebetler kurmadığından, hâl eki sayılmasının doğru olmadığı sonucuna varır.⁵⁷⁵

Harezmi Türkçesinde yükleme hâlinin fonksiyonları ve kullanım örnekleri şunlardır:

3.4.3.1. İsimlerden sonra +nı,+ni şeklinde gelir. Bu hâliyle yuvarlak ünlüye sahip olan kelimelerde küçük ünlü uyumunu bozar. Ancak bir örnekte +nu şeklinde gelerek (mu+nu) bu uyuma bağlı kalmıştır.

bërmekni “vermeyi” sizke selâm bërmekni bildük “Size selam vermeyi bildik.”
(NF, 4-6)

du‘ânġnı < Ar. du‘ā+T.+nġnı “(senin) duanı” haġ te‘ālā du‘ânġnı müstecāb kıldı
“Yüce Tanrı duanı kabul etti.” (NF, 73-13)

erni “kişiyi” seksen min erni rüm çerigidin öltürdüler “Rum askerlerinden seksen bin kişiyi öldürdüler.” (NF, 111-12)

⁵⁷² Eckmann, Çağatayca ..., s.69-70.

⁵⁷³ Grønbech, Türkçenin ..., s.141.

⁵⁷⁴ Karahan, “Yükleme ..., s.608.

⁵⁷⁵ Karahan, “Yükleme ..., s.610.

- ķābīlni** < öz.is. ķābīl+T.+ni “Kabil’i” yer **ķābīlni** boğzınğa tegi yutdı “Yer, Kabil’i boğazına kadar yuttu.” (KE, 17v-10)
- ķamuđını** “hepsini” ađaķları astındın ot çıķdı **ķamuđını** köyürdi “Ayaklarının altından ateş çıktı, hepsini yaktı” (KE, 37r-17)
- ķoyını** “koyunu” ol **ķoyını** mańğa keltürünđler “O koyunu bana getiriniz!” (NF, 22-7)
- ķullarınđını** “(senin) kullarını” ümidliğ **ķullarınđını** ķoyma nevmīd “Ümitli kullarını ümitsiz bırakma!” (HŞ, 3165)
- muħabbetnāmeni** < öz.is. muħabbetnāme+T.+ni “Muħabbetname’yi” muħabbetnāmeni bünyād ķıldım “Muħabbetname’yi bina ettim.” (M, 1)
- munu ~ munu** “bunu” **munu** ķandın öğrendiğ “Bunu nereden öğrendin?” (NF, 32-9)
- mununđ** bizke fāyidası teggey yā taķı **munu** ođullanđay-miz “Bunun bize faydası olacak ya da bunu evlat edineceğiz.” (NF, 112-17)
- namāzınđını** < Far. namāz+T.+inđını “(senin) namazını” **namāzınđını** bozma teninđini **ķaşıp** “Bedenini kaşıyıp namazını bozma!” (MM, 120)
- neni** “neyi” **neni** tilemese ol bolmas “Neyi istemezse, o olmaz.” (NF, 229-15)
- oğlanını** “çocuğu” bu **oğlanını** ķaydın aldın “Bu çocuğu nereden aldın?” (KE, 33r-20)
- uluđluķunđuzını** “ululuğunuzu, büyüklüğünüzü” cahiliyyāt vaķtındaki **uluđluķunđuzını** ħaķ te‘ālā ķeterdi “Cahiliyyet vaktindeki ululuğunuzu yüce Tanrı giderdi.” (NF, 51-8)

yolunı “yolu” yanğıldı yolunı “Yolu yanıldı. (şaşırdı.)” (MR, 2-1)

3.4.3.2. Teklik ve çokluk 3. şahıs iyelik eklerinden sonra yükleme hâli eki +n şeklinde gelir.

ahkâmların < Ar. ahkâm+T.+ların “hükümlerini” yerinçe şerî’atnıñ ahkâmların ketürmeklik İslâm irür bil yaqın “İyi bil ki dinin hükümlerini gerektiği gibi yerine getirmek İslâmdır.”(MM, 24)

atın “adını” ol yernıñ atın ayğıl ne yer turur “O yerin adını söyle; neresidir?” (NF, 14-9)

bıyıqların “bıyıklarını” bıyıqların kesmedin tururlar “Bıyıklarını kesmeden dururlar.” (NF, 81-13)

cüftin “eşini, kocasını” cüftin sewgen “(Kocasını) seven, (kocasına) düşkün kadın.” (SAKT, 512a-2)

cümlesin < Ar. cümle+T.+sin “hepsini” cümlesin sen öltürdüñ “Hepsini sen öldürdün.” (NF, 34-6)

ëliglerin “ellerini” cümle şahâbalar ëliglerin tarttılar “Bütün sahabeler ellerini çektiler.” (NF, 34-1)

ğıdasın < Ar. ğıda+T.+sın “gıdasını” barıp bir yıl ğıdasın süt kıldı “Varıp bir yıl gıdasını süt kıldı. (yaptı.) (HŞ, 3025)

ķulaķın “kulağını” ķulaķın tuttu eşitmek uçun “Kulağını, işitmek için tuttu.” (ME, 58-5)

oğlanların “oğullarını” nâme ya’ķūbğa tegdi on oğlanların yığıp okıtdı “Mektup Yakup’a ulaştı, on oğlunu toplayıp okuttu.” (KE, 63v-6)

- üküşin “çoğunu” müslmānlar kāfirlerde üküşin öldürdiler “Müslümanlar, kāfirlerden çoğunu öldürdüler.” (KE, 222r-6)
- yilin “yelini” şabā yilin çemen ferrāşı kıldı “Saba yelini, yeşilliğin döşeyicisi kıldı.” (M, 9)
- yolın “yolunu” kılıç birle anıñg yolın tutuñg “Onun yolunu kılıçla tutun!” (HŞ, 1265)

3.4.3.3. “Men” ve “sen” gibi zamirlerde ekin +i şeklinde kullanıldığı görülür. Bu zamirler dışındaki birkaç kelimedede de ek +ı, +i şekliyle kullanılır.

- çengi < Far. çeng+T.+i “çengi, çalgıyı, sazı” bu çengi anda eletür-men “Bu çengi oraya iletirim.” (NF, 310-16)
- mēni “beni” mēni sen yusañg “Beni sen yıkasan.” (NF, 103-13)
- selāmı < Ar. selām+T.+ı “selamı” qayu kün bir selāmı aytıp ıdđıñg “Hangi gün bir selamı söyleyip gönderdin?” (HŞ, 3330)
- sēni “seni” haq te‘ālā sēni zāyi‘ kıлмаğay “Yüce Tanrı seni zayi etmeyecek.” (NF, 8-10)

3.4.3.4. Yükleme hâli, bazen eksiz olarak yapılır.

- başıñg “başın” yā muḥammed başıñg qaldurğıl “Ey Muhammed; başını kaldır!” (NF, 57-17)
- cefālar < Ar. cefā+T.+lar “cefaları” munlar mēni bilmedin bu cefālar kılurlar “Bunlar beni bilmeden bu cefaları ederler.” (NF, 13-6)

sözüm “sözümü” munça yıldın berü meniñ sözüm tutsa érdiniz sizlerge émgek belâ téhmegey erdi “Bunca yıldan beri benim sözümü tutsaydınız, sizlere eziyet ve belâ gelmeyecekti.” (KE, 57r-16)

tandür < Ar. “tandır” tandür açtırdı “Tandır açtırdı.” (NF, 29-10)

tilekim “dileğimi” bu tilekim bérgil “Bu dileğimi ver!” (KE, 120v-20)

törenğiz “törenizi” öz törenğiz tutuñg “Kendi törenizi tutun.” (NF, 111-17)

3.4.3.5. Yükleme hâli eki, bazen de diğér hâl eklerinin fonksiyonlarında kullanılır.

3.4.3.5.1. Harezmi Türkçesinde yükleme hâli eki en çok, yönelme hâlinin fonksiyonunda kullanılmıştır.

anı “ona” ol fîl üye taht urup anı ebrehe müner erdi “O filin üzerine taht koyup ona Ebrehe binerdi.” (NF, 42-3)

bizni “bize” bizni şefâat kılğıl “Bize şefaat et!” (KE, 22r-7)

burâkın < Ar. burâk+T.+ın “burağına” mündi uçmañıñ burâkın “Cennetin burağına bindi.” (KE, 5v-10)

cemâlını < Ar. cemâl+T.+ını “güzelliğine” mübârek cemâlını bahtılar “Mübârek cemaline (güzelliğine) baktılar.” (NF, 101-13)

emgekini “zahmetine, eziyetine” yigirmi yıl tünle ‘ibâdat kılmakñıñ emgekini talı meşakkatını taħammul kıldım “Yirmi yıl, geceleyin ibadet etmenin zahmetine ve meşakkatine taħammül ettim.” (NF, 315-13)

- işni** “işe” oturdu ol kün uşbu işni taŋlap “O gün bu işe şaşırarak oturdu.” (HŞ, 1315)
- meni** “bana” meni teŋrining resüli teŋg “Bana Tanrı'nın resulü deyin!” (KE, 40r-13)
- oları** “onlara” oları baqarğa küçüm yok “Onlara bakacak gücüm yok.” (KE, 171r-7)
- öldürgüçini** “öldürücüye” ata öldürgüçini dost tiyürsen “Baba öldürücüye (öldürene) dost diyorsun.” (HŞ, 1955)
- sözni** “söze” burun haq atı birle sözni başla “Önce Tanrı adıyla söze başla!” (HŞ, 2775)
- yūsufnı** < öz.is. yūsuf+T.+nı “Yusuf'a” ol sebebdin yūsufnı oğrılıq kıldı tédiler “O sebepten Yusuf'a ‘hırsızlık etti’ dediler.” (KE, 97v-18,19)

3.4.3.5.2. Yükleme hâl eki, ilgi hâli ekinin fonksiyonunda kullanılabilir.

- ‘aleyhi’selâmnı** < Ar. ‘aleyhi’selâm+T.+nı “aleyhisselâmın” muhammed
‘aleyhi’selâmnı kâfirler tişin sındurdılar “Kafirler Muhammed aleyhisselâmın dişini kırdılar.” (KE, 206v-12)
- anamnı** “annemin” bu anamnı haqqını ötemiş bolğay-mu-men “Bu annemin hakkını ödemiş olacak mıyım?” (NF, 287-5)
- anı** “onun” anı kèçe yatğanını körmedim “Onun gece yattığını görmedim.” (NF, 190-14)

- suwnı** “suyun” hüdhüd kuş **suwnı** kayu yerde barın bilür “Hüdhüd kuşu suyun nerede olduğunu bilir.” (KE, 146v-8)
- şeytānı** < Ar. şeytān +T.+nı “şeytanın” karganı öltürdüñ erse **şeytānı** ölmekin saķıñıl “Kargayı öldürdüğünde, şeytanın ölmesini düşün!” (KE, 55v-4)
- şışin** “şışliğinin” üdre ‘illetiniñ **şışin** yokın ma kördiler “Üdre hastalığının şışliğinin yokluğunu da gördüler.” (KE, 120r-5)

3.4.3.5.3. Yükleme hâl eki, ayrılma hâli ekinin fonksiyonunda kullanılabilir. Bu fonksiyon genellikle dönüşlülük ifadesi bulunan fiillerle birlikte icra edilir.

- anı** “ondan” yigrendi anı “Ondan iğrendi.” (ME, 17-7)
- yığaçın** “ağacından” buğday yığaçın yemenğ “Buğday ağacından yemeyin!” (KE, 12v-5)

3.4.3.5.4. Yükleme hâl eki, bulunma hâli ekinin fonksiyonunda da kullanılır.

- ba‘zısını** < Ar. ba‘zı+T.+sını “bazısında, bir kısmında” tünñünğ **ba‘zısını** taķı ımızğanur-men “Gecenin bir kısmında da uyuklarım.(uyurum.)” (NF, 369-10,11)
- ülüşin** “parçasında” tünni üç ülüş kılur erdi bir **ülüşin** namāz kılur erdi “Geceyi üç parçaya ayırırdı; bir parçasında namaz kılardı.” (KE, 128r-20)

3.4.4. Yönelme Hâli: (+ğa, +ge; +қа, +ke)

Yönelme hâli, bulunduğu grup veya cümle içerisinde fiilin hareketinin yöneldiği ismi gösteren hâldir. Yani fiilin hareketi o grup ya da cümlede yönelme hâli ekini almış olan isme doğrudur.

Ergin, kelime gruplarında ve cümlede fiilin kendisine doğru yaklaştığını, yöneldiğini ifade etmek için ismin bu hâle sokulduğunu; bu hâlin de daima ekli biçimde yapıldığını ifade eder.⁵⁷⁶

Korkmaz, bu hâlin ismi yönelme yaklaşma işlevi ile fiile bağladığını; fiildeki hareketin de bu hâlideki isme doğru olduğunu belirterek Türkiye Türkçesindeki yönelme hâli ekini +(y)A şeklinde tespit eder.⁵⁷⁷

Gabain, bu hâlin ekleriyle ilgili olarak; “+ka, +ke. Nadiren: +a, +e; ünlülerden sonra +ya, +ye”⁵⁷⁸ yorumunu yaparak eki; *adağa* “ayağa”, *binğa başı* “bin başı”, *biriye* “güneye”, *oğullarğa* “oğullara”, *sıwsamağğa* “susamaya” gibi örneklerde gösterir.⁵⁷⁹

Tekin, bu ekle ilgili şu açıklamayı yapar: “Orhon Türkçesinde adların verme-bulunma durumu genellikle +kA eki ile kurulur. Tekil birinci ve ikinci kişi iyelik eki almış sözcükler +A ekini alır. Üçüncü kişi iyelik ekli adların verme-bulunma durumu ise +nġA eki ile kurulur.”⁵⁸⁰ Tekin ekin kullanımına ilişkin; bu *taşka bu tāmka kop yol(l)ug tigin bitidim* “Bu taşlara (ve) bu duvarlara hep (ben), Prens Yollug, yazdım.”, *ebke tegdöküm* “Karargâha vardım.”, *kurıgaru kün batsıkınğa* “Geride gün batısına (kadar)”, *olortokuma* “(Tahta) oturduğumda” gibi örnekleri verir.⁵⁸¹

Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesinde kalın sıradaki isimlerde genellikle +ka, +ga, ince sıradaki isimlerde +ke, +ge bazen de +a, +e şekillerinde olan ekin cümle içerisinde “yer tümleci” görevi yaptığını belirtir.⁵⁸²

Eckmann; Çağatay Türkçesinde bu eki “vokallerden sonra +ga, +ge; sedalı konsonantlardan sonra umumiyetle +ga, +ge fakat b ve d’den sonra bazen de +ka, +ke; sedasız konsonantlardan sonra umumiyetle +ka, +ke, bazen de +ga, +ge”⁵⁸³

⁵⁷⁶ Ergin, Türk ..., s. 221.

⁵⁷⁷ Korkmaz, Türkiye ..., s. 280.

⁵⁷⁸ Gabain, Eski ..., s. 63.

⁵⁷⁹ Gabain, Eski ..., s. 63.

⁵⁸⁰ Tekin, Orhon ..., s. 111.

⁵⁸¹ Tekin, Orhon ..., s. 111-114.

⁵⁸² Hacıeminoğlu, Karahanlı ..., s. 30.

⁵⁸³ Eckmann, Çağatayca ..., s. 66.

izahıyla vererek; *‘arabğa* “Arap’a”, *‘alemğa* “âleme”, *‘ayağına* “ayağına”, *‘kirpiklerinğe* “(senin) kirpiklerine”, *‘közge* “göze”, *‘kuyuşğa* “güneşe” gibi örneklerde gösterir.⁵⁸⁴

Arat, yönelme hâlinin gelişme dönemlerini Atabetü'l-Hakayık'ın notlar bölümünde şu şekilde üçe ayırır: 1. +ğa, +ge dönemi, 2. +ka, +ke dönemi, 3. +ğa, +ge; +ka, +ke dönemi.⁵⁸⁵ Arat, bu üçüncü dönemin, ekin geçirdiği son aşama ve 11. yy'dan zamanımıza kadarki dönem olduğunu da kaydeder.⁵⁸⁶

Harezmi Türkçesinde yönelme hâlinin fonksiyonları ve kullanım örnekleri şunlardır:

3.4.4.1. Harezmi Türkçesinde yönelme hâli eki genellikle +ğa, +ge; +ka, +ke şeklinde kullanılır.

ağzınğa	“ağzına” tamdurdı suwnı ağzınğa “Suyu ağzına damlattı.” (ME, 15-2)
anasıka	“annesine” ol kün mūsī anasıka ayduğ “O gün Musa'nın annesine dedik:...” (KE, 238r-8)
atka	“ata” müdürdi anı atka “Onu ata bindirdi.” (ME, 4-3)
butka	< Far. “put” ümmetlerim butka tapunmağaylar “Ümmetlerim puta tapmayacaklar.” (NF, 403-10)
fesādğa	< Ar. fesād+T.+ğa “fesada” fesādğa ketürmek “Helâk etmek.” (SAKT, 427a-9)
işke	“işe” bu işke erkim yok “Bu işe gücüm yok.” (KE, 20r-18)
katınğa	“katına, huzuruna” yığıldılar yana kızlar katınğa “Kızlar, yine huzuruna toplandılar.” (HŞ, 760)

⁵⁸⁴ Eckmann, Çağatayca ..., s. 66-69.

⁵⁸⁵ Reşit Rahmeti Arat, Edip Ahmed B. Mahmud Yükneki Atabetü'l-Hakayık, TDK Yay, Ank, 1992, s. 111-112.

⁵⁸⁶ Arat, Edip..., s. 112.

- kolğa** “eline” eteki yırtılıp bir parçası **kolğa** geldi “Eteği yırtılıp bir parçası eline geldi.” (KE, 83v-6)
- mekkeke** < öz.is. mekke+T.+ke “Mekke’ye” benü kurayza cuhūdları **mekkeke** bardılar “Benu Kurayza Yahudileri Mekke’ye vardılar.” (NF, 29-11)
- minberke** “minbere” **minberke** minip va’z ve naşihat kıldım “Minbere çıkıp vaaz ve nasihat ettim.” (NF, 407-2)
- özünge** “kendine, özüne” **özünge** küç yürüt bir köster irlik “Kendine güç yürüt; bir erkeklik göster!” (HŞ, 1675)
- sözinge** “sözüne” bu kulnuñ **sözinge** itimād kıldı “Bu kölenin sözüne itimat etti. (güvendi.)” (NF, 383-4)
- 3.4.4.2. Yönelme hâli eki bazen teklik ve çokluk 3. şahıs iyelik eklerinden ve teklik 1. şahıs iyelik ekinden sonra, baştaki ünsüzü düşmüş olarak +e şeklinde gelir ve iyelik ekine zamir n’si ile bağlanır. Bu olayın sadece ince sıradan kelimelerde görülmesi de dikkat çekicidir.**
- birine** “birine” teğme **birine** bir sıbî oğlu kızını birle kirip helāk bolsa yana biri körmegey “Her birine bir kuşaktan olan oğlu kızıyla girip helak olsa, yine biri görmeyecek.” (KE, 115v-16)
- ëgnime** “boynuma” **ëgnime** köterip ka’beñanağa eletürmen “Boynuma kaldırıp (asıp?) Kabe’ye iletirim.” (NF, 287-5)
- ehlime** < Ar. ehl+T.+ime “eşime” **ehlime** taķı oğlanlarıñğa bu keltürgenim miķdārınça koydum “Eşime ve çocuklarıma bu getirdiğimin miktarı kadar koydum.” (NF, 95-4)
- ilgine** “eline” bitikçi **ilgine** aldı qalemni “kâtip, kalemi eline aldı.” (HŞ, 2835)

köngline “gönlüne” mevlî ta‘âlâ hâlid köngline qorqınç kemişti “Yüce Tanrı, Halit’in gönlüne korku saldı.” (KE, 224r-7)

Yönelme hâli eki “biz” kelimesine bir örnekte +e şeklinde gelir.

bize “bize” haber birdi allah kelâmı bize “Allah kelâmı bize haber verdi.” (MM, 106)

3.4.4.3. Yönelme hâli eki teklik 3. şahıs iyelik ekinden sonra bazen, araya giren zamir *n*’si ile birleşerek +nğa, +nğe şeklinde gelir.

atasınğa “babasına” atasınğa haber bërdi “Babasına haber verdi.” (KE, 65r-6)

halkınğa “halkına” uçmağ halkınğa şevâb yok “Cennet halkına sevap yok.” (KE, 21r-4)

3.4.4.4. Genellikle ünlü ve ünsüz uyumlarına bağlı olan ek, çoğunlukla yabancı kelimelerde bu uyumların dışına çıkabilir.

3.4.4.4.1. Ek, bazı örneklerde büyük ünlü uyumunu bozar.

boğunıge “milletine” şâlih boğunıge ot adaqları altında çıkdı “Salih’in milletine ateş ayaklarının altından çıktı.” (KE, 137v-3)

celleka < Ar. celle+T.+ka “yüceye” ya‘küb yalavaç idi ‘azze ve celleka yalvardı “Yakup peygamber, aziz ve yüce Tanrı’ya yalvardı.” (KE, 65r-6)

cümleka < Ar. cümle+T.+ka “cümleye, hepsine” cümleka bu aşdın tağı etmekdin hēç tağsır kılmadın bērgil “Hepsine bu yemekten ve ekmekten hiç eksiltmeden ver!” (NF, 29-15)

huseynka < öz.is. huseyn+T.+ka “Hüseyin’e” ol irdi hasanka huseynka ata “Hasan ve Hüseyin’e baba o idi.” (HŞ, 155)

nefsika < Ar. nefis+T.+ika “nefsine” öz **nefsika** tağı şeytânka ittibâ’ kılmakınınğ mişâlı ol turur “Kendi nefesine ve Şeytan’a uymanın örneği odur.” (NF, 423-10)

3.4.4.4.2. Ek, bazı örneklerde de ünsüz uyumunu bozar.

otğa “ateşe” **otğa** tapundı “Ateşe taptı.” (KE, 17r-1)

sakalınğka “sakalina” **sakalınğka** ürünğ kaçan kirdi “(Senin) sakalina ak ne zaman düştü?” (KE, 56r-15)

3.4.4.5. Yönelme hâli bazı örneklerde de eksiz biçimde yapılmıştır.

ağ min- “ata binmek” bir kün özi ağ minip barurda élgidin kamçısı tüştü “Bir gün kendisi ata binip giderken, elinden kamçısı düştü.” (NF, 199-13)

işikinğ yastan- “eşiğine yaslanmak” **işikinğ yastanur** men it tig iy yâr “Ey sevgili; ben köpek gibi, eşiğine yaslanırım.” (HŞ, 3920)

kitâb başla- < Ar. kitâb+T.başla- “kitaba başlamak” tevfiğ tilep **kitâb başladuğ** “Yardım dileyerek kitaba başladık.” (KE, 2v-21)

3.4.4.6. Yönelme hâli eki, eklendiği ismi fiile için, *-den dolayı* anlamlarıyla bağlar.

cânınğga “canına” fedâ bolsun **cânınğga** uşbu cânım “Senin canına (canın için) bu canım feda olsun.” (HŞ, 1240)

keçermekke “yok etmeye” yarağım bolmadı **keçermekke** “Yok etmeye (yok etmek için) gücüm olmadı.” (NF, 12-7)

körmekke “görmeye” kamuğ **körmekke** yüzün ârzülüğ “Hepsi (senin) yüzünü görmeye (görmek için) arzuludur.” (HŞ, 1005)

peygāambarlıkınga < Far. peygāambar+T.+lıkınga “peygamberliğine” seninğ
peygāambarlıkınga tanıklık berse men sanğa inanur-men “Senin
 peygamberliğine (peygamberliğin için) tanıklık verirse, ben sana
 inanırım.” (NF, 35-11)

za‘iflukınga < Ar. za‘if+T.+lukınga “zayıflığına, güçsüzlüğüne” haq tvt anıng
za‘iflukınga rahmat kıldı “Hak tvt, onun güçsüzlüğüne (güçsüzlüğünden
 dolayı) rahmet etti.” (NF, 186-9)

3.4.4.7. Yönelme hâli eki, bulunduğu cümlede fiilin hareketinin yönünü belirler.⁵⁸⁷

teğresiga “çevresine” kâbilning **teğresiga** yawumadı “Kabil’in çevresine
 yaklaşmadı.” (KE, 15v-13)

yanımğa “yanıma” dört **yanımğa** baktım “Dört yanıma baktım.” (NF, 9-6)

yazığa “yaziya, kıra” **yazığa** çıkalinğ könglünğ açılsun “Kıra çıkalım; gönlün
 açılsın.” (KE, 20r-9)

yüzlerinğe “yüzlerine” ol küllerni **yüzlerinğe** urdı “O külleri yüzlerine vurdu.” (KE,
 42v-9)

3.4.4.8. Eklendiği ismi fiile, *amaç ve maksat bildirme* anlamında bağlar.

sözlemekke “söylemeye” açık söylemekke yawumamak “Açıkça söylemeye
 yaklaşmamak.” (SAKT, 470b-3)

awğa “ava” bir kün ismā‘il **awğa** barmış erdi “Bir gün İsmail av için (av
 maksadıyla) gitmişti.” (KE, 49r-11)

⁵⁸⁷ Ekin bu fonksiyonundan Suzan Duran da bahseder. bk. Suzan Duran, “Türkçede Cihet ve Mekân Gösteren Ek ve Sözcükler”, TDAY-B 1956, Ank. 1988, s. 36-47.

ögmekke “övmeye, övgüye” **ögmekke** sezâ “Övmeye, övgüye değer (yüce).”
(SAKT, 513a-8)

öltürmekke “öldürmeye” kelip **öltürmekke** ittifâk kıldılar erse cebre’il ‘as keldi
“Gelip öldürmeye (öldürmek maksadıyla) anlaştıklarında Cebrail as geldi.” (NF, 19-17)

tutmağğa “tutmaya” zelihâ yüsufni **tutmağğa** öre kıoptı “Zeliha Yusuf’u tutmaya
(tutmak için) kalktı.” (KE, 83v-3)

yakmağğa “yakmaya” ewüñgni duşmanlar **yakmağğa** kelip tururlar “Düşmanlar
(senin) evini yakmaya (yakmak amacıyla) gelmişlerdir.” (NF, 42-12)

yavumaslığğa “yaklaşmamaya” dört ay **yavumaslığğa** andıktı hatunıñğa “Karısına dört
ay yaklaşmamaya (yaklaşmamak için) ant içti.” (ME, 59-7)

ziyâratğa < Ar. ziyârat+T.+ğa “ziyarete” hemişe **ziyâratğa** kelür erdi “Daima
ziyarete (ziyaret için) gelirdi.” (NF, 186-9)

3.4.4.9. Ek, *kadar*, *tegi*, *tegrü* gibi edatlarla birlikte kullanılarak cümledeki fiilin zarfı olma görevini üstlenir.

ayğa tegrü “aya kadar” bir **ayğa tegrü** otun yıgdılar “Bir aya kadar odun topladılar.”
(NF, 217-6)

kıyâmetğa tegi < Ar. kıyâmet+T.+ğa “kıyamete kadar” **kıyâmetğa tegi** edğü atı kıaldı
“Kıyamete kadar iyi adı kaldı.” (KE, 43r-6)

künge karşı “güneşe karşı” **künge karşı** bakmağını taħammül kılu bilmez “Güneşe
karşı bakmaya tahammül edemez.” (NF, 3-15)

3.4.4.10. Eklendiği isimde süre bildirir.

ayğa “aylığına, aylık olarak” **ayğa terge** tuttı anı “Onu (bir) aylığına kiraladı.”
(ME, 112-2)

yılka “yıla kadar, yıl süreyle” âdam peygâmbar ‘as yüz **yılka** tegi külmedi
 “Âdem peygamber as, yüz yıl süreyle gülmedi.” (NF, 338-11)

3.4.4.11. Şu örnekte ek, ikileme yaparak cümlede zarf görevini üstlenmiştir:

yüze yüz “yüz yüze” **yüze yüz** sözleşti anıñ birle “Onunla yüz yüze konuştu.”
 (ME, 108-3)

3.4.4.12. Ek, bazı fiillerle birlikte kullanılarak anlamca kaynaşmış, deyimleşmiş birleşik fiilleri de oluşturur.

emgekge tüş- “sıkıntıya düşmek” **emgekge tüşürdi** anı “Onu sıkıntıya düşürdü.” (ME,
 6-4)

işke tüş- “işe düşmek” ...bu özüm ni **işke tüşti** “Ne işe düştüm?” (HŞ, 615)

tilge kel- “dile gelmek” böri **tilge keldi** “Kurt dile geldi.” (KE, 72v-6)

uykuğa bar- “uykuya varmak” tünle az **uykuğa barur** erdiler “Geceleyin uykuya az
 varırlardı.” (NF, 313-13)

3.4.4.13. Ek, bazen kalıplaşmıştır.

birge “birlikte, beraber” ol kızını **birge** tuğğan oğulğa berürdi “O kızı birlikte
 doğduğu oğlana verirdi.” (KE, 4r-16)

3.4.4.14. Yönelme hâli eki bazı örneklerde diğerk hâl eklerinin fonksiyonlarında kullanılmıştır.

3.4.4.14.1. Yönelme hâli eki en fazla yükleme hâli eki fonksiyonunda kullanılır.

adaķańga “ayađını” abū bekr razhu’nuñ **adaķańga** soķtı erdi “Ebu Bekir razhu’nun
 ayağını sokmuştu.” (NF, 21-6)

- ağuzğa** “ağzı” **ağuzğa** burunğa sol el birle sil “Ağzı, burnu sol elle sil!” (MM, 100)
- almağğa** “almayı” yūsufnı satgun **almağğa** ārzūladılar “Yusuf’u satın almayı istediler.” (KE, 75r-6)
- anğa** “onu” küçsüz kıldı **anğa** yörimek “Yürümek onu güçsüz kıldı.” (ME, 23-7)
- edgülükge** “iyiliği” emr-i ma’rūf ma’nīsı **edgülükke** buyurmak bolur “Emr-i marufun manası iyiliği emretmektir.” (NF, 303-10)
- konmağğa** “konmayı” bu çıpçuklar bu daraht üzesinde **konmağğa** ‘adat kılıp tururlar “Bu serçeler bu ağaç üzerine konmayı âdet edinmişlerdir.” (NF, 245-2)
- körange** “görmeyi” feriştelerde biri idrīsni **körange** küser erdi “Meleklerden biri İdris’i görmeyi isterdi.” (KE, 20r-4)
- pāklerğa** < Far. pāk+T.+lerğa “temizleri” kişiniñ **pāklerğa** köngli tartar “Kişinin gönlü temizleri çeker.” (M, 57)
- sökelke** “hastayı” **sökelke** ‘ayâdat kılamak sünnet turur “Hastayı ziyaret etmek sünnettir.” (NF, 235-6)

3.4.4.14.2. Bulunma hâli eki fonksiyonunda kullanılır.

- haqqınğa** < Ar. haqq+T.+ınğa “hakkında” bu söz ümmetler **haqqınğa** turur “Bu söz, ümmetler hakkındadır.” (NF, 44-17)
- otğa** “ateşte” kıyâmetğa teği hiç kimerse **otğa** bışğan aşnı körmegey erdi “Kıyamete kadar hiç kimse ateşte pişmiş yemeği görmeyecekti.” (KE, 42r-10)

şūratınga < Ar. şūrat+T.+ınga “suretinde, görüntüsünde” bir kün cebre’il ‘as peygāambar ‘as hāzratınga keldi dihyatü’l-kelbi **şūratınga** “Bir gün Cebrail as, Peygamber as’ın huzuruna Dihyetü’l-Kelbi görüntüsünde geldi.” (NF, 170-16)

3.4.4.14.3. Ayrılma hâli eki fonksiyonunda kullanılır.

könglünge “gönlünden” hēç neerse **könglünge** keçürmegil “Gönlünden hiçbir şey geçirme!” (NF, 325-13)

olarğa “onlardan” yūsuf **olarğa** ‘özr kıldı “Yusuf onlardan özür diledi.” (KE, 97v-2)

3.4.4.14.4. İlgî hâli eki fonksiyonunda kullanılır.

kimerseke “kimsenin” haq tvt ol **kimerseke** uçmağ tacinı başınga kıosun “Hak tvt, Cennet tacını o kimsenin başına kıosun!” (NF, 162-16)

manğa “benim” sen **manğa** bolğil “Sen benim ol!” (KE, 45v-16)

3.4.4.14.5 Vasıta hâli eki fonksiyonunda kullanılır.

kesmekke “kesmekle” kılalıng anı taş **kesmekke** meşğül “Onu taş kesmekle meşgul kılalım.” (HŞ, 2505)

manğa “benimle” bu kızıngnı **manğa** cüftlendürsenğ “Bu kızını benimle evlendirsen.” (NF, 364-15)

taşatğa < Ar. taşat+T.+ğa “ibadetle” **taşatğa** meşğül boldı “İbadetle meşgul oldu.” (KE, 152r-17)

tışige “dişiyile, kadınla” cimā⁵⁸⁸ kıldı **tışige** “Dişiyile (cinsel olarak) birleşti.”
(ME, 17-2)

3.4.4.14.6. Eşitlik hâli eki fonksiyonunda kullanılır.

yaşka “yaşça, yaş bakımından” sendin **yaşka** kiçig oğlanka şāgird boldunġ
“Yaşça senden küçük çocuğa öğrenci oldun.” (NF, 201-17)

3.4.5. Bulunma Hâli: +DA

Bulunma hâli, bulunduğu grup ya da cümle içerisinde fiilin hareketinin geçtiği ya da meydana geldiği soyut ya da somut yeri gösteren hâldir. Harezmi Türkçesinde bulunma hâli eki *+da, +de; +ta, +te*’dir. Ek, ünsüz uyumuna çoğunlukla bağlıdır. Bazı örneklerde ise ünsüz uyumunun dışına çıktığı görülür.

Ergin, bulunma hâlinin kelime gruplarında ve cümlede fiilin kendi içinde cereyan ettiğini ifade etmek için kullanıldığını; fiilin cereyan ettiği yeri gösterdiğini ve *+da, +de; +ta, +te* ekleriyle yapıldığını belirtir.⁵⁸⁸

Korkmaz, bu hâlin fiildeki oluşun ve kılışın yerini bildirdiğini; ancak buradaki yer kavramının her zaman somut bir yer kavramı olmayıp soyut kavramları karşılayan isimlerin de bu hâlde olabileceğini örneklerle ortaya koyar.⁵⁸⁹

Gabain, Eski Türkçede *+da, +de; +ta, +te* şeklinde gösterdiği eki; “Bulunma-Ayrılma Hâli” başlığı altında inceleyerek şu örneklerle verir: *āgrıġta* “ağrıda”, *bašta* “başta” *et’özde ~ et’özte* “vücutta”, *ödte* “zamanda”, *yolta* “yolda”.⁵⁹⁰

⁵⁸⁸ Ergin, Türk ..., s. 222-223.

⁵⁸⁹ Korkmaz, Türkiye..., s. 289-301.

⁵⁹⁰ Gabain, Eski ..., s.64.

Tekin “Bulunma-Çıkma Durumu” başlığı altında, Orhon Türkçesinde bulunma ve ayrılma hâlleriyle ilgili şu görüşleri belirtir: “Orhon Türkçesinde adların bulunma-çıkma durumu *+DA* eki ile kurulur. Ünlü ile biten gövdelerle *r, l, n* dışındaki ünsüzlerden biriyle biten kök ve gövdelerde bu ek genellikle *+dA* biçiminde, *r, l, n* ünsüzlerinden sonra ise *+tA* biçimindedir. Adların çıkma durumu çok seyrek olarak *+tAn* eki ile de kurulur.⁵⁹¹ Tekin ekle ilgili şu örnekleri de kaydeder: *altun yışda* “Altay dağlarında”, *beş balıkda* “Beşbalık’ta”, *bodunta üze* “halkın üzerine” *könğülte* “gönülden”, *oguzduntan* “Oğuzların tarafından”, *taşdıntan* “dışarıdan”⁵⁹²

Eckmann, Çağatay Türkçesinde *+da, +de; +ta, +te* şeklindeki bulunma hâli ekinin sedasız ünsüzlerden sonra *+ta, +te; şiirde ve üçüncü şahıs iyelik eklerinden sonra genellikle zamir *n’si* ile *+nda, +nde* olduğunu söyleyerek eki; *âlemde* “âlemde”, *başta* “başta”, *kécede* “gecede”, *könğlümde* “gönlümde”, *suyıda* “suyunda”, *yolıda-yolında* “yolunda” örneklerinde gösterir.⁵⁹³*

Harezmi Türkçesinde bulunma hâlinin fonksiyonları ve kullanım örnekleri şunlardır:

3.4.5.1. Harezmi Türkçesinde *+da, +de; +ta, +te* şeklindeki bulunma hâli eki, ünsüz uyumu bakımından tutarlı bir görünüme sahip değildir.

bêşde “beşte” mālınıᅡ bêşde birin çıᅡaylarᅡa bêrsün “Malının beşte birini fakirlere versin!” (KE, 125v-2)

bulutta “bulutta” bulutta ᅡaldı yıldızlar ᅡamuᅡı “Yıldızların hepsi bulutta kaldı.” (HŞ, 580)

⁵⁹¹ Tekin, Orhon ..., s.114.

⁵⁹² Tekin, Orhon ..., s.108-111.

⁵⁹³ Eckmann, Çağatayca ..., s.70-72.

- işte** “işte” hatununı yaman işte tuttular “(Senin) hatununu kötü işte tuttular.” (NF, 332-8)
- keltürmekde** “getirmekte, getirmede” beş tağdın taş keltürmekde ne hikmet bar erdi “Beş dağdan taş getirmekte ne hikmet vardı?” (KE, 52v-13)
- kıyāmatda** <Ar. kıyāmat+T.+da “kıyamette” kıyāmatda közsüz bolmağdın korqarmen “Kıyamette gözsüz kalmaktan korkarım.” (NF, 361-4)
- könğlümdde** “gönlümdde” könğlümdde hēç kīne tağı ḥased yoğ turur “Gönlümdde hiç kin ve haset yoktur.” (NF, 413-15)
- nevbetde** <Ar. nevbet+T.+de “nöbette” ékinç nevbetde men sanğa künde ékki altun va‘da kıldım erdi “İkinci nöbette ben sana iki altın vadetmişim.” (NF, 411-8)
- oyağlıkta** “uyanıklıkta” manğa bir mişkāl kızıl altun oyağlıkta bērseler “Bana bir miskal kızıl altını uyanıklıkta (uyanikken) verseler” (NF, 398-4)
- tarafda** <Ar. taraf+T.+da “tarafta” nişe bir tarafda yürümes-sen “Niçin bir tarafta yürümezsın?” (NF, 20-9)
- üçde ~ üçte** “üçte” tünnüñ üçde biri keçmiş erdi “Gecenin üçte biri geçmişti.” (KE, 60r-16)
- tünnüñ üçte birine tegi namāz kıldı “Gecenin üçte birine kadar namaz kıldı.” (NF, 198-14)
- vağtta** <Ar. vağt+T.+ta “vakitte” ol vağtta islām za‘if erdi “O vakitte İslāmiyet zayıftı.” (NF, 110-13)

3.4.5.2. Teklik üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra ek, genellikle zamir *n*'si ile bağlanır.

içinde “içinde” bir sâ‘at içinde kâfirler hezîmet boldılar “Bir saat içinde kâfirler yenilgiye uğradılar.” (NF, 74-4)

taşındaki “dışındaki” velîkin taşındaki üvüslükünü körerler “Lâkin dışındaki ıslaklığını görürler.” (NF, 3-11)

yaşında “yaşında” kırk yaşında peygâbarğa vahiy keldi “Peygamber’e kırk yaşında vahiy geldi.” (NF, 6-14)

3.4.5.3. Ekin, teklik üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra zamir *n*'si kullanılmadan bağlandığı örnekler de mevcuttur.

elgideki “elindeki” elgideki yüzünki kuğuğka tüşürmiş “Elindeki yüzüğü kuyuya düşürmüş.” (NF, 78-6)

katıda “yoluyla, yüzünden” kâbîlning uruğı üküşreki bu tama‘ katıda helâk boldılar “Kabil’in soyunun çoğu bu hırs yoluyla helâk oldılar.” (KE, 17r-19)

3.4.5.4. Bulunma hâli, fiilin hareketinin mekânını bildirir. Bu fonksiyonuyla cümlede yer tamlayıcısı görevini yapar.

eşikide “eşiğinde” bir kırtka ewi eşikide oturur “Bir kocakarı evinin eşiğinde oturur.” (KE, 87v-18)

kuđuğda “kuyuda” yūsuf peygâbar ‘as üç kün kuđuğda turdı “Yusuf peygamber as, üç gün kuyuda durdu.” (NF, 357-10)

- şaristānda < Far. şaristān+T.+ıda “şehirinde” kaçram şaristānda aşlık satarlar
“Katrām şehirinde buğday satarlar.” (KE, 62v-16)
- teğresinde “çevresinde” teğzindi nersening teğresinde “Bir şeyin çevresinde döndü.”
(ME, 49-4)
- yanında “yanında” yanında orun bērdi “Yanında yer verdi.” (KE, 45v-1)

3.4.5.5. Bulunma hâli eki, eklendiği ismi fiile içinde olma, bulunma anlamları vererek de bağlar.

- könglümde “gönlümde” könglümde bir söz bar aymakça uftanur-men “Gönlümde bir söz var, söylemeye utanırım.” (NF, 360-3)
- küweçde “güveçte” küweçde bir ança ta‘ām kaldı “Güveçte biraz yemek kaldı.”
(NF, 29-17)
- namāzda <Far. namāz+T.+da “namazda” hıızr ilyāsnu tileyü bardılar namāzda
taptılar “Hızır ve İlyas’ı arayarak vardılar, namazda buldular.” (KE,
161r-4)
- rūzgārında <Far. rūzgār+T.+ında “zamanında” ya‘kūb rūzgārında miñg beği bar erdi
“Yakup zamanında bin beyi vardı.” (KE, 62v-3)
- yaşda “yaşında” tokuz yaşda erdi kim reyyān melik anı yūsufğa tapşurdı
“Dokuz yaşındaydı ki, Melik Reyyan onu Yusuf’a gönderdi.” (KE, 108r-
3)
- yilda “yilda” fülān yilda fülān ayda fülān künde sā‘atda belā yibergey-men
“Falan yilda, falan ayda, falan günde, falan saatte bela göndereceğim.”
(KE, 134v-20)

yolunda “yolunda” maḡa ‘ıŝkıḡ yolında ḡan k r n r “Bana aŝkıḡın yolunda kan görünür.” (M, 52)

3.4.5.6. Bulunma h li eki, eklendiği isim ya da grup vasıtasıyla cümlede zarf tümleci oluşturur.

aḡsızda “ansızın” raḡm kıl t kmeğil aḡsızda ḡanım “(Bana) acı; ansızın kanımı dökme!” (Hş, 2615)

arz da < Far. arz +T.+da “arzuda, arzuyla” bu arz da tinim c ndın usandı “Bu arzuyla bedenim candan usandı.” (Hş, 1630)

ayda “her ay” ayda birer ḡatm kılđıl “Her ay bir hatim yap!” (NF, 260-17)

elginde “elinde, eliyle” nemr d anıḡ elginde hel k boldı “Nemrut onun eliyle hel k oldu.” (KE, 46r-8)

ḡalda “h lde, olarak” a uḡluḡ ḡalda “Açık olarak.” (SAKT, 371b-9)

künde “günde” yarattı altı künde ḡaḡ ta‘ l  “Yüce Tanrı altı günde yarattı.” (M, 4)

toḡuŝında “savaŝında” uḡud toḡuŝında bir yigit ŝeh d boldı “Uhut savaŝında bir yigit şehit oldu.” (NF, 382-5)

vaḡtıda < Ar. vaḡt+T.+ıda “vaktinde” bu lezzet kim yigitlik vaḡtıda bar “Bu lezzet ki yigitlik vaktinde vardır.” (Hş, 1110)

3.4.5.7. Eklendiği ismi fiile miktar bildirerek ve *bakımından, göre, yüzünden* gibi anlamlarla da bağlar.

- firākında** < Ar. firāk+T.+ında “ayrılığında” yūsuf firākında zār zār yığlayur erdi
“Yusuf’un ayrılığı yüzünden (sebebiyle) zar zar ağlıyordu.” (KE, 108r-20)
- rivāyetde** < Ar. rivāyet+T.+de “rivayette” yana bir rivāyetde cedī tağında koğdı
“Yine bir rivayete göre Cudi dağında koydu.” (KE, 25r-8)
- sözde** “sözde” yanğıldı sözde “Sözde (söz bakımından) yanıldı.” (ME, 2-1)
- yılda** “yılta” teğme yılda bir yolu kelip munğa secde kıluğ “Her yıl bir defa gelip buna secde edin!” (KE, 32r-16)

3.4.5.8. *-mış* ekinden sonra, *-diğında*, *-dığı vakit*, *-ınca* anlamlarıyla zarf-fiil görevini üstlenir.

- birmişinde** “verdiğinde” uyandı imām birmişinde selām “İmam selām verdiğinde uyandı.” (MM, 144)
- kılmışta** “ettiğinde, kıldığında” peygāambar ‘as dünyādın naķıl kılmışta toķuz hatun ķaldı “Peygamber as, dünyadan gittiğinde (göçtüğü vakit) dokuz karısı kaldı.” (NF, 6-9)
- tuğmıšta** “doğduğunda, doğunca” muħammed tuğmıšta mańga ģabar bērdiler “Muhammet doğunca bana haber verdiler.” (NF, 8-11)

3.4.5.9. Bulunma hâli ekini almış bir isim, *turur* kelimesiyle birlikte kullanılarak cümlede yüklem görevini üstlenebilir.

- içinde** “içinde” ķamuğ şer taķı yawuzluķ bu işler içinde turur “Bütün şer ve kötülük bu işler içindedir.” (NF, 397-8)
- kökde** “gökte” törtünç ķat kökde turur “Dördüncü kat göktedir.” (KE, 20v-20)

nikāhımda < Ar. nikāh+T.+ımda “nikahımda” hâlası mening nikāhımda turur
“Teyzesi benim nikahımdadır.” (KE, 166v-20)

3.4.5.10. Bulunma hâli eki kalıplaşma yoluyla yapım eki fonksiyonunu da icra eder.⁵⁹⁴

künde “her gün” künde çıkıp imān keltürünğ “Her gün çıkıp iman getirin!” (KE,
23r-16)

tanğdası “yarın, daha sonraki gün” tanğdası yorumçı müneccimlerni kâhinlerni
yığıp sordu “Daha sonraki gün yorumcu müneccimleri, kâhinleri toplayıp
sordu.” (KE, 38r-1)

yarındası “yarın, ertesi gün” yarındası şâlih mu‘âviyeni körgeli çıqdı “Ertesi gün
Salih Muaviye’yi görmek için çıktı.” (KE, 33v-10)

3.4.5.11. Bulunma hâli eki bazen diğér hâl eklerinin fonksiyonunda kullanılır.

3.4.5.11.1. Ayrılma hâli eki fonksiyonunda kullanılır.

hâbilde < ö.a. hâbîl+T.+de “Habil’den” hâbilde kedin yüz otuz yıl keçdi
“Habil’den sonra yüz otuz yıl geçti.” (KE, 17v-17)

hâtırında < Ar. hâtır +T.+ında “hatırından, zihninden” hâtırında keçür
“Hatırından geçirir.” (NF, 404-12)

kılıklarda “huylardan” kılıklarda körklüg tevâzu‘ irür “Huylardan güzel olanı
tevazudur.” (MM, 393)

⁵⁹⁴ Bulunma hâli ekinin Türkçenin çeşitli lehçelerindeki örnekleri için bk. Korkmaz, Türkçede..., s.13-14.

- kızlarımda “kızlarımdan” kızlarımda birin sağa bergey-men “Kızlarımdan birini sana vereceğim.” (KE, 35v-11)
- köngülde “gönülde” köngülde aydı husrav kim barayın / perī-mü ādemī-mü bir sorayın “Hüsrev gönlünden dedi ki: ‘Varayım, peri mi insan mı bir sorayım.’” (HŞ, 880)
- ta‘āmda “yemekten” bu ta‘āmda sarımsak yıdığı burnumğa keldi “Bu yemekten burnuma sarımsak kokusu geldi.” (NF, 25-11)
- yemlerde “yiyeceklerden” ya‘kübğa yemlerde tewe eti sewüg erdi içimlerde tewe süti “Yakup’a yiyeceklerden deve eti sevimliyd; içeceklerden deve sütü...” (KE, 61v-20)
- 3.4.5.11.2. Yönelme hâli eki fonksiyonunda kullanılır.
- altında “altına” ağağı altında salgay erdim “Ayağının altına salacaktım.” (KE, 65r-1)
- arasında “arasına” ibnü ca‘fer tağı hatunı arasında huşūmat tüşti “İbni Cafer ve karısı arasına husumet düştü.” (NF, 192-7)
- éwinğde “(senin) evine” seninğ éwinğde bardım “Senin evine vardım.” (NF, 224-3)
- içinde “içine” élgini ol suw içinde kıttı “Elini o suyun içine soktu.” (NF, 26-9)
- tatığında “tadına” ol irinning tatığında kıyda yetsün bal şeker “O dudağın tadına bal ve şeker nasıl yetişsin?” (KE, 77r-17)
- utrusında “karşısına” utrusında kıddılar “Karşısına koydular.” (KE, 63r-20)
- üstinde “üstüne” ton üstinde ton keydi “Elbise üstüne elbise giydi.” (ME, 112-5)

3.4.5.11.3. Vasıta hâli eki fonksiyonunda kullanılır.

berekâtında < Ar. berekât+T.+ında “bereketiyle” sizinġ du‘ānġız **berekâtında** ol anamġa ġaġ te‘ālā šihġat berse “Sizin duanızın bereketiyle yüce Tanrı anneme sıhhat verse...” (NF, 221-12)

3.4.5.11.4. İlgı hâli eki fonksiyonunda kullanılır.

aldašmaġda “aldatmanın” **aldašmaġda** yinġgenning ‘amelin ġılġan “Aldatmanın, hilenin cezasını veren.” (SAKT, 98a-7)

3.4.6. Ayrılma Hâli: +DIn

Ayrılma hâli, bulunduġu grup ya da cümle içinde fiilin gösterdiġi hareketin kendisinden uzaklaštıġı ismin içinde bulunduġu hâldir. Harezmi Türkçesinde bu hâl +*DIn* ekiyle yapılır. Fakat birkaç kelimedede +*dan* şeklinde de kullanılmıštır. Ekin, Harezmi Türkçesi metinlerinde ünsüz uyumu bakımından istikrarlı bir kullanılıšı yoktur. Ekin ünlüsünün düz olması sebebiyle, yuvarlak ünlülü kelimelerde her zaman küçük ünlü uyumuna aykırı olduġu da görölmektedir.

Ergin bu ekin genellikle uzaklašma ifade ettiġini; yönelme ve bulunma hâllerinin ekleri ile birlikte zaman ve mekân içinde išin yer ve istikametini bildirdiġini söyler.⁵⁹⁵

Banguoġlu yönelme, bulunma ve ayrılma hâllerini birlikte ele alarak šu açıklamaları yapar: “Bu üç hâl adın zaman ve mekân içinde yer ve yön gösterme hâlleridir. Bu hâlleri ile bu adlar fiilin oluštuġu *yerleme (localisation)* šartlarını belirtirler. Bu sebeple onlara *yer yön hâlleri (cas locaux)* adını veririz.”⁵⁹⁶

⁵⁹⁵ Ergin, Türk ..., s. 223-225

⁵⁹⁶ Banguoġlu, Türkçenin ..., s. 328

Korkmaz, “Çıkma Durumu” başlığında değerlendirdiği hâlin ekinin kelime gruplarında ve cümlede fiilin gösterdiği oluş ve kılışın kendisinden uzaklaştığını göstermek için kullanıldığını; genellikle yer tamlayıcısı oluşturarak veya zarf görevi yüklenerek ismi fiile bağladığını; bazen de ismi isme bağlayarak grup oluşturduğunu ifade eder.⁵⁹⁷

Gabain, Eski Türkçede “+*tın*, +*tin*; +*dın*, +*din*; *n* ağzında nadiren *tan* vs.”⁵⁹⁸ izahıyla verdiği eki; *balıkdın* “şehirden”, *buludın* “buluttan”, *ewtin* “evden” gibi kelimelerle örnekler.⁵⁹⁹

Hacıeminoğlu, ayrılma hâlinin Karahanlı Türkçesinde +*da*, +*de*; +*ta*, +*te* / +*dın*, +*din*; +*tın*, +*tin*; +*dun*, +*dün* ekleriyle yapıldığını söyler.⁶⁰⁰

Eckmann, Çağataycada ayrılma hâli eklerini; +*dın*, +*din*; +*tın*, +*tin* biçiminde vererek şiirde, üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra genellikle +*ndın*, +*ndin* şeklinde olduğunu kaydeder.⁶⁰¹ Eckmann ekle ilgili; *atdın* “attan”, *Herîdin* “Herat’tan”, *ottın* “ateşten”, *susalıktın* “susuzluktan”, *yüzidin-yüzindin* “(onun) yüzünden” kelimelerini örnek olarak verir.⁶⁰²

Duran, Orhon Türkçesinde bulunma ve ayrılma hâli ekinin kullanışı ile şekli arasında hiçbir fark olmadığını; bu ekin bulunma veya ayrılma hâli eklerinden hangisi olduğunun ancak cümlelerin kuruluşundan ve gelişinden anlaşılabilirdiğini belirterek ayrılma hâli eklerini tarihî gelişimi bakımından şu merhalelere ayırır: 1. +*da*, +*de*; +*ta*, +*te* devresi, 2. +*da*, +*de*; +*ta*, +*te* / +*dın*, +*din*; +*tın*, +*tin* devresi, 3. +*dın*, +*din*; +*tın*, +*tin* / +*dan*, +*den*; +*tan*, +*ten* (+*dan*, +*dön*, +*dun*, +*dün*; +*ten*, +*tön*, +*tun*, +*tün*) devresi.⁶⁰³

Harezmi Türkçesinde ayrılma hâlinin fonksiyonları ve kullanım örnekleri şunlardır:

3.4.6.1. Fiilin gösterdiği hareketin kaynağını, çıkış veya başlangıç noktasını ifade eder.

⁵⁹⁷ Korkmaz, Türkiye..., s. 301-317

⁵⁹⁸ Gabain, Eski ..., s. 64

⁵⁹⁹ Gabain, Eski ..., s. 64

⁶⁰⁰ Hacıeminoğlu, Karahanlı ..., s.72

⁶⁰¹ Eckmann, Çağatayca ..., s. 72

⁶⁰² Eckmann, Çağatayca ..., s. 72

⁶⁰³ Duran, Türkçede ..., s. 48-49

- āfetdin** “günahtan, kötülükten” **āfetdin** saklanmış “Günahtan ve kötülükten korunmuş.” (SAKT, 428b-6)
- celledin** < Ar. celle+T.+din “yüceden” idi ‘azze ve **celledin** korkar-men “Aziz ve yüce (Tanrı)’dan korkarım.” (KE, 15v-21)
- igdin** “hastalıktan” men taķı **igdin** halāş bolsam “Ben de hastalıktan kurtulsam.” (NF, 221-6)
- kıranğıdın** “kenarından” nerseniñ **kıranğıdın** tuttu “Bir şeyin kenarından tuttu.” (ME, 175-7)
- perdedin** < Far. perde+T.+din “perdeden” çıkardı **perdedin** şirin āvāz “Şirin, perdeden ses çıkardı.” (HŞ, 2365)
- sözünğdin** “(senin) sözünden” bu **sözünğdin** kayıtgıl “Bu sözünden dön!” (NF, 165-7)
- taşdın** “taştan” ol ķolda bir **taşdın** ün işitti “O vadide bir taştan ses işitti.” (KE, 34v-15)
- tüpdin** “kökten” bir **tüpdin** çıkmış butaķlar “Aynı kökten çıkmış sürgünler.” (SAKT, 240a-8)
- yoldın** “yoldan” azdı **yoldın** “Yoldan çıktı.” (ME, 2-1)
- yüzünğdin** “(senin) yüzünden” **yüzünğdin** tolun ay tig balkıyur nūr “Yüzünden, dolunay gibi nur parlıyor.” (HŞ, 3335)

3.4.6.2. Bir nesnenin hangi maddeden yapıldığını belirtir.

- altundın** “altından” bir uluğ but bar erdi **altundın** “Ulu (büyük), altından bir put vardı.” (NF, 216-9)

- bakırdın** “bakırdan” bir sırça aldılar **bakırdın** osma ezmek için “Rastık ezmek için, bakırdan bir kâse aldılar.” (NF, 159-13)
- edimdin** < Ar. edīm+T.+din “(işlenmiş) deriden” dört yastık aldılar **edimdin** “Deriden dört yastık aldılar.” (NF, 159-11)
- yākūtdın** < Ar. yākūt+T.+dın “yakuttan” beytül-ma‘mūr ew erdi kızıl **yākūtdın** erdi “Beytül Mamur ev idi, kızıl yakuttan idi.” (NF, 37-14)
- yinçüdin** “inciden” bu tewe üzesinde bir aq kubbba bar **yinçüdin** “Bu devenin üzerinde inciden bir ak kubbe var.” (NF, 162-14)

3.4.6.2.1. Bazı örneklerde de o nesnenin ana maddesini bildirir.

- eyegünğdin** “(senin) kaburga kemiğinden” muni seniñ sol **eyegünğdin** yarattı “Bunu senin sol kaburga kemiğinden yarattı.” (NF, 279-15)
- suwdın** “sudan” yarattıñ şüretimni kaçra **suwdın** “Suretimi bir damla sudan yarattın.” (HŞ, 90)
- topraqtın** “topraktan” kara **topraqtın** sünbül yarattı “Kara topraktan sünbül yarattı.” (M, 6)

3.4.6.3. Eklendiği isimle daha sonra gelen sıfat arasında karşılaştırma ilişkisi kurar.

- burunkıdın** “öncekinden” **burunkıdın** taqı ziyāda haq te‘ālāka hamd ve şenā aytur erdi “Yüce Tanrı’ya öncekinden de fazla şükür ve övgü sözleri söylerdi.” (NF, 331-5)
- ka muğdın** “hepsinden” olarıñ arasında birini kördi **ka muğdın** nūrı artuq “Onların arasında, nuru hepsinden fazla olan birini gördü.” (KE, 19r-11)

- nuhūdtın** < Far. nuhūd+T.+tın “nohuttan” êkki adaķında êkki taş bar yasmuķdın uluğrak taķı **nuhūdtın** kiçigrek “İki ayağında mercimekten daha büyük, nohuttan daha küçük iki taş var.” (NF, 43-1)
- sewinçdin** “sevinçten” yigitlikde **sewinçdin** yaħşı ni bar “Yiğitlikte sevinçten daha iyi ne var?” (HŞ, 1405)
- şabrdın** < Ar. şabr+T.+dın “sabırdan” **şabrdın** yaħşı yoķtur pīşe kılsam “Sabırdan daha iyisi yoķtur; alışkanlık edinsem.” (M, 91)
- tenğringdin** “(senin) Tanrıdan” maŋga sendin taķı seninğ **tenğringdin** düşmānraķ kimerse yoķ “Benim için senden ve senin Tanrıdan daha düşman kimse yoķtur.” (KE, 64v-11)
- 3.4.6.4.** Eklendiğı isme *-den dolayı*, *-diğı için* anlamları vererek isimle fiil arasında sebep-sonuç ilişkisi kurar.
- açlıkdın** “açlıktan” oğlanlarım **açlıkdın** ölgeyler “Çocuklarım açlık sebebiyle ölecekler.” (NF, 253-15)
- ‘aqsindin** < Ar. ‘aqs+T.+indin “yansımasından” yüzi **‘aqsindin** ol suw nūr boldı “Yüzünün yansımasından dolayı o su, nur oldu.” (HŞ, 820)
- ‘aşkdın** < Ar. ‘aşk+T.+dın “aşktan” delü bolmuş er **‘aşkdın** “Aşktan dolayı deli olmuş erkek.” (ME, 90-5)
- ķorkınçdın** “korkusundan” ol ünler **ķorkınçdın** on êki miñğ êrning yürekleri yarılıp öldiler “O seslerin korkusundan dolayı on iki bin erkek, yürekleri yarılarak öldüler.” (KE, 64r-14)
- ögümekdin** “öğütmekten” fāţıma razhā tegirmen **ögümekdin** armış “Fatma razha, değirmenle un öğüttüğü için yorulmuş.” (NF, 160-16)

sewünmişdin “sevinmekten” ya‘kūb yalavaç **sewünmişdin** alnını secdege koydı

“Yakup peygamber sevindiği için alnını secdeye koydu.” (KE, 100r-1)

sözdin “sözden” bu **sözdin** tälütüniḡ kayḡısı köpeldi “Bu sözden dolayı

Talut’un kaygısı arttı.” (KE,134r-17)

yanındın “sebebiyle” boynaḡuluk **yanındın** çökgen “İtaatsizliḡi sebebiyle çöken,

düşen.” (SAKT, 298b-6)

3.4.6.4. Eklendiḡi isimden sonra gelen *berü, öngin, ötrü, özge, sonḡ* gibi edatlarla birlikte kullanılarak grup oluşturur.

cihatdın ötrü < Ar. cihat+ T.+dın “sebepten dolayı” ol **cihatdın ötrü** kargadı “O sebepten dolayı ilendi. (beddua etti.)” (NF, 15-3)

iḡidin öngin “Tanrıdan başka” **iḡidin öngin** yok çığay bay kılur “Tanrıdan başka fakir ve zengin eden yoktur.” (MM, 17)

kelmışdin sonḡ “geldikten sonra” vahiy **kelmışdin sonḡ** mekkede on üç yıl turdı “Vahiy geldikten sonra Mekke’de on üç yıl kaldı.” (NF, 6-14)

kündin berü “günden beri” anadın tuḡmış **kündin berü** üç miḡ yıl ‘ömr keçürdi “Anadan doğduḡu günden beri üç bin yıl ömür geçirdi.” (KE, 4v-9)

şabrdın özge < Ar. şabr+T.+dın “sabırdan başka” maḡa **şabrdın özge** çäre yok “Bana sabırdan başka çare yok.” (KE, 99r-6)

3.4.6.5. Eklendiḡi isme *bir bütüne ait olma, bütün olma* anlamı verir.

cümlesidin < Ar. cümle+T.+sidin “hepsinden, cümlesinden” pādşāhlar taķı meliklerniņ **cümlesidin** kōrkmaz-men “Padişahlar ve hükümdarların cümlesinden (hiçbirinden) korkmam.” (NF, 441-16)

hadīşidin < Ar. hadīş+ T.+idin “hadislerinden” manġa peygāmbar ‘as’nuņ **hadīşidin** aytu bērgil “Bana Peygamber as’ın hadislerinden söyleyiver!” (NF, 436-15)

māldın < Ar. māl+T.+dın “maldan” zek‘at bērdi **māldın** “Maldan zekat verdi.” (ME, 106-1)

şahābedin < Ar. şahābe+T.+din “sahabeden” resūl ‘aleyhi’s-selām **şahābedin** keņgeş kōldı “Resul aleyhisselam sahabeden fikir istedi. (sahabeyle istişare etti.)” (KE, 222r-18)

3.4.6.5.1. Eklendiği isimde, *bir bütünüün parçası olma* anlamını da ifade eder.

aydın “ayından” zu’l-ħicca **aydın** tōrt kün ħalıp turur erdi “Zilhicce ayından dōrt gün kalmıştı.” (NF, 122-7)

çerigidin “askerinden” seksen miņġ erni rūm **çerigidin** öltürdiler “Rum askerinden seksen bin kişiyi öldürdüler.” (NF, 111-12)

ķaravaşlardın “cariyelerden” manġa bu **ķaravaşlardın** bir ķaravaş bērsenġiz bolġay mu “Bana bu cariyelerden bir cariye verseniz olur mu?” (NF, 161-5)

mes’eledin < Ar. mes’ele+T.+din “meseleden” bu miņġ **mes’eledin** birinġe cevāb bitiyü bilmedim “Bu bin meseleden birine cevap yazamadım.” (NF, 190-3)

şeyhleridin < Ar. şeyh+T.+leridin “şeyhlerinden, azizlerinden” ol rûzgâr **şeyhleridin** biri ol ‘âlimni tüşinde kördi “O zamanın şeyhlerinden biri o alimi düşünde gördü.” (NF, 231-12)

3.4.6.7. Bir gruba ait ya da mensup olma bildirir. Bu bildirmeyi genellikle belirtisiz isim tamlamasının tamlananı göreviyle yapar.

cümlesindin < Ar. cümle+T.+sindin “cümlesinden” boyun sunmadı uluğsındı kâfirler **cümlesindin** boldı “Boyun eğmedi, kibirlendi; kâfirler cümlesinden oldu.” (KE, 9r-10)

edgülerdin “iyilerden” tevbe kılğay-siz taķı **edgülerdin** bolğay-siz “Tevbe edeceksiniz ve iyilerden olacaksınız.” (NF, 353-15)

ķabilasıdın < Ar. ķabīla+T.+sıdın “kabilesinden” bizim ķurayş **ķabilasıdın** bizke uluğ bolsa “Bizim Kureyş kabilesinden bize ulu (kişi) olsa...” (NF, 72-10)

ķullardın “kullardan” abū ķanīfe raķmhi ol **ķullardın** erdi “Ebu Hanife raķmhi o kullardandı.” (NF, 185-16)

uruğındın “soyundan” türkler yāfeş **uruğındın** tururlar “Türkler Yafes’in soyundandırlar.” (KE, 32r-1)

3.4.6.8. Filin gösterdiği hareketin yerini ve yönünü belirtir.

arasındın “arasından” saçı **arasındın** bitigni ķıkardı “Saçının arasından mektubu ķıkardı.” (NF, 48-13)

ķatıdın “huzurundan” yūsuf zeliķādın bu sözni işitti erse zeliķā **ķatıdın** kitti “Yusuf, Zeliha’dan bu sözü işitince Zeliha’nın huzurundan gitti.” (KE, 80r-9)

sonğımızdın “arkamızdan” melik **sonğımızdın** kelür tēp yalbardılar ““Hükümdar arkamızdan gelir.’ diye yalvardılar.” (KE, 97r-7)

tamuğdın “cehennemden” **tamuğdın** olturğu yerini āmāda kılsun “Cehennem’den oturacak yerini hazırlasın!” (NF, 2-9)

teşükdin “delikten” bu **teşükdin** yılan çıkıp peygāambar ‘as’ka zahmat tegürmesün “Yılan bu delikten çıkıp Peygamber as’a kötülük etmesin.” (NF, 21-4)

yerindin “yerinden” ol daraht **yerindin** kongrulup keldi “O ağaç yerinden koparak geldi.” (NF, 35-14)

3.4.6.9. Yönelme hâli ekiyle özel bir kullanılışı mevcuttur. Eş ya da zıt anlamlı kelimelerden, birinci kelimenin ayrılma; ikinci kelimenin ise yönelme hâli eki almış biçimleriyle ikileme kurar.

başdın adağğa “baştan ayağa” **başdın adağğa** tegi yüzleri saçları kızıl altundın erdi “Yüzleri, saçları baştan ayağa kadar kızıl altındandı.” (KE, 124v-3)

burundın sonğğa “baştan sona” **burundın sonğğa** tigrü körgecin “Baştan sona kadar gördüğünü...” (HŞ, 1080)

êldin êlke “bir yerden bir yere” **êldin êlke** nidā kıldurdı “Bir yerden bir yere sesletti.” (NF, 41-11)

kāfirliḡdın müsülmānliḡğa < Ar. kāfir+T.+liḡdın Ar. müsülmān+T.+liḡğa “kâfirlikten Müslümanlığa” **kāfirliḡdın müsülmānliḡğa** kiwürdüm “Kâfirlikten Müslümanlığa girdirdim.” (KE, 125r-3)

Aşağıdaki örnekte yönelme hâli eki olmadan ikileme kurulmuştur:

kündin kün “günden güne” **kündin kün** kaçgusu ziyāda boldı “Kaygısı günden güne arttı.” (NF, 233-15)

bir yerdin taķı bir yerge “bir yerden bir yere” sefer kıldı **bir yerdin taķı bir yerge** “Bir yerden bir yere sefer etti.” (NE, 111-6)

yıldın yılka “yıldan yıla” eger imān keltürmesenģiz **yıldın yılka** māl bering “Eğer iman etmezseniz, yıldan yıla (her yıl) mal verin!” (NF, 111-16)

3.4.6.10. Bazı kullanımlarda *için* anlamı verir.

bizdin “bizim için” **bizdin** ‘özür kılınğ “Bizim için (bizden yana) özür dileyin.” (NF, 226-12)

özindin “kendisinden” birür ikki batman fıtır buğdayı / **özindin** kulundın kişining bayı “Zengin kişi, kendisi ve kölesi için iki batman fitre buğdayı verir.” (MM, 173)

3.4.6.11. Anlamca kaynaşmış, deyimleşmiş birleşik fiilleri oluşturur.

ağakdın tüş- “ayaktan düşmek” **ağakdın tüşmişingning** tut kolını “Ayaktan düşmüşünün elini tut!” (HŞ, 1625)

haddin keç- < Ar. had+T.+dın T.keç- “haddi, sınırı aşmak” **haddin keçti** erse anda kargadı “Haddi aştığında, o zaman beddua etti.” (NF, 13-4)

yokdın bar kıl- “yoktan var etmek” men seni **yokdın bar kıldım** “Ben seni yoktan var ettim.” (NF, 281-10)

3.4.6.12. Diğer isim hāl eklerinin fonksiyonlarında kullanılabilir.

3.4.6.12.1. Bulunma hāl eki fonksiyonunda kullanılır.

sağındın “sağında” mīkā’īl **sağındın** isrāfīl solındın bolup köklerni kezdürdiler
“Mikail sağında, İsrafil solunda olarak gökleri gezdirdiler.” (KE, 7r-20,21)

vağtdın < Ar. vaqt+T.+dın “vakitte” kayu **vağtdın** du‘ā mustacāb bolur “Hangi vakitte dua kabul olur?” (NF, 314-5)

yēr yüzindin “yeryüzünde” **yēr yüzindin** tarılmağnı revā körmediler “Yeryüzünde dağılmayı uygun bulmadılar.” (KE, 127r-20)

3.4.6.12.2. Yükleme hâli eki fonksiyonunda kullanılır.

ağzıdın “ağzını” **ağzıdın** yıdlağ hımr içmiş bolmasun “Ağzını koklayın; içki içmiş olmasın.” (NF, 348-7)

3.4.6.12.3. Yönelme hâli eki fonksiyonunda kullanılır.

yığaçıdın “ağacına” kamuğınğıznı hırmā **yığaçıdın** asğay-men “Hepinizi hurma ağacına asacağım.” (KE, 113r-12)

3.4.6.12.4. Vasıta hâli eki fonksiyonunda kullanılır.

sebebidin < Ar. sebeb+T.+idin “sebebiyle” hımr **sebebidin** ĩmānını uçğundı “İçki sebebiyle imanını yitirdi.” (NF, 365-7)

3.4.6.13. Ayrılma hâli eki bazı kelimelerde kalıplaşır.⁶⁰⁴

baştın “yeniden, baştan” men ol zāhidniğ cümle tã‘atını ħabğ kıldım tã‘atını
baştın kılsun “Ben o zahidin bütün ibadetini iptal ettim; ibadetini yeniden (baştan) yapsın!” (NF, 373-1)

⁶⁰⁴ Korkmaz, ayrılma hâli ekinin Türkçede en eski metinlerden beri kalıplaştığını, örnekleriyle açıklar. Bk. Korkmaz, Türkçede..., s. 14-18.

dopdın “toptan, hepsi” **dopdın** ozmağğa kovnuştılar “Toptan (hepsi) yarışmaya koştular.” (ME, 138-5)

öngdin “önceden” işittim kim ol oğlan irken **öngdin** / kaçan kim aldı şırını şāh-ı çin “İşittim ki, Şirin’i önceden, o daha çocukken Çin şahı almış.” (HŞ, 4370)

3.4.6.14 Ayrılma hâli eki, küçük ünlü uyumuna yuvarlak ünlülü kelimelerde bağlı değildir.

kündin “günden” üç **kündin** berü aç bolğaylar “Üç günden beri aç olacaklar.” (NF, 125- 12)

sözüngdin “sözünden” bu **sözüngdin** kayıtğıl “Bu sözünden dön!” (NF, 165- 7)

3.4.6.15. Genellikle sedalı ünsüzle kullanılan ek, bu yapıyla sedasız ünsüzle biten kelimelerde ünsüz uyumuna aykırıdır.

açlıkdın “açlıktan” **açlıkdın** ölgey “Açlıktan ölecek.” (KE, 250v-13)

kökdin “gökten” **kökdin** āvāz eşittim “Gökten ses işittim.” (NF, 7- 6)

sökellikdin “hastalıktan” **sökellikdin** otruğ bolup turur erdi “Hastalık sebebiyle yatalak olmuştu.” (NF, 221- 3)

Ek, birkaç örnekte sedasız ünsüzlü şekliyle kullanılarak ünsüz uyumuna bağlı kalmıştır.

nuhūdtın < Far. nuhūd+T.+tın “nohuttan” êkki ađađında êkki taş bar yasmuđdın uluğrağ tağı **nuhūdtın** kiçigrek “İki ayağında, mercimekten daha büyük, nohuttan da daha küçük iki taş var.” (NF, 43- 1)

toprağın “topraktan” kara **toprağın** sümbül yarattı “Kara topraktan sümbül yarattı.” (M, 6)

3.4.6.16. Teklik 3. şahıs iyelik ekinden sonra ayrılma hâli eki araya bir zamir *n'si* alarak kelimeye bağlanır.

başındın tiledi kim özini tağ **başındın** kemişse “Kendini dağ başından atmayı istedi.” (NF, 10- 3)

tilindin “dilinden” mununğ **tilindin** tağı zahmatıdın kırtulsanğız “Bunun dilinden ve zahmetinden kurtulsanız.” (NF, 27-13)

Bazen de ek, teklik 3. şahıs iyelik ekinden sonra kelimeye doğrudan bağlanır.

atasıdın “babasından” atasıdın yalğan söz birle şahrāka çıkardılar “Babasına, yalan söyleyerek sahraya çıkardılar.” (NF, 52- 1)

kılmağıdın “kılmasından, etmesinden” men ta'accub kıldım imām mālīkninğ resūlka mundağ ta'zīm **kılmağıdın** “Ben İmam Malik'in Resul'e böyle hürmet etmesinden dolayı şaşırdım.” (NF, 209- 5)

3.4.6.17. Ayrılma hâli bazen eksiz biçimde oluşturulur.

il ilge “elden ele” **il ilge** gül menğiz kötrürler irdi “Elden ele, bir gül gibi gezdirirlerdi.” (HŞ, 280)

3.4.6.18. Birkaç örnekte ayrılma hâli eki +*dan* şeklinde gelmektedir. Kanaatimizce bu Oğuzcanın bir etkisidir.

andan “ondan” bu tağı **andan** uluğraq yazuq turur “Bu da ondan daha büyük günahdır.” (NF, 370-2)

aytmışdan “söyledikten” tenğri aytmışdan keğin ol beş yapurgakdan birin keyik yedi
 “Tanrı söyledikten (buyurduktan) sonra o beş yapraktan birini geyik yedi.” (KE, 12v-13)

3.4.7. Eşitlik Hâli: +çA

Eşitlik hâli ekini almış olan isim, bulunduğu grup ya da cümlede fiilin gösterdiği hareketin *ne şekilde, nasıl, ne kadar* yapıldığının cevabını verir. Harezmi Türkçesinde ek, Eski Türkçede olduğu gibi yalnız sedasız şekillidir. Türkiye Türkçesinde ise ünsüz uyumuna bağlı olarak hem sedalı, hem de sedasız biçimde +ca, +ce; +ça, +çe’dir.

Ergin, bu hâlin kelime gruplarında ve cümlede fiilin nasıl ve ne şekilde olduğunu veya yapıldığını, fiilin oluş veya tarzını ifade etmek için kullanıldığını söyleyerek şu açıklamaları yapar: “Demek ki eşitlik ekleri bir eşitlik, gibilik, benzerlik ifade ederler. Onun için bu eklerle *benzerlik ekleri* de diyebiliriz. Eşitlik eklerinin esas fonksiyonu gibilik, benzerlik ifade etmektedir. Fakat görelilik, kadarlık gibi hâller de ifade ederler.”⁶⁰⁵

Banguoğlu, bu hâlin *görelilik hâli* diye de adlandırılabilceğini söyleyerek; eşitlik hâli ekinin kalıplaşmaya yatkın olduğunu bildirir.⁶⁰⁶

Korkmaz, eşitlik hâlinin eklendiği isimle fiil veya cümlenin başka bir ögesi arasında karşılaştırılmaya dayanan birbirinden farklı niteliklerde eşitlik ilişkisi kurduğunu; kalıplaşma yoluyla çekim ekinden yapım ekine dönüşme özelliği gösterdiğini ve hâl eki olarak Türkiye Türkçesi yazı dilinde oldukça sınırlı kaldığını ifade eder.⁶⁰⁷

Gabain eke ilişkin şu görüşleri belirtir: “Aynı zamanda kelime teşkil eden bu ek, muhtemelen, sakatlanmış (verstümmelte) eski bir son çekim edatıdır. Artık, tek başına bir manası olmadığı için hâl ekleri içine alınmıştır.”⁶⁰⁸

⁶⁰⁵ Ergin, Türk ..., s. 227-229.

⁶⁰⁶ Banguoğlu, Türkçenin ..., s. 330.

⁶⁰⁷ Korkmaz, Türkiye..., s.324-329.

⁶⁰⁸ Gabain, Eski ..., s. 65.

Tekin, Orhon Türkçesinde eşitlik hâlinin *eşitlik-karşılaştırma, yaklaşıklık ve görecelik* zarfları olarak görev yaptığını söyleyerek şu örneklere yer verir: *buzkunça kelir ertimiz* “Fırtına gibi geliyorduk.”, *ekinti kün örtçe kızıp kelti* “(Düşman) ikinci gün alevli ateş gibi kızıp (üzerimize) geldi.”, *eligçe er tutdumuz* “Elli kadar asker yakaladık.”, *könğlünğçe uduz* “Dilediğin gibi sevk et!”.⁶⁰⁹

Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesinde ekin büyük ünlü uyumuna bağlı olarak *+ça, +çe* şeklinde geldiğini; cümle içinde isimleri zarf ve edat yaptığını ifade eder.⁶¹⁰

Eckmann Çağataycada eşitlik ekini *+ça, +çe*; şiirde, üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra *+nça, +nçe* şeklinde vererek; *barınça* “var olduğu kadar”, *itçe* “köpek gibi”, *tofrağça* “toprak gibi” örneklerini kaydeder.⁶¹¹

Korkmaz bu ekin başlıca görevlerini şu şekilde bildirir: 1. Eşitlik Görevi, a. Vasıfta eşitlik, b. Miktar ve büyüklükte eşitlik, c. İzafi eşitlik; 2. Karşılaştırma (Nispet) Görevi, 3. Sınırlama (Limitativus) Görevi.⁶¹²

Harezmi Türkçesinde eşitlik hâl ekinin fonksiyonları ve kullanım örnekleri şunlardır:

3.4.7.1. Eklendiği isme *kadar* anlamı vererek, o kelimeyle başka bir kelime arasında miktar ve büyüklük bakımından karşılaştırma bildirir.

arasınça “arası kadar” mekke medine **arasınça** yer bir kâfir tutğay “Mekke ve Medine arası kadar yeri bir kâfir tutacak.” (NF, 66-10)

ayça “ay kadar” bir **ayça** artuğ eksük şabr kıldı “Aşağı yukarı bir ay kadar sabretti.” (HŞ, 2830)

aymışınça “söylediği kadar” olar **aymışınça** şenā hamd şükür / ayurmiz ilāhī ni kim aydılar “Ey Tanrım, onların söyledikleri kadar biz de sana şükür, hamd ve sena ederiz.” (MM, 4)

⁶⁰⁹ Tekin, Orhon ..., s. 117.

⁶¹⁰ Hacıeminoğlu, Karahanlı ..., s. 30-31.

⁶¹¹ Eckmann, Çağatayca ..., s. 76-77.

⁶¹² Korkmaz, “Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek İle Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme”, Türk Dili Üzerine Araştırmalar I. Cilt, TDK Yay., Ankara 1995, s. 12-32.

- barınça** “olduğu kadar” bıçağını boğuzınğa urdı küçi **barınça** türtdi keşmedi
“Bıçağı boğazına vurdu, gücü olduğu kadar dürttü; kesemedi.” (KE, 51v-5)
- başınça** “başı kadar” eger bir pāra bir kişi **başınça** taşını erte kemişseler aḥşamdın
burunraq yerke tüşkey “Eğer, insan başı kadar bir parça taşı sabahleyin
atsalar, akşamdan önce yere düşecek.” (NF, 66-6)
- orınça** “yeri kadar” kaʿbe orınça bir kesek bulut ıddı “Kâbe’nin yeri kadar bir
parça bulut gönderdi.” (KE, 52v-8)
- ölgümçe** “ölünceye kadar” emdi men **ölgümçe** közüm yaşı tinğmegey “Şimdi,
ölünceye kadar gözümün yaşı dinmeyecek.” (NF, 177-17)
- sanınça** “sayısı kadar” ol kulnunğ dīvānıdın tegme bir adımı **sanınça** yetmiş
yamanlıknı kétergey “O kulun defterinden, her bir adımı sayısınca yetmiş
kötülüğü giderecek.” (NF, 269-17)
- tağça** “dağ kadar” eger kul yazuķı ḥod bolsa **tağça** / anınğ rahmet tenğizi yüz
miñ ança “Eğer kulun dağ kadar günahı olsa, onun (Tanrının) rahmet
denizi de onun yüz bin katı kadardır.” (HŞ, 150)
- yüzükçe** “yüzük kadar” bir küçük **yüzükçe** açğıl “Bir küçük yüzük kadar aç!” (KE,
30v-7)

3.4.7.2. Eklendiği isme göre anlamı verir ve o kelimeyle başka bir kelime arasında uygunluk bildiren bir ilişki kurar.

- ‘ādatımızça** < Ar. ‘ādat+T.+ımızça “âdetimize göre” **‘ādatımızça** bitisün
“Âdetimize göre yazsın!” (NF, 46-3)

- hükminçe** < Ar. hüküm+T.+inçe “hükmüne göre” bu āyat **hükminçe** anlarğa cevāb berdi “Bu ayetin hükmüne göre onlara cevap verdi.” (NF, 380-1)
- könğlümçe** “gönlüme göre” men öz **könğlümçe** kelmedim tenğri yarlığı birle keldim “Ben kendi gönlüme göre gelmedim, Tanrı’nın buyruğıyla geldim.” (KE, 59r-11)
- sözünçe** “sözüne göre” anıñ **sözünçe** kılıñğ “Onun sözüne göre yapın!” (KE, 50r-12)
- tilekçe** “arzuya göre” **tilekçe** yürütülmiş “Arzuya göre hareket ettirilmiş.” (SAKT, 23b-4)
- tilinçe** “diline göre” ‘arab **tilinçe** atı zühre erdi “Arap diline göre adı Zühre idi.” (KE, 21v-15)
- töresinçe** “töresine göre” **töresinçe** selām kıldı yırakdın “Töresine göre, uzaktan selam verdi.” (HŞ, 650)
- tüzince** “sırasına göre” **tüzince** koydı nerselerni “Şeyleri sırasına göre koydu.” (ME, 66-1)

3.4.7.3. Eklendiği isme *gibi* anlamı vererek, o kelimeyle başka bir kelime arasında benzerlik bildiren bir ilişki kurar.

- arpaça** “arpa gibi” kılıp buğday inğim **arpaça** sarığ “Buğday yanağıımı (tenimi) arpa gibi sarı kılıp...” (HŞ, 1205)
- buyurmuşça** “buyurduğu gibi” taķı başlamaķlık **buyurmuşça** rab “Daha sonra Tanrı’nın buyurduğu gibi başlanmalıdır.” (MM, 93)

- kerekinçe** “gerektiği gibi” anlar **kerekinçe** bēglikni saḳlayu bilmesler “Onlar beyliḡi gerektiği gibi koruyamazlar. (beyliḡe gerektiği gibi hakim olamazlar.)” (NF, 121-13)
- tileginçe** “dilediği gibi” könglüm **tileginçe** terbiyet Őefaḳat kılmaz “Gönlüm dilediği gibi Şefkat ve terbiye edemez.” (NF, 286-7)
- yerinçe** “gerektiği gibi” **yerinçe** Őerī‘atnıḡ aḥkāmların / ketürmeklik islām irür bil yaḳın “İyi bil ki, dinin hükümlerini gerektiği gibi yerine getirmek İslâmdır.” (MM, 24)

3.4.7.4. EŞitlik hâli eki, bazen sıfat-fiil eklerinden veya sıfat-fiile eklenmiş iyelik ekinden sonra gelir ve *kadar* anlamı verir.

- kirgüçe** “girecek kadar” bir yıḡaççıḡa sen **kirgüçe** Őandūḳ yondurgıl “Bir marongoza, içine senin gireceḡin kadar bir sandık yonttur.” (KE, 28r-17)
- turmuşınça** “beklediği kadar” tofraḳ **turmuşınça** körklüg bolur “Toprak beklediği (duruḡu) kadar güzel olur.” (KE, 8r-12)
- ulğarmışınça** “büyüdüğü kadar” oḡlan **ulğarmışınça** ton uzayur erdi “Çocuḡun büyüdüğü kadar da elbise uzuyordu.” (KE, 118v-17)
- yeterinçe** “yettiği kadar” küçleri **yeterinçe** dünyāvīdin keltürdiler “Güçleri yettiği kadar mal (eşya vs.) getirdiler.” (NF, 109-8)
- yetmişinçe** “yettiği kadar” velikin küç **yetmişinçe** ittibā‘ kılamak kerek “Lâkin güç yettiği kadar tâbi olmak (uymak) gerekir.” (NF, 191-2)

3.4.7.5. EŞitlik hâli eki, diḡer hâl eklerinin fonksiyonunda da kullanılabilir.

3.4.7.5.1. Yönelme hâli ekinin fonksiyonunda kullanılır.

hılāfınça < Ar. hılāf+T.+ınça “aleyhine, tersine” kimerse süleymān **hılāfınça** sözlese yel anı süleymānga yetgürür erdi “Bir kimse Süleyman’ın aleyhine konuşsa, rüzgâr onu Süleyman’a yetiştirirdi.” (KE, 146r-8)

3.4.7.5.2. Ayrılma hâli ekinin fonksiyonunda kullanılır.

artınça “arkasından” oğlanlar **artınça** taş atarlar “Çocuklar arkasından taş atarlar.” (NF, 400-6)

sonğça “arkadan” esir tig şāh-zāde **sonğça** bardı “Şehzade esir gibi arkadan gitti.(yürüdü.)” (HŞ, 360)

3.4.7.6. Eşitlik hâli eki, bazı kelimelerde hâl fonksiyonunu yitirip kalıplaşarak bir yapım eki gibi görev yapar.⁶¹³

ança “o kadar, öyle” akşam bolmuşta kedin taķı küveçde bir **ança** ta‘ām kaldı “Akşam olduktan sonra da güveçte bir o kadar yemek kaldı.” (NF, 29-17)

barça “bütün” tanuķ **barça** halāyık barlıķınğa “Bütün halk (insanlar) varlıķına tanıktır.” (HŞ, 15)

barınça “var olduğu sürece” ol tiriğ **barınça** melikge ķul bolur “O hayatta olduğu sürece hükümdara kul olur.” (KE, 97r-18)

niçe “kaç, ne kadar” ilāhī mununğ yaşı **niçe** turur “İlāhī, bunun yaşı kaçtır?”(KE, 19r-12)

nēceke “kaç, ne kadara” ol yarıķnı **nēceke** sattınğ “O zırhı kaç (ne kadara) satın?” (NF, 158-13)

⁶¹³ Korkmaz, bu ekin, Türkçenin çeşitli lehçelerindeki kalıplaşmasına dair örnekleri geniş bir biçimde incelemiştir. bk. Korkmaz, “Türk Dilinde...”, s. 32-54.

neçeme “çok” **neçeme** kuvvatlıg erenler balta birle ursalar hēç eşer kılmaz erdi
 “Çok kuvvetli erkekler baltayla vursalar, hiç tesir etmezdi.” (NF, 28-5)

3.4.8. Yön Gösterme Hâli: +ArU; +GARU, +KArU; +nğar; +rA

Bu hâlin ekini almış olan kelime, bulunduğu grup ya da cümlede fiilin gösterdiği hareketin yönünü bildirir.

Yön gösterme hâli eki Eski Türkçede (Göktürk ve Uygur metinlerine) bir çekim eki olarak kullanılmış fakat Kışâşü'l-Enbiyâ'dan beri canlılığını yitirerek kalıplaşma yoluna gitmiştir.⁶¹⁴ Kalıplaşma yoluyla, çeşitli zarflar ve edatları türetmiştir.

Ergin, kelime gruplarında ve cümlede fiilin kendi yönünde yapıldığını göstermek için isimlerin yön gösterme hâline girdiklerini; Türkçede bu eklerin sonradan, çekim ekliğinden tamamıyla çıkarak sayılı kelimelerin bünyesinde tam bir yapım eki gibi klişeleşip kaldıklarını bildirir.⁶¹⁵

Banguoğlu eke yapım ekleri arasında yer vererek eskiden çekim eki olduğunu, kalıplaşma yoluyla yapım eki görevini yerine getirdiğini söyler.⁶¹⁶

Korkmaz eki “Ad Çekimi Eklerinin Kalıplaşması” başlığı altına alarak şu açıklamayı yapar: “Türkiye Türkçesine, Eski Türkçedeki +*Garu* ekinden Eski Anadolu Türkçesi kanalıyla uzanmış olan +*ArI* ve +*rA* yön gösterme ekleri, kalıplaşmış birkaç yer ve zaman zarfı oluşturmuştur. Bunlar cümlede edat olarak da kullanılabilir.”⁶¹⁷ Korkmaz ayrıca, ekin Türkçenin çeşitli lehçelerindeki kalıplaşma örneklerine de yer vermiştir.⁶¹⁸

⁶¹⁴ Korkmaz, Türkçede..., s. 5.

⁶¹⁵ Ergin, Türk ..., s. 229-230.

⁶¹⁶ Banguoğlu, Türkçenin ..., s.197.

⁶¹⁷ Korkmaz, Türkiye..., s. 160.

⁶¹⁸ bk. Korkmaz, Türkçede ..., s. 5-10.

Gabain eki öncelikle +*garu*, +*gerü*; nadiren de +*karu*, +*kerü* şekliyle vererek; *küngerü* “güneye, *sangaru* “sana”, *tabğaçgaru* “Çin’e” örneklerinde gösterir.⁶¹⁹ Gabain, ekin +*ra* ve +*rü* şekillerinin yön eki olarak gösterilemeyeceğini (*ebimrü* “evime”, *taşra* “dışarı” gibi kullanışlara bakılarak); bunların uzak bir akraba dilden gelmiş olabileceğini; ayrıca *taşra* kelimesinin *taşra* < *taş+ı-r-a* şeklinde bir zarf-fiil ekiyle türemiş olabileceğini belirtir.⁶²⁰ Gabain, eke ilişkin şu örneklerle de yer verir: *içgerü kirdi* “içeri girdi”, *iki ordu içre oluruğma tenğriler* “her iki saray içinde hüküm süren tanrılar”, *yüekre ur-* “kalbe vurmak, kalpten vurmak”⁶²¹; *birtükrü saşınmatı* “vermeyi düşünmeden...”, *ebrü* “eve”, *ebimrü* “çadırıma”, *içre* “içeri”, *içre aşsız, taşra tonsuz* “içte aşsız, dışta elbisesiz (içte aç, dışta çıplak)”, *kisre* “sonra, daha sonra”, *önğre* “önce, önde”, *taşra yorıyur* “dışarı yürüyor (silâhlanıp isyan ediyor.)”⁶²²

Tekin, “Yönelme Durumu” başlığında aldığı ekleri şu şekilde verir: 1. +*gArU*, 2. +*nğArU*, 3. +*ArU*, 4. +*rA*⁶²³. Tekin, eki; 1. +*gArU*: *ben ebgerü tüşeyin... tedi* “Ben karargâha ineyim... dedi.”, *ol yergerü barsar, türük bodun, ölteçi sen* “O yerlere doğru gidersen, (ey) Türk halkı, öleceksin!”, *ötüken yışgaru udıztum* “(Orduyu) Ötüken dağlarına doğru sevkettim.”; 2. +*nğArU*: *birgerü kün ortasınğaru, yırgaru tün ortasınğaru* “Güneyde gün ortasına, kuzeyde gece ortasına kadar...”; 3. +*ArU*: *basmlı yağıdıp ebimerü bordı* “Basmıllar bize düşman olup benim yurduma doğru gittiler.”; 4. +*rA*: *taşra yorıyur tiyin kü eşidip* “İsyan ediyor diye haber alıp...” örneklerinde gösterir.⁶²⁴

Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesinde ekin şekillerini +*garu*, +*gerü*; +*karu*, +*kerü* > +*aru*, +*erü*; +*ra*, +*re*; +*ru*, +*rü* olarak verir.⁶²⁵

⁶¹⁹ Gabain, Eski ..., s. 65.

⁶²⁰ Gabain, Eski ..., s.65.

⁶²¹ Gabain, Eski ..., s.112.

⁶²² Gabain, Eski ..., s.118.

⁶²³ Tekin, Orhon ..., s. 116.

⁶²⁴ Tekin, Orhon ..., s. 116-117.

⁶²⁵ Hacıeminoğlu, Karahanlı ..., s. 31.

Eckmann, ekleri *+ra*, *+re*; *+ğarı*, *+kari*; *+geri*, *+keri* biçiminde vererek kalıplaşmış olduğunu, nadiren kullanıldığını ifade eder ve; *ilgeri* “ileri”, *sonğra* “sonra”, *taşra* “dışarı”, *yokkari~yokari* “yukarı” örneklerine yer verir.⁶²⁶

Ekin Harezmi Türkçesindeki fonksiyonları ve kullanım örnekleri şunlardır:

3.4.8.1. Harezmi Türkçesinde *+ArU*; *+GARU*, *+KARU*; *+nğar*; *+rA*, *+rü* şekillerinde bulunan ek, çeşitli yer-yön, zaman zarflarıyla bazı edatları ve işaret zamirlerini oluşturur.

3.4.8.1.1. *+ArU* şeklinde kullanılışı:⁶²⁷

yokaru “yukarı” İbrâhîm **yokaru** bakdı “İbrahim yukarı baktı.” (KE, 52r-2)

ilerü “ileri” **ilerü** ıydı nêrseni “Şeyi ileri gönderdi.” (ME, 18-8)

3.4.8.1.2. *+GARU*, *+KARU* şeklinde kullanılışı:

artğaru “arkaya” **artğaru** tartındı andın “Ondan, arkaya yüz çevirdi.” (ME, 13-4)

ilgerü “ileri, ön” uluğlar **ilgerü** yürirler irdi “Ulular ileri (önde) yürütürlerdi.” (HŞ, 360)

içkerü “içeri” **içkerü** kiregelü ıdmadı “İçeri girmek için göndermedi.” (KE, 11v-7)

taşkaru “dışarı” **taşkaru** çıktı “Dışarı çıktı.” (NF, 167-11)

3.4.8.1.3. *+nğar* şeklinde kullanılışı:

⁶²⁶ Eckmann, Çağatayca ..., s. 77.

⁶²⁷ Korkmaz, ekin *+arı*, *+eri* şeklinin Güney-batı lehçelerine; *+aru*, *+erü* şeklinin ise Eski Anadolu Türkçesine mahsus olduğunu belirtmektedir. Yukarıdaki örneklerde görülen bu durum, bizce Oğuzcanın Harezmi Türkçesi üzerindeki bir etkisi sonucu ortaya çıkmıştır. bk. Korkmaz, Türkçede..., s. 5.

anğar “ona” **anğar** ‘âşık boldı “Ona âşık oldu.” (KE, 28r-15)

munğar “buna” **munğar** yahşî terbiyet kılğıl “Buna iyi terbiye ver!” (NF, 112-16)

3.4.8.1.4. *+rA, +rû* şeklinde kullanılışı⁶²⁸:

içre “içinde” gülâb tig imdi şîşe **içre** kaldım “Şimdi, gül suyu gibi şîşe içinde kaldım.” (HŞ, 3385)

kêngrü “çok, fazla” ni‘metlerin **kêngrü** aymadım mu “Nimetlerini çok (fazla) söylemedim mi?” (KE, 12v-4)

ortara “ortadan” kimersenî miñg yolu orgağ birle **ortara** yarsalar “Bir kimseyi orakla bin defa ortadan kesseler...” (KE, 56v-1)

sonğra “sonra” ol sözler **sonğra** lût yalavaç kışşasında kelgey “O sözler sonra, Lut peygamber kıssasında gelecek.” (KE, 54r-3)

taşra “dışarıda” bir adağı **taşra** turur erken zelihâ keldi “Bir ayağı dışarıda dururken Zeliha geldi.” (NF, 360-12)

3.4.8.2. Ek, küçük ünlü uyumu bakımından istikrarsız bir kullanılışa sahiptir. Ayrıca ek, aşağıdaki *artğaru ~ artkaru, taşğaru ~ taşkarı ~ tışkaru* gibi örneklerde ünsüz uyumu bakımından da karışık durumdadır.

artğaru ~ artkaru “arka, arkaya” **artğaru** tartındı andın “Ondan, arkaya yüz çevirdi.” (ME, 13-4)

ey müsī ilgerü tenğiz **artkaru** yağı tédiler “‘Ey Musa; ön taraf deniz, arka taraf düşmandır.’ dediler.” (KE, 115v-9)

⁶²⁸ Korkmaz, Gabain’e dayanarak bu ekle türemiş görünen bazı zarfların *+r-* ile yapılmış fiillere getirilen *-a, -e; -u, -ü* zarf-fiil eklerinin kaynaşım kalıplaşması yolu ile oluşmuş bulunmalarını da muhtemel görür. bk. Korkmaz, Türkçede..., s. 10.

ilerü ~ ilgerü “ileri” **ilerü** ıydı nêrseni “Bir şeyi ileri gönderdi.” (ME, 18-8)

ey mûsî **ilgerü** tenġiz artkaru yaġı tédiler “Ey Musa; ön taraf deniz, arka taraf düşmandır.’ dediler.” (KE, 115v-9)

taşġaru ~ taşkarı~ tışkaru “dışarı, dışarıya” içindeki suwnı **taşġaru** saldılar “İçindeki suyu dışarı saldılar.” (KE, 25v-10)

yûsufnıġ öwkese keldi onı **taşkarı** kavdurdı “Yusuf’un öfkesi geldi, onu dışarı kovdurdu.” (KE, 109r-19)

...**tışkaru** çıksun “Dışarı çıksın.” (HŞ, 880)

3.4.9. Vasıta Hâli: +n; +la

Vasıta hâli ekini almış olan isim, bulunduğu grup ya da cümle içerisindeki fiilin gösterdiği hareketin *nasil, ne zaman, hangi vasıta*yla yapıldığını bildirir. Vasıta hâli eki +n; ünlüyle biten kelimelere doğrudan, ünsüzle biten kelimelere ise bir yardımcı ünlü vasıtasıyla eklenir. Ekin yardımcı ünlüsü, ünlü uyumlarına bağlı görünmektedir. Harezmi Türkçesinde genellikle +n vasıta hâli eki kullanılmakla birlikte; +la ekine de rastlanır.

Ergin, ismin vasıta hâlinin, kelime gruplarında ve cümlede fiilin kendisi vasıtası ile, kendisinin iştiraki ile veya kendisinin ifade ettiği zamanda yapıldığını gösterdiğini; asıl vasıta ekinin +n olup, +la, +le şeklinin *ile* edatından çıktığını ve vasıta eki olarak kullanıldığını; fakat şimdilik bu ekin tam bir vasıta eki sayılmaması gerektiğini ifade eder.⁶²⁹

⁶²⁹ Ergin, Türk ..., s.225-227.

Banguoğlu, *+n* ekini yapım ekleri arasında ele alarak Eski Türkçede çekim eki olarak kullanıldığını; Osmanlı Türkçesinde de canlı olduğunu belirterek; zaman içinde ancak zarf niteliğindeki kelimelerde kaldığını söyler.⁶³⁰ *+la* ekini ise isim hâlleri içinde vererek; *+n* ekinin yerine geçtiğini ifade eder ve tam bir isim hâl eki olarak kabul etmez.⁶³¹

Korkmaz, Türkiye Türkçesinde kullanımda olan *+la* ekinin *ile* edatından geldiğini belirterek; Eski Türkçedeki *+n* şeklinin zamanla canlı kullanımını yitirip kalıplaşmış bazı zarfları oluşturduğunu ve Türkiye Türkçesindeki birkaç kelimedede kalmak suretiyle yerini *ile* edatına, dolayısıyla da ondan çıkan *+la* ekine bıraktığını söyler.⁶³²

Gabain, Eski Türkçede vasıta hâlinin ekini “*+n; +m; +in; n* ağzında bazen *+an, +en* ve yuvarlak ünlülerden sonra yer yer *+un, +ün* olur”⁶³³ kaydıyla verir ve eki *esrükün* “sarhoşlukla, sarhoş olarak”, *özin* “kendiyile”, *temiren* “demirle”, *yadağın* “yaya” gibi örneklerde gösterir.⁶³⁴

Tekin vasıta hâlinin *+(x)n* eki ile yapıldığını; ekin yardımcı ünlüsünün ünlü uyumuna bağlı olduğunu belirterek; bu hâlin fiilin hangi vasıtayla, kiminle, nasıl ya da hangi şartlar altında ve ne zaman işlendiğini gösterdiğini bildirir.⁶³⁵

Eckmann, *+n; +m, +in, +un, +ün; +la, +le* şeklinde verdiği eklerin kalıplaşmış olduklarını söyler ve ekle ilgili olarak şu örnekleri belirtir: *baş töben* “baş aşağıya”, *külüzün sultân hoş ernes* “Kulsuz sultanlık hoş değildir.”, *minğ kurla* “binlerce vakit”, *şeksizin* “şüphesiz olarak”.⁶³⁶

Vasıta hâli ekinin Harezmi Türkçesindeki fonksiyonları ve kullanım örnekleri şunlardır:

3.4.9.1. Türkiye Türkçesinde artık canlı bir hâl eki olarak kullanılmayan *+n*, Harezmi Türkçesinde, Eski Türkçedeki gibi hâl eki fonksiyonunu devam ettirmektedir. Ancak,

⁶³⁰ Banguoğlu, Türkçenin ..., s.180-181.

⁶³¹ Banguoğlu, Türkçenin ..., s.330.

⁶³² Korkmaz, Türkiye..., s.317-324.

⁶³³ Gabain, Eski ..., s.64.

⁶³⁴ Gabain, Eski ..., s.64.

⁶³⁵ Tekin, Orhon ..., s.117-119.

⁶³⁶ Eckmann, Çağatayca ..., s.77.

Eski Türkçedeki kullanım sıklığı Harezmi Türkçesinde yoktur.

ağızın “ağzıyla” **ağızın** sözleşti anıñ birle “Onun ile ağzıyla konuştu.” (ME, 119-8)

bütünlükün “mükemmel olarak, mükemmellikte” **bütünlükün** rāstlıqın qorqar tañrı te‘ālādın “Yüce Tanrı’dan mükemmel olarak (mükemmellikte) ve doğrulukla korkar.” (NF, 233-3)

ğarībluqın < Ar. ġarīb +T.+ luqın “yabancılaşma, gariplikle” bu musulmānlıq dīni ġarībluqın zāhir boldı “Bu Müslümanlık dini gariplikle (garip ve yabancı olarak) ortaya çıktı.” (NF, 7-3)

ilgin “eliyle” öz **ilgin** tökmesek suw yüzümüzdin “Yüzümüze kendi elimizle su dökmek...” (HŞ, 1675)

közün “gözle” men öz **közün** kördüm “Ben kendi gözümle gördüm.” (KE, 33v-3)

küçün “güçle, zorla” **küçün** içürdiler “Güçle (zorla) içürdiler.”

mundaqın “böylelikle” **mundaqın** öldi “Böylelikle öldü.” (KE, 127r-8)

ünün “sesli olarak, sesle” muşībet yā igdin **ünün** ağlamak / bozar ħavf-ı ħaqdın bozulmas bile “Ağrı veya hastalık yüzünden sesli ağlamak da namazı bozar, fakat Allah korkusundan ağlamak namazı bozmaz.” (MM, 119)

3.4.9.2. +n eki, eklendiği isimlerde kalıplaşarak nasıllık, nicelik ve hâl bildiren bazı zarfların oluşmasını sağlamıştır. Bu zarfların kökü olan isimler genellikle vücutla ilgili anlamları olan ya da organ adları olan isimlerdir.

- arқан** “sırt üstü” fir‘avn қорқұп таhtından **arқан** yıқıldı “Firavun korkarak, tahtından sırt üstü düştü.” (KE, 111r-14)
- bağrın** “yüz üstü” bu yaңlıғ bağrın yöriyür boldı “Bu gibi yüzü koyun yürür oldu.” (KE, 13r-5)
- tizin** “diz üstü” tizin çöküp boyunların kılıçға sunup öltürsünler “Diz üstü çöküp boyunlarını kılıca uzatarak, öldürsünler.” (KE, 127v-1)
- yanın** “yanı üzerine” peygāmbar ‘as **yanın** yıқıldı “Peygamber as, yanı üzerine düştü.” (NF, 12-16)

yüzin ~ yüzün “yüz üstü” suwға **yüzin** түşүп yılқы қара менғизлик іче başladılar “Suya yüz üstü düşүп hayvan gibi içmeye başladılar.” (KE, 132v-14)

yüzün süriyü yā taқı yanın süriyü yürirler “Yüz üstü sürünerek ya da yan üzerine sürünerek yürürler.” (NF, 67-6)

Kelimenin *yüzün қыуу* şeklinde de kullanımı mevcuttur.

cümlesini **yüzün қыуу** tamuғқа kemişgey “Hepsini yüzü koyun Cehennem’e atacak.” (NF, 336-15)

3.4.9.3. Vasıta hâli eki +n, sıfat olarak kullanılan bazı kelimelere gelerek eşitlik hâli ekinin fonksiyonunda nasıllık-nicelik ve hâl zarfları türetir.

- açұқun** “açıkça” kördüm anı **açұқun** “Onu açıkça gördüm.” (ME, 111-3)
- aқrun** “yavaşça” mühin bānū işikdin kirdi **aқrun** “Mühin Banu eşikten yavaşça girdi.” (HŞ, 1120)

yalğuzun “yalnız, yalnız olarak” yalğuzun bādiyye içinde tün karanğkısında inçıkğa oğradım āvāz işitdim “Çölde, gece karanlığında yalnız iken (tek başımayken), hıçkırarak ağlama sesi işittim.” (KE, 11v-11)

yaşrun “gizlice” yaşrun bakdı anğa “Ona gizlice baktı.” (ME, 116-8)

3.4.9.4. Vasıta hâli eki +n, zaman zarfları türetir.

3.4.9.4.1 Zaman ifadesi taşıyan isimlerden zaman zarfları türetir.

ağşamun “akşamleyin” ağşamun keldürdi koylarını “Koyunları akşamleyin getirdi.” (ME, 46-4)

kündüzün “gündüz” ta’āt kıılır tün kündüzün “Gece ve gündüz ibadet eder.” (KE, 2v-6)

vaktın “vakit, vakitte” oğlum hüseyin ol vaktın şehid bolğay “Oğlum Hüseyin o vakit (vakitte) şehit olacak.” (NF, 179-6)

3.4.9.4.2 Zaman ifadesi taşımayan isimlerden de zaman zarfları türetmiştir.

derkin ~ terkin “çabuk, çabucak” derkin uruşu başladı anıñ birle “Onunla çabucak savaşmaya başladı..” (ME, 113-4)

terkin yığılıp anı öltürünğ “Çabuk (çabucak) toplanıp onu öldürün!” (KE, 13r-11)

3.4.9.5. Vasıta hâli eki +n’yi almış olan iki sıfatın art arda gelmesiyle ikilemeler oluşturur.

3.4.9.5.1. Aynı zarfın art arda gelmesiyle ikileme kurar ve *+ar*, *+er* ekinin verdiği anlamı verir.

azın azın “azar azar” **azın azın** kaldırdı anı “Onu azar azar kaldırdı.” (ME, 68-2)

birin birin “birer birer” barça öre kopup yūsufğa hıdmet kıldılar **birin birin** kuçuştılar “Hepsi ayağa kalkıp Yusuf’a hizmet ettiler, birer birer kucaklaştılar.” (KE, 105r-3)

3.4.9.5.2. Karşıt anlamlı iki zarfın birbiri ardınca gelmesiyle ikileme kurar.

astın üstin “aşağı yukarı” yağdı yağmur esdi yeller **astın üstin** altı ay “Aşağı yukarı altı ay yağmur yağdı, yel esti.” (KE, 22v-14)

3.4.9.6. *+la* eki de Harezmi Türkçesinde vasıta hâli eki olarak kullanılır. Bu ekin vasıta ve beraberlik bildirme fonksiyonu kalıplaşma yoluyla, bazı zaman ve nasıllık-nicelik zarflarını türetmesini sağlamıştır. Korkmaz, vasıta ve beraberlik ilgisi kuran *+la* ekiyle sayı adlarına gelen, beraberlik gösteren *+la* ekinin *ile* edatı ile ilgili olduğunu düşünür.⁶³⁷ Arat ise Atabetü'l-Hakayık'ın 34. notunda, bu eklerin kaynak ve anlam bakımından henüz izah edilmemiş olmasından yola çıkarak konuyla ilgili doğru bir söz söylemenin mümkün olmadığı görüşünü savunur.⁶³⁸

3.4.9.6.1. *+la* eki, zaman bildiren isimlere gelerek zaman zarflarını yapar.

tañğlası “yarın, ertesi gün” **tañğlası** turdı şahâret kılgu yerge kirdi “Ertesi gün kalktı, temizlik yapılan yere girdi.” (KE, 143r-15)

tünle “geceleyin” **tünle** bir hatm kılar erdi “Geceleyin (her gece) bir hatim yapardı.” (NF, 191-9)

3.4.9.6.2. Nasıllık-nicelik bildiren zarfları yapar.

⁶³⁷ Korkmaz, Türkçede..., s. 31-34.

⁶³⁸ bk. Arat, Edip..., s. 136-140.

tirigle “diriymen” loqmānı oğı birle tirigle kıuyuđđı saldı “Lokman’ı oğı ile birlikte diriymen (diri diri) kuyuya attı.” (KE, 164v-9)

yanđıla “yeni olarak, tekrar” yanđıla yaratmak “Yoktan var etmek.” (SAKT, 512a-1)

3.4.9.7. Harezmi Türkçesinde vasıta hlini ifade etmek için *birle* kelimesi de kullanılır.

anığ birle “onunla” ol n kim anığ birle yir teprenür “O ses ki, onunla deprem olur (depreme sebep olan ses, ığlık).” (SAKT, 155b-6)

közüm birle “gözümle” közüm birle kördüm ol kfirleri bedr tokuşında “O kfirleri Bedr savaşında gözümle gördüm.” (NF, 12-13)

k birle “zorla” hiç kimersedin k birle nerse almışım yok “Hiç kimseden zorla bir Şey almışlığım yok.” (KE, 46r-13)

taş birle “taşla” bir taş birle urup ltrdi “Bir taşla vurup öldürdü.” (KE, 16r-2)

til birle “dille” faşih til birle aydı “Açık (anlaşılır) dille söyledi (konuştu).” (NF, 161-15)

yarlıkıım birle “fermanımıla” meninđ yarlıkıım birle kirdi “Benim fermanımıla girdi” (KE, 20v-19)

Birle kelimesi bazen üzerine *+n* vasıta hli ekini de alır.

heybet birlen <Ar. heybet +T.+birlen “heybetle” ol gevherđı heybet birlen nazır kııldı ol gevher su boldı “O inciye heybetle baktı, o inci su oldu.” (KE, 3r-9)

İsimlerden sonra gelerek onları soru yoluyla belirler. Harezmi Türkçesinde yalnız yuvarlak ünlülü şekilleri bulunur. Aitlik, iyelik ve hâl eklerinden sonra gelir.

Ergin aslında bir edat olan soru ekinin isimlerin soru şeklini yaptığını ve ismi daima fiile bağladığını söyleyerek Eski Türkçede yalnız yuvarlak ünlülü şeklinin bulunduğunu; Türkiye Türkçesinde ise *mI*, *mU* şeklinde hem düz, hem de yuvarlak ünlülü olduğunu belirtir.⁶³⁹

Korkmaz bu ekin isimleri soru yoluyla belirleyip fiillere bağlayan bir ek olduğu ve edat kökenli olduğu görüşündedir.⁶⁴⁰

Gabain, “çok yaygın olan soru edatı” şeklinde ifade ettiği ekin sorulan şeyin arkasından geldiğini söyler.⁶⁴¹

Hacıeminoğlu soru ekini “Soru Edatları” başlığı altında ele alarak ekin Karahanlı Türkçesinde *mU* şeklinde olduğunu ifade eder.⁶⁴²

Soru ekinin Harezmi Türkçesinde kullanımına ilişkin örnekler şunlardır:

- âdem mü** <Ar. âdem+T.mü “insan mı” **âdem mü** sen ya ferîşte mü “İnsan mısın, yoksa melek mi?” (KE, 20r-15)
- al mu** “hile mi” bu **al mu** ya değil mü bilse olmaz “Bu hile mi, yoksa değil mi, bilse olmaz.” (HŞ, 895)
- bile mü** “ile mi” ... uşbu oğlan / bu oyunlar **bile mü** bizni utğay “Bu çocuk bu oyunlarla mı bizi yenecek?” (HŞ, 895)
- êmdi mü** “şimdi mi” **êmdi mü** yaman kılıklığ boldı “Şimdi mi kötü huylu oldu?” (NF, 286-13)

⁶³⁹ Ergin, Türk ..., s. 231-232.

⁶⁴⁰ Korkmaz, Türkiye ..., s. 329-331.

⁶⁴¹ Gabain, Eski ..., s. 106.

⁶⁴² Hacıeminoğlu, Karahanlı ..., s. 104.

- erkek mü** “erkek mi” ana karnında oğlan **erkek mü** yâ tağı tişi mü anı tağı hêç kişi bilmez “Ana karnındaki çocuk erkek mi ya da dişi mi onu da hiç kimse bilemez.” (NF, 234-9)
- êwde mü** “evde mi” vâlidemiz êwde mü “Annemiz evde mi?” (NF, 167-12)
- mekkedin mü** <öz.is. mekke +T.+din mü “Mekke’den mi” menî **mekkedin mü** çıkarğaylar “Beni Mekke’den mi çıkaracaklar?” (NF, 9-3)
- muni mu** “bunu mu” maŋga yanut **muni mu** kıldın “Bana yanıt olarak bunu mu verdin?” (KE, 84r-9)
- râst mu** <Far. râst +T. mu “doğru mu” **râst mu** sözleyür-sen ya yalğaçıldarın mu-sen “Doğru mu söylüyorsun yoksa yalancılardan mısın?” (KE, 147v-3,4)
- sen mü sen** “sen misin” yâ yahyâ **sen mü sen** “Ey Yahya, sen misin?” (NF, 317-15)
- suwsuz mu** “susuz mu” menî **suwsuz mu** öltürür-siz “Beni susuz mu öldürürsünüz?” (NF, 355-7)
- anı tağı mu** “onu da mı” **anı tağı mu** otğa atar-sen “Onu da mı ateşe atarsın?” (KE, 41v-20)
- tirig mü** “diri mi” ataŋgız **tirig mü** turur “Babanız diri midir? (hayatta mıdır?)” (KE, 93v-15)

SONUÇ

Bu çalışma ile Harezmi Türkçesindeki isimler yapıları ve çekimleri yönünden ortaya konulmuştur. Çalışma sonunda isimlerle ilgili olarak ortaya çıkan dikkat çekici noktalar şunlardır:

1- Genel Türkçenin isimden isim ve fiilde isim yapan ekleri, Harezmi Türkçesinde de bulunmaktadır.

2- Türkçenin bütününde işlek olarak kullanılan eklerin Harezmi Türkçesinde de işleklik dereceleri yüksektir. İsimden isim yapan +IK, +IUK; +IG, +IUG; +çI; +sIz, +sUz gibi eklerle; fiilden isim yapan -mAK; -(I)ş, -(U)ş, (I)K, -(U)K gibi eklerin Harezmi Türkçesinde kelime yapımında işlek oldukları görülmektedir.

3- +duk (*burunduk*), +mtul (*karamtul*), +se (*ölügse*), +suk (*tañsuk*) isimden isim yapma ekleri ile; -alağ (*yumalağ*), -anağ (*tartanağ*), -men (*teğirmen*), -sığ (*yatsığ*) fiilden isim yapma ekleri Harezmi Türkçesinde birer kelimedede tespit edilmiştir.

4- Harezmi Türkçesinde bulunan +mtul, +AGU, -cI gibi bazı isim yapım ekleri Türkiye Türkçesi yazı dilinde görülmemektedir.

5- Bu dönemde, olumlu sıfat yapma ekinin +IG, +IUG> +II, -IU şeklindeki gelişmesi mevcuttur. Söz konusu gelişme, Oğuzcanın Harezmi Türkçesine etkisi bakımından önemlidir.

6- Harezmi Türkçesinde, bulunma hâli ekinin tıpkı Eski Türkçedeki gibi ayrılma hâli eki fonksiyonunda da kullanıldığı görülmektedir.

7- Genellikle +KA, +GA şeklinde kullanılan yönelme hâli ekinin *bize*, *ehlime*, *uçına*, *köze*, *işe*, *uğana* gibi kelimelerde görülen +A şeklindeki kullanımı da Oğuz Türkçesinin

özelliğini göstermesi bakımından önemlidir.

8- +DIn şeklinde kullanılan ayrılma hâli ekinin sayılı örnekte +dan şeklinde bulunması da (*andan, cānımdan, közden, tepesinden* gibi) Oğuzca bir unsur olarak dönemin eserlerinde yer almaktadır.

9- Türkiye Türkçesinde tek şekilli olan ve büyük ünlü uyumunu bozan +ki eki, Harezmi Türkçesinde +kı, +ğı şekilleriyle bulunmaktadır.

10- Dönemin eserlerinde, isim yapan bazı eklerin ikili kullanımları söz konusudur: *anamka~anamğa, oğlıka~oğlığa~oğlınğa~oğlınğa, boçındın~boçındın, tağındın~tağındın*, *elgin~elgini, kulın~kulını*.

11- Eklerin yanı sıra bazı isimlerin de ikili kullanımları bulunmaktadır: *abuşğa~abuşka, bildurğı~bildurkı, aksak~aḥsak, korğuḡ~korğu, toluḡ~tolu, küdeḡü~küyegü~küyev, adaḡ~ayaḡ, kadḡu~kayḡu, tēwe~teve*.

Harezmi Türkçesine ait eserlerden yola çıkarak dönemin isimlerini yapı ve çekim özellikleri bakımından ortaya koymaya çalıştık. Bunu yaparken de yer yer Türkiye Türkçesi ve Eski Türkçeyle bağlantılar kurduk. Çalışmamızın Türk Dili adına yararlı olmasını diliyoruz.

EKLER DİZİNİ

1. Yapım Ekleri

-A 102, 104

+aç 23, 24

+Agu / +ev 24, 26

+AK 26, 27

-alak 105

+An 27, 28

-An, -GAn 105, 108

-anak 108, 109

+Ar, +şAr 28, 30

-Ar, -Ur 109, 110

+Ay 31, 32

-Ca, -çe 111

-CAK 111, 113

+ce, +CA 32, 33

+cek, +cak 33, 35

-CI, -CU 113, 115

-ç 115, 118

+çI 35, 40

+çuk 40, 43

+dAş 43, 45

+dem 46

-DU, -di 118, 120

-duk 121, 123

+duğ, +duruk 47

-eç, -ç 123, 124

- G 124, 130
- +GA, +KA 47, 49
- GA, -KA 130, 132
- GAK, -AK 133, 136
- GI, -GU 136, 141
- GIn, -GUn; -kun 147, 150
- +GInA, +kıya 50, 52
- +gU 52
- guç 141, 142
- GUçI 143, 147
- I, -U 150, 153
- K 153, 160
- +I 52, 53
- I 160, 162
- +IAG, +IAK 54, 56
- +Ienç, +Iençi 56, 57
- +II / +IU... +II / + IU 57, 59
- +IIG, +IUG 60, 68
- +IIK, +IUK 68, 81
- m 162, 167
- mA 167, 170
- maç 170, 171
- mAK 171, 178
- men 178, 179
- mİş 179, 180
- +mtul 81
- mUr 180, 181
- n 181, 184
- +nç, +nçi 81, 85
- +rAK 85, 90
- +sA 90, 91
- +sAK 91, 92
- +sI 92, 95

-sığ 184, 185

+suk 95

+sİz, +sUz 95, 100

-(I)ş, -(U)ş 185, 189

-t 189, 191

+tuk 100

-vul 191, 192

+z 100, 102

-z 192, 193

2. Çekim Ekleri

Ø 229

+ArU; +GArU, +KArU; +nġar; +rA 281, 285

+çA 275, 281

+DA 253, 262

+DIn 262, 275

+ġa, +ge; +ka, +ke 242, 253

+I, +sI 214, 217

+kı, +ki; +ġı 224, 227

+lAr 203, 209

+lAr +I 221, 223

+m; +(I)m, +(U)m 211, 212

+mİz, +mUz; +(I)mİz, +(U)mUz; +(I)mUz 217, 219

mU 291, 293

+n; +lA 285, 291

+nġ; +(I)nġ, +(U)nġ 213, 214

+nI; +n, +I 234, 242

+nInġ; +nUnġ, +nġ, +ünġ 230, 234

+nġİz, +(I)nġİz, +(U)nġuz 219, 221

KAYNAKÇA

- 1- Akalın, Mehmet, Tarihî Türk Şiveleri, TKAE Yay., Ankara 1988.
- 2- Arat, Reşit Rahmeti, Kutadgu Bilig I Metin, TDK Yay., Ankara 1979.
- 3- _____, Kutadgu Bilig III İndeks, (Hazırlayanlar: Kemal Eraslan, Osman Fikri Sertkaya, Nuri Yüce), TKAE Yay., İstanbul 1979.
- 4- _____, "Türkçe'de Kelime ve Eklerin Yapısı", Makaleler, TKAE Yay., Ankara 1987.
- 5- _____, Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki Atebetü'l Hakayık, TDK Yay., Ankara 1992.
- 6- Argunşah, Mustafa, "Tanıtma, Tahlil ve Tenkitler: Nehcü'l-Ferâdis, II Metin, (Çeviriyazı: Janos Eckmann, yayınlayanlar: Semih Tezcan- Hamza Zülfikar), TDK, (yayın yeri ve tarihi yok), XI+313 s.", TDAY-B 1995, Ankara 1997, s. 439-469.
- 7- Ata, Aysu, Harezmi, Altınordu Türkçesi (Yayımlayan: Mehmet Ölmez), Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 36, İstanbul 2002.
- 8- _____, Nasirü'd-din bin Burhanü'd-din Rabguzi. Kısasü'l- Enbiya (Peygamber Kıssaları), I. Giriş- Metin- Tıpkıbasım, TDK Yay.,: 681-1, Ankara 1997.
- 9- _____, Nehcü'l- Feradis, Uştmahlarning Açuk Yolu-Açık Yolu, III. Dizin-Sözlük, TDK Yay., Ankara 1998.
- 10- Atalay, Besim (Hazırlayan), Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi I-II-III, TDK Yay., Ankara 1986; Divanü Lugat-it-Türk Dizini "Endeks" IV, TDK Yay., Ankara 1986.
- 11- _____, Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme, İstanbul 1941.
- 12- Banguoğlu, Tahsin, Türkçenin Grameri, TDK Yay., Ankara 1998.
- 13- Barutçu Özönder, Sema, Ali Şir Nevayî Muhakemetü'l-Lugateyn İki Dilin Muhakemesi, TDK Yay., Ankara 1996.

- 14- Biray, Himmet, Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde İsim, TDK Yay., Ankara 1999.
- 15- Burslan, Kıvamettin, "Nehc-ül-Ferâdis'ten Derlenen Türkçe Sözcükler", Türkiyat Mecmuası IV, (1934), s.169-250.
- 16- Caferoğlu, Ahmet, Türk Dili Tarihi I- II, Enderun Kitabevi, İstanbul 1984.
- 17- Clauson, Sir Gerard, An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish, Oxford 1972.
- 18- _____, Sanglağ, A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdî Hân, "E. J. W. Gibb Memorial" Series, London 1960.
- 19- Çağatay, Saadet, "Eski Osmanlıcada Fiil Müştakları", Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler, Ankara 1978, s. 191-252.
- 20- Devellioğlu, Ferit, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Aydın Kitabevi Yay., Ankara 1990.
- 21- Duran, Suzan, "Türkçede Cihet ve Mekân Gösteren Ekler ve Sözcükler", TDAY-B 1956, Ankara 1988, s. 1-110.
- 22- Eckmann, János, Çağatayca El Kitabı (Çeviren: Günay Karaağaç), Akçağ Yay., Ankara 2003.
- 23- _____, (Hazırlayan.), Nehcü'l- Feradis, Uştmahtarın Açık Yolu-Cennetlerin Açık Yolu, I Metin, II. Tıpkıbasım, (Yayımlayanlar: Semih Tezcan, Hamza Zülfikar), TDK Yay., Ankara 1995
- 24- Emre, Ahmet Cevat, Türkçede İsim Temelleri, TDK Yay., İstanbul 1943.
- 25- Eraslan, Kemal, "Doğu Türkçesinde Ek Uyumsuzluğuna Dair", Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. XVIII, 1970.
- 26- _____, Eski Türkçede İsim- Fiiller, İstanbul Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1980.
- 27- _____, "+sı- /+si- (~+su-/+sü-) İsimden Fiil Yapma Eki İle -sı/-si- (~su-/sü-) Fiilden Fiil Yapma Eki ve Genişlemiş Şekilleri Hakkında", Türk Kültürü Araştırmaları, XXXII/1-2, 1994, s. 47-62.
- 28- _____, Mevlâna Sekkâkî Divanı, TDK Yay., Ankara 1999.
- 29- Ercilasun, Ahmet Bican, Kutadgu Bilig Grameri-Fiil, Ankara 1984.
- 30- Erdal, Marcel, Old Turkic Word Formation, Otto Harrassowitz-Wiesbaden, 1991.
- 31- Ergin, Muharrem, Orhun Abideleri, Boğaziçi Yay., İstanbul 2000.
- 32- _____, Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yay., İstanbul 1989.

- 33- Gabain, Annemarie Von, Eski Türkçenin Grameri, (Çeviren: Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara 2000.
- 34- Grønbech, K., Türkçenin Yapısı, (Çeviren: Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara 1995.
- 35- Gülsevin, Gürer, Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, TDK Yay., Ankara 1997.
- 36- Hacıeminoğlu, Necmettin, "Eski Türkçenin Gramer Yapısı ve Örnek Olarak Fiilden İsim Yapan -I Eki", TDAY-B 1990, Ankara 1994.
- 37- _____, "Harezmi-Kıpçak Sahasında Türk Edebiyatı", Türk Dünyası El Kitabı III. Edebiyat, TKAE Yay.: 121, Seri: 1, S. A- 23, Ankara 1992, s.68-79.
- 38- _____, Karahanlı Türkçesi Grameri, TDK Yay., Ankara 1996.
- 39- _____, Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri, İstanbul Üniversitesi Yay.: 1378, İstanbul 1968.
- 40- _____, Türk Dilinde Edatlar, MEB Yay., İstanbul 1992.
- 41- _____, Türk Dilinde Fiiller, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1991.
- 42- _____, "Türk Dilinin Mantık Sistemi ve Kelime Aileleri", Türk Kültürü Araştırmaları, Prof. Dr. Muharrem Ergin'e Armağan, TKAE Yay., Yıl XXVIII/1-2, Ankara 1992, s. 179-195.
- 43- Hacıyeva, N., "Rabguzi'nin Kıyasü'l-Enbiya Eserinin Bakü Yazması", Türk Dili, S. 514, Ekim 1994, s.292-296.
- 44- Hatiboğlu, Vecihe, Türkçenin Ekleri, TDK Yay., Ankara 1981.
- 45- İmer, Kamile, Türkiye Türkçesinde Kökler, Ankara 1976.
- 46- Kara, Mehmet , "Terim Türetmeye Elverişli Bir Ek: -an/-en", Türk Dili Terim Özel Sayısı, S. 540, Aralık 1996, s. 631-643.
- 47- Karahan, Leyla , "Yükleme (Accusative) ve İlgî (Genitive) Hâli Ekleri Üzerine Bazı Düşünceler", 3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996, TDK Yay., Ankara 1999, s. 605-611.
- 48- Karamanlıoğlu, Ali Fehmi, "Nehcü'l-Feradis'in Dil Hususiyetleri" I, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi XVI, 1968, s.55-72; II, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi XVII, 1969, s.33-56; III, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi XVIII, 1970, s.57-80; IV, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi XIX, 1971, s.145-170.

- 49- _____, "Nehcü'l-Feradis'e Dair", Türk Dili IV, 1995, s.556-558.
- 50- Korkmaz, Zeynep, Türk Dili Üzerine Araştırmalar, Birinci Cilt, TDK Yay., Ankara 1995.
- 51- _____, "Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek İle Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme" Türk Dili Üzerine Araştırmalar, Birinci Cilt, TDK Yay., Ankara 1995.
- 52- _____, Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları, TDK Yay., Ankara 2000.
- 53 _____, Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), TDK Yay., Ankara 2003.
- 54- Köprülü, Fuat, Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1980.
- 55- Mansuroğlu, Mecdut, "Türkçede -gu Ekinin Fonksiyonları", TM, c. X, İstanbul 1953, s. 341-348.
- 56- Menges, Karl H. The Turkic Languages and Peoples: an Introduction to Turkic Studies, Wiesbaden, Harrossowitz, 1994.
- 57- Özkan, Fatma, "Yıldırım, Yıldız, Alev, Alaz/Yalaz, Işın ve Işık Kelimeleri Nereden Geliyor?" Bilig Dergisi, Güz/2003, S.:27, s. 155-178.
- 58- Özkan, Nevzat, "İsme Gelen Ekleri De Alan Bir Fiil Gövdesi: Belir-", TDAY-B 1996, Ankara 1999.
- 59- Sağol, Gülден, An Interliner Translation of the Qur'an Into Khwarazm Turkish, I. Introduction- Text, Turkish Sources XIX, Harvard University 1993, XL+369[2] s; II. Glossary, Harvard University 1993; III. Facsimile, Harvard University 1996.
- 60- Sertkaya, Osman Fikri, "Harezmi'nin Muhabbet-namesi'nin İki Yeni Yazma Nüshası Üzerine", TM XVIII, 1972.
- 61- Tekin, Talat, Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk, Simurg Yay., İstanbul 1998, 128s.
- 62- _____, Orhon Yazıtları, TDK Yay., Ankara 1988.
- 63- _____, Orhon Türkçesi Grameri, Şafak Matbaacılık, Ankara 2000.
- 64- _____, XI. Yüzyıl Türk Şiiri Dîvānu Luğāti't Türk'teki Manzum Parçalar, TDK Yay., Ankara 1989, XI+267 s.

- 65- Toparlı, Recep, Harezmi Türkçesi, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yay., Erzurum 1992.
- 66- _____, Mu'înü'l Mürîd, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yay., No:15, Erzurum 1988.
- 67- Türkçe Sözlük, TDK Yay., Ankara 1998.
- 68- Yüce, Nuri, Mukaddimetü'l Edeb, Harizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüşası (Giriş-Dil Özellikleri- Metin- İndeks), TDK Yay., Ankara 1993.
- 69- Zülfikar, Hamza , Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları, TDK Yay., Ankara 1991.
- 70- _____, Türkçede Ses Yansımaları Kelimeleri, TDK Yay. , Ankara 1995.

ÖZ GEÇMİŞ

Lütfiye Güvenç, 1971’de Kayseri’de doğdu. İlk, orta ve lise öğrenimini Kayseri’de tamamlayarak 1990 yılında Erciyes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı bölümüne girdi. 1994’te aynı bölümden mezun oldu. 2001 yılına kadar Millî Eğitim Bakanlığına bağlı okullarda öğretmenlik yaptı. 2001 yılında Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalında yüksek lisans yapma hakkını kazandı. Hâlen Erciyes Üniversitesi Rektörlüğü Türk Dili Bölümünde okutman olarak görev yapmaktadır. Evli ve bir çocuk annesidir.

İletişim bilgileri: ev tel: 0 352 4310814 iş tel: 0 352 4374901/12151

E-posta: lguvenc@erciyes.edu.tr